

МАЛА БІБЛІОТЕКА «ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ» Ч. 6

РОМАН КОЛІКНИК
**ОБІДАННІЙ
ПОСІДРІА**

ПОВІСТЬ

ЛЬВІВ
«ЧЕРВОНА КАЛИНА»
1992

ББК 84Ук—44
К60

Роман Колісник — український письменник із Канади чи не вперше в нашій літературі робить спробу оповісти про бойові будні вояків дивізії «Галичина».

До цього часу в Україні книжок на «дивізію» тему не появлялося. Це перша ластівка.

Роман Колісник
ОСТАННІЙ ПОСТРІЛ

Художник *М. Яців*
Технічний редактор *Р. Лігун*
Коректор *Л. Якимович*

Здано до набору 29.06.92. Підписано до друку 30.09.92.
Формат 70×100 1/32. Папір друкарський. Гарнітура таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 11,05. Умовн. фарб. відб. 11,0.
Зам. 766-2. Ціна регульована.

Видавниче підприємство «Червона Калина»
Львів, вул. Пекарська, 11.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, вул. Зелена, 20.

ISBN 57707-0699-6-6

© «Червона Калина», 1992

ХЛОПЦІ З-ПІД ЗНАКУ ЛЕВА

Цілком закономірно, що повість українського письменника Романа Колісника, який проживає у Канаді, благословляє у світ «Червона Калина» — міале видавниче підприємство, котре у своєму журналі «Літопис Червоної Калини» проголосило, що ставить собі за мету популяризувати художні твори, спогади, історичні матеріали й розвідки переважно з історії Українського Визвольного Руху, усіх військових формувань, які боролися за самостійність України без огляду на те, хто, які партії, рухи, організації їх створювали та здійснювали політичне керівництво. Вже сьогодні, наприклад, виникає необхідність переглянути й об'єктивно оцінити українські військові формування, які так чи інакше були пов'язані з німецькою окупацією. Це — Українське Визвольне Військо, Українська Народна Революційна Армія, окремі легіони тощо. Серед них перше місце займає добровольча дивізія «Галичина», про яку донедавна говорили, що вона «запродалася за Юдині срібняки» гітлерівським окупантам.

Як легко звинуватити — «запродалася...»

У мене перед очима постає натхненне, виснажене в рейдах і боях, а також у довгих сидіннях у підземних криївках обличчя мого земляка і близького родича Ярослава Гетьмана, який, пам'ятаю, казав мені майже перед самою своєю загибеллю: «Я чортові продав би душу — тільки б вибороти Україну!» Мені було шістнадцять років, я тоді не вмів оцінити запальної жертовності «Славка Василя Костевого», як його називали в селі, й, звісно, не міг і не вмів виміряти глибину трагедії тих, хто був готовий не те що умерти за Україну, а й навіть «продати чортові душу».

Боже борони, тисячі й тисячі галицьких хлопців — студентів, гімназистів, робітників, учителів, сільських юнаків, котрі в переважній своїй більшості не належали до ніяких партій, зовсім не гадали продавати душу кому би то не було (тим паче — німецькому окупантові!), коли влітку 1943 року «вуйко» Гітлер дозволив формувати добровольчу стрілецьку дивізію «Галичина», а вони, цвіт народу, найкраща, найбільш патріотична молодь, ринули на пункти запису в добровольці. Не скажу, що не було вагань. З мого рідного села Братківців, що на Івано-Франківщині, хотіло записуватися у нові січові стрільці чимало юнаків, а фактично стали добровольцями лічені одиниці. Очевидно, далася ознаки роз'яснювальна діяльність політвиховників з ОУН-бандерівців, які мудро передбачали, що на Гітлера нема чого надіятися. Галицькі хлопці, казали вони, йому потрібні лише як гарматне м'ясо. За Україну можна воювати тільки в лавах УПА, яка воює на два фронти — і проти Гітлера, і проти Сталіна.

А все ж тисячі й тисячі юнаків (і не тільки юнаків) «зголосилися до дивізії», маючи за мету повторити легенду українських січових стрільців, які з невеликого Легіону у складі австрійської армії стали міцним кістком Української Галицької Армії. У 1943 році вже всім, як кажуть, розвиднилося, що Німеччина фактично програвала війну, поступово відкочуючись на захід. Більшовицькі армії безупинно й переможно наступали, встеляючи землю України мільйонами трупів своїх і німецьких солдатів. І організатори дивізії з Військової Управи, і її рядові вояки вважали, що в переломний момент Сталін, здолавши гітлерівську Німеччину, неодмінно зудариться зі своїми західними союзниками, а тоді, крім партизанської Української Повстанської Армії, конче буде потрібна сучасна, добре навчена й до зубів озброєна регулярна українська військова формація. Коли ж сьогодні чи то у Львові, чи в Нью-Йорку розмовляєш з колишніми дивізійниками, коли запитуєш, що спонукувало їх записуватися до дивізії, то відповідь загалом

чуєш однозначну: «Хотіли мати в руках зброю. Був такий час. Хотіли мати організовану мілітарну силу. Хотіли знати нелегку військову науку. Ми боролися за Україну! Ну, а що вбралися у німецькі мундири та шоломи, що нашими долями, коли приїхали в табори на вишкіл, розпоряджались і дуже часто над нами знущалися німецькі фельдфебелі, які справді сіддали нас, мов нечисті з пекла, то... то вже інша річ. Мундири, формальна приписність до німецького вермахту — це тільки поверховий погляд. Душа, мета, мука наша й наша трагедія залишалися українськими...»

Власне, на трагедії Першої дивізії Української Національної Армії (так вона називалася наприкінці війни) і наголошує Роман Колісник у своїй книжці «Останній постріл». Автор, сам у минулому вояк дивізії, який пройшов крізь воєнне горнило, ніде ні словом ні півсловом не пробує героїзувати ані свого основного персонажа Юрія Колоса, ані його друзів, які один за одним гинуть то на рідній землі, то в далеких чужинецьких горах. Жахлива правда війни з її нелюдністю, з її маршами, атаками, смертями, отупінням, окопними вошами — це і є опалене пожежами тло, на якому розгортається розповідь від першої особи, діалог Юрія Колоса зі самим собою.

Він, випускник гімназії з невеликого галицького містечка, сповнений патріотичного пориву, записується у добровольці задля великої ідеї, задля України; йому та його гімназійним друзям сняться романтичні мазеринки й синьо-жовті прапори; він та його друзі, викохані й виплекані вчителями, які в минулому були «усусусами», старшинами Української Галицької Армії, мріють повторити історію і покласти початок Українській Армії. «Тільки не повторюйте хлопці наших історичних помилок: здобудьте державу й не втрачте її, як ми втратили», — попереджає їх гімназійний професор Грицай.

Але ж про яку державу могла йти мова, коли українського вояка в німецькій уніформі зневажали всі — від фельд-

фебеля до командира дивізії генерала Фрайтага, котрий, до речі, у найгрізніший момент боїв під Бродами «зрезигнував із дивізії», а потім ще й звинувачував українців, що вони, мовляв, не вміють і не хочуть воювати; коли офіцери, знущаючи над рекрутами, реготалися у вічі, що ви, «кльопці», «ніякі не українці, ви галіцієнери» й, отже, дивізія ваша — «галіцієнерська»; коли навіть перед казармою посажені на клумбі квіти у формі тризуба були витолочені дощенту?!

Роман Колісник уміє у трагедію розчарування внести, як воно було й насправді, оптимістичні нотки: так, нам важко, Гітлер — наш заклятий ворог, але й більшовики теж люті наші вороги. Мусимо витримати. Ми не якісь там «есеси», колаборанти, ми українські вояки, і Україна колись нас згадає добрим словом, ми як могли наближали її День волі. Ось такий лейтмотив розмов і переживань героїв Колісникової повісті.

Критика в українській діаспорі схвально сприйняла повість «Останній постріл», яка першим виданням появилася 1982 року в Торонто (Канада). Відомий український письменник і літературознавець з Австралії Дмитро Чуб писав, що «твір написано правдиво, реалістично, без пересади й штучних ситуацій». Інший критик із Канади професор В. Ревуцький відзначав, що «є уже праці, які історично висвітлюють нашу дивізію, але присвячення усього твору військовим будням ще не було...» А син Василя Стефаніка літературознавець Юрій Стефанік писав щедро: «Повість «Останній постріл» таки добра, аби не сказати дуже добра, може, найкраща з усіх, написаних на цю тему». Цитування оцінок критики хочу завершити констатацією, що «Останній постріл» Романа Колісника відзначений премією Союзу Українок Америки.

Але ж похвали, рецензії і навіть премії, як, зрештою, і читачі, були еміграційні, з-поза меж України. Вдома, у недавній Радянській Україні, вояків Першої дивізії Української Національної Армії інакше, ніж «фашистськими

прислужниками», не називали; ще зовсім недавно дивізії приписували участь у розстрілі євреїв у Києві... за два роки до того, як дивізія була створена. Рік тому за таємним наказом колишнього міністра оборони колишнього СРСР Язова таємно серед ночі «невідомі особи» знищили пам'ятник загиблим українцям-дивізійникам під Бродами. Траплялося, що навіть демократична преса, протиставляючи дивізію УПА, називала першу «гітлерівським формуванням». У наші дні на західних землях України у зв'язку з організаційною активізацією ОУН-бандерівців подекуди спостерігається тенденція, що, мовляв, тільки упівці були справжніми борцями за самостійність, при цьому не згадується, що після розгрому дивізії під Бродами влітку 1944 року тисячі добровольців поповнили Українську Повстанську Армію. Відомо також, що під час формування дивізії провід ОУН-р послав у її лави тисячі своїх однодумців. Організація Українських Націоналістів теж пам'ятала про потребу мати в переломний час добре організовану військову одиницю.

Варто, однак, наголосити, що герої повісті Романа Колісника, за винятком кількох епізодів, майже не переймаються політичними питаннями та своєю, так би мовити, майбутньою реабілітацією. Вони лише вояки, які терплять військові злигодні з дивовижною стійкістю і твердим переконанням, що нічим не завинили перед Україною, перед людством узагалі; вони переконані, що їхні військові вміння, знання, досвід, урешті терпіння знадобляться Україні. Це так просто й зрозуміло, що даремно розводити якісь ідеологізовані балачки. Для них головне вижити, не зрадити військового товариство, яке зцементувалося під час вишколу і боїв. Вістун Юрій Колос не кращий, не «героїчніший» від своїх побратимів; він так само, як і вони, мріє про дівочі пестощі, про те, щоб добре виспатися і поїсти, щоб були живі та здорові його друзі Стефан, Юрко, Ковалисько та інші. Але водночас Юрко Колос глибоко в серці носить картину, яку він побачив на бойовищі під Бродами: зустріч батька-

червоноармійця із сином-дивізійником. Батько ішов проти сина... Й обидва у ворожих мундирах, із чужою зброєю у руках. Як про це може не замислитися вояк? Як не спитати самого себе: кому потрібна ця жертва, що ми, українці, з цього жертвовного вогню матимемо? Дим?

Аж поки не стався останній бій на австрійській землі, який не тільки жорстоко скосив друзів Колоса, а й спопелив надію, з якою галицькі хлопці вступали до дивізії — це був крах усіх юнацьких ілюзій і сподівань. І чи не шкода було юнацької крові, тих тисяч і тисяч жертв?..

Книжка Романа Колісника цікава для українського читача також ще й тим, що вона є першою ластівкою, яка перелетіла через високі гори й глибокі безодні між «нами» і «ними». Дотепер ми читали книжки про війну тільки авторів, які бачили або ж уявляли її тільки з «радянського боку». Ясна річ, що в їхніх книжках радянський солдат був визволителем, гуманним, щедрим і милосердним. Ніхто, звичайно, навіть через десятки років після закінчення війни, не запитував: А що, власне, здобув простий радянський солдат, який ішов у бій «За Родіну, за Сталіна»? Смердючу головку оселедця, банку консервованого гороху й жебрацьку пенсію?

І ось тепер маємо змогу прочитати про солдата з «тамтої» лінії фронту. На мою думку, це дуже знаменний факт. Ріки нашої національної трагедії злилися в єдиному руслі. Стоїмо на березі. Ріка тече повз нас і крізь нас. Ох, як серце болить...

Роман Федорів.

Цей твір — не спомин
і не історія.

Це повість про
справжні воєнні події.

Схожість прізвищ чи постатей
з живими чи померлими особами
зовсім випадкові.

Автор

Розділ перший

Що це за такий округлий високий пагорб, на який я щойно вийшов? Що то за височина там на обрії, вкрита суцільною масою зеленого лісу? Що то за хати, що блищать червоними, мов кров, дахами, там, внизу? Непевно розглядаюся довкруги, ніби щойно пробудився з глибокого трансу.

Я поглянув на свою руку, що в бандажі виглядає, мов біла боксерська рукавиця, і знову на височину, з якої ще пихкають від вибухів стрілен клубки сивого диму, розтягаючись у довгі пошарпані пасма, котрі зливаються з темними хмарами і ніби штори закривають небо. То там десь сховалася висота ч. 735, де мене поранило.

Вийшов я цілий з-поміж зливи куль, гранат, бомб, снарядів, що під Бродами били по нас, мов густий град на недоспіле збіжжя на пні; переходив я гори і ліси Словаччини; пробивався крізь нетрі і прірви Югославії — і нічого мені не сталося. А тут, на тій висоті, як уже ми її здобули, як густий вогонь затих, ні звідси ні звідти: шшшш...пух! Усе так нагло сталося, що я навіть не рушився з місця, тільки відчув, як щось мене вжалило в литку. Піднявши руку, я зацікавився — вона була вся в крові. Я навіть не відчув, як гостра скалка міни, яка застрягла в моїх штанах, пробила мою долоню. Тоді найшло на мене якесь отупіння. Щойно тут, коли прийшов я пішки з групою

легко поранених на цей горб і постояв перед цим великим будинком, на якому пом'ята плахта зсунулася в фалди і зробила з намальованого на ній червоного хреста велику червону пляму, почав усвідомлювати, що сталося.

Мені прикро стало, що не попрощався з товаришами. Завжди акуратний Стефко найбільше затурбується, хоч про це нікому не скаже ні слова; оптимістичний і кмітливий Ярко подумає, що для мене війна скінчилася, а емоційний Миросько, може, навіть і закричить з мене. Ми чотири зжилися, мов одна сім'я, і тепер я чувся, немов крадькома втік з дому.

На фронтівій лінії часом я бажав бути легко пораненим — мріяв скупатися у ванні, повній теплої води, й досхочу виспатися в чистому ліжку. І ще якби пригорнула й покохала гарненька медсестра... І ось тепер...

Я знову підніс руку й оглянув її ще раз, немов не вірив, що вона поранена. Що буде з нею? Це права рука. Щастя, що я не музикант, яким я так хотів бути. Був би тепер без професії.

На плечі відчув я дотик. Нервово обертаюся. Біля мене стоїть вояк у білому халаті.

— Стрілець Ю. Колос. Юрій? — питається глухо, прочитавши моє прізвище на червоній картці, яку лікар причепив до гудзика на моїх грудях після перер'язки пораненої руки.

Я йому притакнув.

— Спускай штани! — наказав.

Я з привченою до наказів слухняністю пробував відстебнути шлейки від штанів, навіть не питаючи, пощо він це каже мені робити, але одною рукою мені йде пиняво. Станувши позаду мене, він мені помагає. Нараз ніби бджола чи комар вжалив мене в оголене тіло. Я відрухово рвонув руку до того місця, але він вхопив її на піврусі.

— Це застрик проти тетануса. Не бійся, даю відразу, щоб запобігти закаженню, — розсміявся чомусь вголос.

Він зник у дивізійному санітарному пункті, залишаючи мене самого. Тримаючи штани в руці, я спокійніше приглядаюся околиці. Внизу долиною бредуть вояки в довгих і коротших рядах. Повільно посуваючись, вони то зникають поміж заростями й кущами, то знову виринають на відкритому полі. Чи вони відступають з тої гори, яку ми вранці здобули у штурмі? Куди вони йдуть?

А там зліва в сонячному сяйві виструнчилась у готичній грації церковна вежа, яка в своїй маєстатичності, здається, недоторканна навіть для гарматних стрілен. Біля неї присіла надщерблена гарматами руда дзвіниця. То мусить бути містечко Фельдбах, під який ми триденним форсовним маршем поспішали на фронт.

Біля мене знову з'явився санітар. Він притулив долоню до голого чола, на якому над лівою бровою чорніла, мов пляма болота, велика родимка.

— Той проклятий замок! — викрикнув він на все горло, аж відлуння повторило його слова вдалині. — Який дідько там тебе збудував? Від тебе приходять найбільше поранених хлопців! А скільки не вертається?! Хто тебе прокляв, чортове кубло!? — він замахав в той напрям кулаком. Повернувши до мене своє трикутне лице з дуже сірими очима, сказав тихіше, — Гляйхенберг.

Ген поза містом, на шпилі гори, над самою прірвою, стояла бліда будівля, визируючи з лісу блискучими вікнами, які в прямих проміннях сонця жевріли, мов страшні очі якоїсь потвори. Це той замок Гляйхенберг, якого я ніколи досі не бачив, але його дуже добре знаю. Хто з вояків його не знає? Скільки разів він переходив з рук до рук у змінливих боях?

— *Гляйх* — байдужий. Байдужа гора. Байдужий замок. Байдужий світ. Шляк би то трафив! — санітар безпомічно махнув рукою, виявляючи свою безсилість. «*Гляйх* по-німецькому означає *рівний, однаковий*, а не *байдужий*, — хотів я санітареві заперечити, як він якось сердито скомандував:

— *Йдіть за мною!*

Притримуючи здоровою рукою штани, бо ці прокляті шлейки підсунулися десь аж за карк, човгаю ногами за ним.

* * *

В середині будинку на мене вдарило випарами карболю і наркози, а з-за стіни, заваленої різними пачками, приглушено доносяться стогони й зойки. Мабуть, я знітився, бо санітар подивився на мене поглядом, ніби хотів сказати: «Нічого, хлопче, привикнеш», — і вказав рукою на стілець, щоб я сів. Коли він розрізав бандаж, я знову затривожився — рука, покрита засохлою кров'ю, виглядала мені мертвою. Ану ж ампутують її; це ж моя права рука. І я вже бачив себе, як того бідного каліку, що приходив раз на два місяці до нашої хати жебрати. Він теж не мав правої руки.

— Зараз прийде лікар і подивиться на вашу рану, — каже санітар, — сьогодні дуже багато поранених, а ми тут не маємо досить ні лікарів, ні місця.

Я сиджу понуро, приклавши здорову долоню до пораненої, пробуючи обережно рухати пальцями, і аж стрепенувся, коли надо мною нахилилася суха висока постать в довгому халаті. Його халат не білий, як санітара, а якийсь буро-жовтий, чи то від засохлої крові, чи може від тьмяного світла електричної

лямпи. Коли він м'якими пучками своїх пальців обмацував мою долоню, я допитливо поглянув у його очі, які час од часу швидко кліпали, немов намагалися відганяти сон. Він взяв у санітара пучку вати, змочив її та обтер руку. Я закусив зуби, як плин запік вогнем відкриту рану.

— Не кривись так дуже, — говорить лікар майже нечутно, — нічого не сталося. Все гаразд. Маєш щастя, що куля прошила тільки крізь м'ясо, не пошкодивши кістки. Незабаром знову воюватимеш. А може то нещастя для тебе? — він сумовито похитав головою.

Я хотів йому пояснити, що рана не від кулі, а від скалки міни з міномета, але він уже казав санітарові:

— Обмий рану, легко забандажуй і постав руку в петлю.

Звернувшись до мене, заговорив він бадьоріше:

— Хочеш іти до шпиталю, чи повернутися назад під фронт?

Все це якось так мене заскочило, що я нічого не відповів:

— А я тобі дам два тижні легкої служби в полковому штабі. Може там знайдеш яку санітарку, що тобою заопікується. Знаєш яку? — він підморгнув до санітара, — таку пухкеньку *баворку*. Їхні Ганси тепер обороняють Берлін, а ти охоронятимеш австрійських молодичь, — ніби жартував, ніби глумився наді мною. Він виписав посвідку й, погладивши мене по голові, як маленького хлопчика, вийшов, а за ним санітар. Мені приємно стало від батьківського жесту лікаря та його вояцької «поради», але якби він мене знав? Йому легко радити, але до молодичь треба мати щастя або вродитися з відповідним талантом.

Я ще дивився на посвідку, стараючись розшифрувати кострубатий почерк письма доктора, коли

санітар привів іншого вояка. Чомусь лице його видалось мені знайомим, і я мало що не викрикнув: «Бодю!» — Ні, це не Богдан! Чому мій товариш з дитячих літ мені привидівся у тому воякові? Що зі мною діється? Я зірвався зі стільця.

— Шукайте собі місця на спання десь в кутку під стіною, бо сьогодні вже запізно самому йти до полку. Може завтра приїде яка машина, — сказав санітар.

Я неохоче вийшов.

У коридорі чи радше у просторих сінях покотом лежать поранені. Якби не хропіння якогось вояка, схоже на торохтіння воза на бруковій дорозі, чи стогони, переривані молитвами й просьбами, що вириваються то тут, то там, я думав би, що вони всі вже мертві.

«Сватів напоїша, а самі полегоша... Не напоїша вони сватів, а самі полегоша, — залізли мені в голову, мов тупий біль, слова із Слова о полку Ігоревім, — полегоша-напоїша, напоїша-полегоша під Гляйхенбергом... За руську землю?..»

Я перейшов до великої кімнати, де вже стояли ліжка й лежали на підлозі сінники, розглядаючи, де є якийсь вільне місце.

— Юрку, Юрку, — кволий, ледве чутний голос, зупиняє мене на півкроці. — Юрку, — під вікном підноситься голова.

— Богдане! — я викрикнув і налякався свого різкого голосу. — Це ти? — я стисився. — Що ти тут робиш? — підійшовши до нього, я прилякнув біля сінника.

Його округле, колись веселе, лице побсіріло, неначе з нього сплила вся кров. Губи склалися в якусь іронічну посмішку. Я стаю навколушки, а Богдан мовчить і дивиться на мене великими карими очима якось так ревно, що мені стає моторошно. (Чи не тому він мені привидівся?) Врешті, він відкашлянув і по-

чав розповідати, що сталося. Починає навіть бадьорим голосом, але після кожного речення робить довгу павзу, немов набирає нових сил.

Вранці, до схід сонця, вони пішли в наступ на оту гору... Бігли лісом... Деревата тріщать, мов громи б'ють... Галуззя обривається і падає під ноги... Нагло все обривається — він летить, летить в безодню, він нічого не відчуває, нічого не бачить... Все розчиняється в жовтій порожнечі... Коли прийшов до притомности, — «ліпше було б не пробуджуватися, — силкується, — страшний біль давить мені в клубі, здається, що моє ціле тіло пошматоване на кусні... Тепер тут чекаю на свою чергу... На операцію...»

— Богданцю, — з мого висохлого горла вибуває якийсь чужий мені голос, — Богданцю, для тебе війна скінчилася. Поїдеш до шпиталю в запілля, а там все складеться якнайкраще...

Богдан ворухиться, пробує піднятися. Кривиться. Його чоло морщиться. Очі неспівмірно побільшуються, блищать, ніби не бачать мене, а дивляться крізь мене кудись вдалечинь. Невже то смерть визирає з його очей? Так радіють очі того страшного кістяка з косою?

Смерть?

Вперше дивився я на мерця — на мого діда. Він лежав на катафальку-скрині, застеленій веретами. Тримаючися цупко руки матері, я не міг від нього відірвати свого погляду. Я не знав, що таке мертва людина. Я чекав, коли він відчинить очі, піднесе руку й кивне на мене своїм грубим безформним вказівним пальцем, щоб я прийшов до нього по якусь лакоминку, яку він завжди для мене мав. На фронті я бачив і мертвих, і поранених, і конаючих — у розгарі бою воно якось не вражало, ніби так мало бути. Але тут уперше зблизька дивлюся, як Богдан повільно вмнрає...

Бам... Бам... Бам... В моїх вухах ритмічно дзвонить дзвін, як той, що повідомляв усіх у селі про чиюсь смерть. Я струснув головою — то з Богданової руки, яка дотикалася моєї кисті безвладними пальцями, ритмічно голосно цокав годинник — то його звуки в моїй голові дзвонили сумну вістку.

— На операцію, — сухо труснув голос поза мою спиною.

— Все буде гаразд, — подивився на мене високий ростом санітар, поклавши руку на моє плече, — ліпше знайдіть собі місце на спання.

Богданові очі заплющені. Голова відвертається до стіни. Мене покидають сили, я ледве можу підвестися. Не хочу залишатися на ніч в цьому задушному будинку з моїми привидами. Виходжу надвір; тіло безсило зсувається під стіну біля дверей. На очі насуваються білі плями, мов їх хтось затуляє ватою. Докраю втомлене тіло, немов спаралізоване — не відчуває нічого...

* * *

«Де я? Чому мною трясє холод?» — Мені здається, що я спав одну малесеньку хвилинку, а сонце ось-ось викотиться з-поза гори, сповіщаючи новий ясний день. Хочеться піти. На подвір'ї стоїть водяна помпа. Це, певно, криниця. Помпую. Вода тече з рури нерівними кришталевиими струмками, а я хлюпаю нею на лице, на шию.

«Богдане, Богдане! — струснуло моїм всім тілом, коли я нагадав собі вчорашній день. — Він уже по операції. Може його вже забрали й повезли до шпиталю? Куди?»

Біжу до будинку. На вчорашньому сіннику спить інший вояк. «Може...» — відганяю думки. Йду від ліжка до ліжка. Не він, не він... Мене зустрічають

здивовані очі поранених. Чому вони так однаково дивляться на мене?..

У другій кімнаті, біля самих дверей лежить Богдан. Я, врадуваний, зупиняюся, але відразу на душу налягає відчай. Його щоки запалися, чорне волосся липкими пасмами безладно лежить на голові, очі закриті. Я стою непорушно й тихо — боюся його збудити.

Поволі повертає голову. Його уста заворушилися, але я не розумію слів. Нахилиюся до нього, присідаючи на ліжку.

— Мені ампутували ліву ногу аж до самого клуба. Я вже звідси не вийду...

— Що за теревені плетеш! — я хвилююся. — Це ще не так зле без одної ноги. Дивись, я майже втратив свою праву руку. Якби ти втратив дві ноги, очі...

Я мовкну. Мені соромно за моє недоречне ба-зікання. — «Ідіоте! Ідіоте!» — картаю себе.

— Ти думаєш, що я вихрапаюся з цієї біди, з цієї муки? — питається певніше, немов я йому додав нової надії.

— Напевно, на сто відсотків! — впевняю його й пробую сміятися.

Він теж усміхнувся й замовк. Я не знаю, що казати.

— Ти маєш при собі дзеркало? — питає.

Дивне питання. Нащо йому дзеркала? Я видився на нього. Богдан знову усміхнувся, немов угадав, що я думаю. Богдан так усміхався ще хлопчиком, як він про щось питався, а його не розуміли.

— Юрку, — спокійно каже Богдан, і до мене знову повернулася крихітка надії, — візьми мої документи. Вони отам в піджаку. Як зустрінеш мою матір, скажи їй, що мене поцілила куля в саме чоло... Ні, ліпше не кажи нічого, пощо їй завдавати болю. Не бери документів, там моя матура, кому вона здасться? Візьми мій годинник — це моя найдорожча пам'ятка з

дому, від мого покійного батька. Я хочу, щоб ти його затримав. Може твоя доля буде ласкавіша за мою... Пам'ятаєш? — його лице прояснилося.

Як мені забути? Це той самий годинник, який батько купив своєму Богданчикові, щоб він показував йому час в дорозі до кращого майбутнього. Богдан через рік від'їде до гімназії; він буде найкращий агроном, він повернеться на своє господарство, він сіятиме й збиратиме вдсятеро більше, ніж досі, він виведе нові роди городини, садовини. Це той самий годинник, який Богданчик носив на руці так, немов вона поштивніла й він не міг її розігнути. Це той годинник, за який ми йому так заздрили, що він врешті давав нам понісити його на руці одну годину на переміну.

Немов у гарячці, я почав споминати наші радісні дні, розповідав швидко, не зупиняючися, про годинник; далі згадував наших товаришів, з якими ми на толоці грали в футбол цілими годинами, про дівчат з довгими косами, як їх кортіло посмикати, гімназію, наші забави-танці, прогулянки...

Мені хочеться пригорнути його до своїх грудей, погладити, якось розрадити. Нахилиюся, торкаюся лицем його щоки. Мені стискається горло, сльози самі роняються. З його очей повільно котяться круглі, мов горох, сльози й наповняють на його щоках дві глибокі ямки. У цих малюсіньких чистеньких ставках, мов кризь віконця у минуле, ще раз бачу теплий ясний сонячний день, квітами встелену луку, кріслаті верби, які, мов велетенські гриби, схилилися над потоком, і Богданця поміж нами, хлопчиськами, які гасають вперше босоніж після холодної зими по весняних калюжах.

Всіма силами опановую себе, схопивши в руки голову, дивлюся на мої черевики. Які вони брудні. І великі. Вони не для мене, а для якогось велетня.

Як я в них досі ходив, бігав, скакав? По моїй темно-зеленій гамаші дряпається вгору маленька чорна мурашка. Вона вже на верхньому рубці гамаші, випростовує вгору свої тонесенькі волосинки-антени — певно шукає зв'язку з своїм гніздом, з своїм родом. Куди ти простуєш маленька безсила мурашко?

Богдан лежить з напіввідкритим ротом. В устах зуби, ніби видовжилися, шия потоншала й позеленіла, мов стебло билини, замість очей, жовтіють дві квітки: молочаю...

В моїй голові кипить, мов у чайнику всититься вода: «Де я?.. Куди ти простуєш маленька безсила мурашко?»

Богдан захлиснувся і зойкнув, мов немічне немовля.

— Санітар! Докторе! — сполохано лящить мій голос. — Робіть щось!

У дверях з'являється біла плахта. Я підбігаю і приводжу санітара до Богдановго ліжка.

— Чоловіче, він уже нічого не чує і нічого не бачить, — втихомирює мене санітар. І я нічого не бачу, тільки велика родимка над лівою бровою санітара чорніє в моїх очах. — То твій приятель? Ми нічого не порадімо, — виправдується не відомо за кого.

Входить священик з епітрахилем на шиї і хрестом в руці; його уста ворушаться тихо в молитві...

Я поміж них пробиваюся надвір. Якась сила пре мене, ніби я вириваюся з оточення... Гострий біль коле мені руку... Скорчений кулак поволі відкривається — на долоні, забарвлений пурпуровою кров'ю, голосно цокає годинник.

«Може твоя доля буде ласкавіша?..» — чую Богданові слова.

Розділ другий

В полковому штабі не задрів я довго місця. По-перше, рана на руці скоро гоїлася, а, подруге, я не любив віддавати чести німецьким офіцерам-фюрерам, які тут крутилися увесь день, коли я виконував службу зв'язківця. Як з'являвся командир полку, я бейтежився, бо він чомусь завжди зупинявся, коли я стояв перед ним на струнко, і своїми холодними очима оглядав мене від стіп до голови. Мені здавалося, що він мене в чомусь підозрює.

Я вернувся до своєї сотні, що займала бойову лінію на непомітній горі, яка більше виглядала на запусене, незоране поле, як на фронтову лінію. Перед сотенним бункром позаду лінії високий поручник Смолій якраз говорив щось до такого ж високого ростом Стефка. Коли я голосився, Смолій поглянув на мене чорними очима, які широко розмістилися під ще чорнішими щиткоподібними бровами, розпитав про мою руку і чи я готовий до служби. На привітання Стефко підніс вказівний палець догори, неначе пробував дізнатися, звідки віє вітер.

Мій товариш Стефко! Здається мені, що доля нас ніколи не розлучить — я з ним найдовше й найчастіше ділю свій вояцький хліб. Стефко, як звичайно, навіть на бойовій лінії гладенько поголений, повів мене до окопів. Побачивши мене, прибіг Ярको. Показуючи пальцем на вузький пасок мого бандажу, який я ще носив на руці, почав мене сварити, пощо я так скоро прийшов на фронт і чому не затримався тут у шпиталі. Я був якось вражений не так тим, що він мені нацабанив, — він чей же «некоронований проводир, нашої паки», — а більше тим, що його неголена щетина чорного заросту вже світила тут і там срібними нитками; його вуси, що розрослися

на всій широкій губі за тих кілька днів, зробили його кругле лице на десять років старшим.

— Тут місце тільки для вар'ятів, — розреготався своїм заразливим і вибуховим сміхом Миросько, відповідаючи за мене Яркові, — він не може жити без нашої паки і таких фйталапів, як Геньо чи Ковалисько, бо де знайде таких типів, які були б йому до пари? — глузував, наставивши до мене свою квадратову нижню щелепу.

Мене взяла злість, бо я такого привітання не сподівався. Помітивши нашого ройового, який ще мав прізвище Рій і якого Миросько не святкував, я йому відрубав, що, справді, я можу жити без них усіх, за винятком Роя, який є найкращим ройовим у всій дивізії — тому я так швидко повернувся саме заради нього. Хихикаючи уривчасто, Рій поклепав мене по плечі, показуючи свої рідкі зуби з задоволення.

Я пішов у «комірне» до Стефкової вовчої ями, в якій було доволі місця на трьох, бо Стефко всюди і завжди приготувався так, немов мав би на даному місці провести решту свого життя, і, звичайно, не забував про мене. Перед нашою лінією, що бігла по схилі пагорба, поодинокі дерева зарисовували на білих хмарах несиметричні зелені кола, а між деревами темніли кущі. На землі жовтіло напівзгниле листя, а далі простягався ліс.

— Лінія противника тут доволі віддалена від нашої, — пояснював Стефко мені ситуацію, — наразі досить спокійно й безпечно, — казав, наголошуючи слово наразі.

«Наразі, а що принесе завтрашній день?» — подумав я.

* * *

На другий день по обіді Рій наказав всьому роєві лаштуватися на патрулю, не скриваючи своєї радості. Він не любить сидіти бездіяльно через свою непосидючу вдачу. Я не хотів залишатися в окопі сам, хоч міг викрутитися з своєю долонею.

— Ми маємо привести язика, — підсміхається Рій багатозначно.

— І що ще? Щось для Смолія? — питаються хлопці, бо знають, що Рій з порожніми руками не вертається з розвідки.

— Ніщо ще, — відбуркує, — рихтуйся! — командує.

Ми вийшли поодиночі з шанців, щоб не виявити себе перед ворожими спостерігачами, які можуть підкрастися до нашої лінії і повідомити своїх, щоб на нас зробили засідку. До нас ще долучилося кількох вояків з сотенної групи Смолія. Це були партизани з Волинського легіону, яких прилучили до дивізії, коли ми стаціонували на Словенії. Смолій вживав їх до *Цет-Бе-Фав*, кажучи по-німецькому. Для «східняка» Степана, який все перекладав на українську мову, це було «ДОД», тобто, «до особливих доручень», але хлопці воліли Геньову «термінологію», який все тлумачив «по-львовському» — «цось до фльондри», — хоч воно не мало багато сенсу. Прихід воляників і ще кількох вояків з кулеметом з другої чоти посилили наше підозріння про «щось ще».

Закручуючи великою дугою, ми увійшли в ліс. Серед лісової зелені я забув про небезпеку, що може чигати з-за будь-якого куща чи дерева. Мене цікавили метелики й квіти більше, як патруля, і я, мимолисько, опинився на самому кінці, так само, як Ковалю, що він був коваль, його так прозвали. Невисокій, кріпкої будови тіла й дуже сильний в руках, з жвавими ясними очима, він ні в бою, ні поза фрон-

том не знав страху, але мав свою бойову засаду: «перший ззаду».

Я не звертав на нього уваги, аж він зашипів, мов злий гусак, помахуючи до мене випростованою рукою — це умовлений знак, щоб залягти, бо спереду якась небезпека. Щось діється! Тут уже й Рій. Він прилякнув і шепотом повідомляв, що хлопці побачили на землі телефонний дріт. Тому десь поблизу мусить бути ворожий спостережний пункт. Ми мусимо його знайти і, якщо вдасться, знищити.

Рій зник спереду, а я, сховавшись за рапавим стовбуром дерева, увесь перемінився в слух і зір, стежучи за найменшою ознакою, що зраджувала б небезпеку.

«Стрільці! Кидайте зброю! Не стріляйте до своїх братів!» — тишу роздер металевий голос.

«Засідка?» — по моїй спині пробіг мороз.

«Війна кінчається, звертайте свою зброю проти фашистів, перебігайте до нас, як вже зробило багато ваших товаришів-вояків, як зробив я сам. Батьківщина вас чекає. Батьківщина вам прощає. До вас говорить не пропагандист, до вас гово...»

Голос обривається, не докінчивши слова.

«Це мені такий знайомий голос?» — силкуюся вгадати, хто це може бути.

Спереду прибігає Рій. З його обличчя з маленьким носиком, широкими вилицями й тонкими губами, що в дечому нагадує татарське лице, легко пізнати, коли все гаразд — тоді він відразу сушить свої рідкі зуби.

— От, сучому синові, перерізав горло, не дав докінчити речення, — каже ніби до себе, — ану гайда, вставайте, вперед!

Я ще лежу, не розуміючи, про що Рій говорить. Кого він замордував?

— Чого ж ти так витріщив свої баньки? Нікого я не зарізав, а відрізав — перетяв дріт до гучномовця,

щоб Ружицький далі не плів баланди. Ооо, тебе не було на фронті, як його захопили в полон чи щось подібного, і з того часу плете нам через гучномовець, аж ригати хочеться — все те саме: «Батьківщина вам прощає, Батьківщина вас чекає». — Знаєш, куди вона нас пожене на прощу? // докидає на ходу. — Вставай, бо нема часу.

«Це голос хорунжого Ружицького, так, так, — згадую мою пригоду з ним на Словаччині, — як я міг не пізнати його голосу, як мені його забути? Його і Надю».

— Будьте дуже обережні, і ти, ковалю, — звертається Рій до Бриковича, — бо, після обірвання тої пропаганди, ваньки можуть додуматися, що щось тут діється, але я нюхом чую, що нині матимемо щось незвичайне, — Рій знову поспішає наперед.

* * *

На краю лісу залягаємо. На полях зеленіє озина, але на подвір'ях порозкиданих господарств нікого не видно. Австрійські селяни повтікали перед наступом Червоної Армії, яка тут прорвалася крізь угорські війська й мало що не зайняла місто Грац. Щойно полки нашої дивізії, прийшовши форсованим маршем з Югославії, зупинили деякі відступаючі частини мадярів та залатали діру у фронті. Тепер ми тут собі пробуємо зробити маленьку «дірку» з цього боку.

Рій зосереджений. Він простудійовує поле, видає в подробицях накази. Кулемет з другої чоти залягає на краю лісу, ось там за тим горбочком, як охорона. А тридцять кроків наліво буде змінне кулеметне гніздо — на всякий випадок. Всі інші підповзають вриперший, за ним Стефко і я. На віддалі п'ятдесяти кро-

ків іде Ковалисько, Миросько і Собко з кулеметом. Останній буде Ярko з рештою. Кулемет у лісі залишиться на позиції до кінця дії. Виглядає, що в хаті нікого нема.

— До півночі мусимо вернутися до наших шанців. Ага, наша кличка: *бавор* — відповідь: *фройляйн*. Клички мусять бути німецькою мовою. Ми мусимо німців розуміти, а вони нас — ні, — докинув незадоволено. — Хата буде нашою випадковою базою на нічний рейд у ворожу лінію по язика. — Друга справа, — продовжує Рій, — ледве, чи в тій хаті хтось є, і там мусить бути це наше «щось», тобто мост і вино, і ковбаси, і солонина. Галушка, не облилуйся вже! — нагадує «завжди голодного» стрільця. — Австрійці готуються до Великодня дуже ретельно й смачно і, як вже знаємо з наших попередніх розвідок, вміють ховати своє добро перед *Іван*, — він перекручено наслідував німецьку вимову імени *Іван*, яким німці називали всіх червоноармійців. — Зрештою, селяни тут багаті, не як у нас, — додав Рій з ноткою заздрости. — Звідси не було часу з усім цим добром утекти. Мабуть, і ваньки не навідувалися на це господарство, бо я бачив, як курка щось дзьобала під хатою. Це добрий знак і мій нюх каже, що все скінчиться найкраще.

Всі затихли, лежать, мов коти на полюванні, притишені, напоготові.

Рій уже на доріжці, Стефко повзе йому по п'ятах, я ледве встигаю. Ми вже майже під хатою. Рій боком заглядає у вікно. Стефко за рогом сховався, а я приліг за другим. Рій відчиняє двері, зникає всередині. Він довго не виходить, я вже нетерпеливлюся. Врешті, він появляється його голова й він махає на мене, щоб я ішов. Слідую за Роєм через одну кімнату до сусідньої. Під задньою стіною широке ліжко. Дві пари очей переполохано дивляться то на мене, то на Роя; молоде

дівча схлипує, а старша жінка, немов пробудилася, пригортає його і щось йому шепче — це хіба мати і дочка.

— Спитай по-їхньому, що вони в ліжку роблять, бо нічого не розуміють, що я їм кажу, і налякалися мене, немов якогось опира.

Питаюся їх, чи тут були більшовики, як були, то коли? Вони нічого не відповідають. Я пояснюю, що ми українці, нічого їм злого не зробимо. Підступаю до них. Дівчина чомусь ховає голову під покривало.

— Ми українська дивізія, *галяціянер*, ми належали до Австрії до Першої світової війни, знаємо Франца Йосифа, — згадку популярного австрійського цісаря.

— Подивіться на наші мундири — вони німецькі. — Я, я, — врадувано підноситься жінка. — Не бійся Інга, це наші, — відсуває з дівчини покривало й її цілує. Вони обі обнімаються і плачуть, аж захлипаються, заходяться сміхом; нараз знову плачуть.

— Варіятки! — нетерпеливиться Рій. — Що з ними?

— Руссея уже нема, але були, — каже врешті жінка.

Вона з своєю дочкою поралася в хаті, бо на весну є більше роботи, а ще перед Великоднем. Її чоловік працював на полі. Нагло прилетіли перші більшовики. Вони довго не затрималися, трохи пожартували, зачіпаючи Інгу, бо вона молода, і докинула не без дози деякої гордості: «І навіть мене», — і пігнули кудись далі. Коли чоловік вернувся з поля, вони негайно поховали, що було можна, дещо навантажили на віз і вранці плянували якось переїхати до сусіднього села, щоб перечекати в родичів, бо вірили, що німці скоро повернуться.

— Не так сталося, — і вона знову розплакалася. Коли заспокоїлася, продовжувала. — Багато російського війська скоро навалилося, чоловіка десь взя-

ли з собою і він не повернувся досі, віз забрали, курей полапали, і так їх залишили самих. А позавчора! — Її голос піднісся майже до гістичного крику. — Погляньте!

Вона відкинула накривало, показуючи опухлі стегна із струпиками ранок.

— Після них прийшли якісь інші! Варвари! — вона хвилювалася. — Не досить було їм приємности з нами, але й ще припікали нас по стегнах цигарками. Азіяти!

В кімнаті вже зібрався майже увесь рій. Стало тихо. Довго ніхто не відзивався. Хтось відкашельнув.

— Та їх мусів бути цілий полк, — комусь вирвалося здивовано, хтось соромливо засміявся, і вояки загомоніли.

Рій розставив варту й повернувся до хати. Він почав видавати розпорядження й вояки притихли. Побачивши, що ми шикуюмося до якогось діла, мати розревілася і крізь сльози просила: «Не лишайте нас тут на поталу, *бітте, бітте*. Згляньтесь, як уже не на мене, то бодай на мою бідну донечку».

— Уже хтось довідався, де вони сховали їхне добро? — запитався Рій.

— Уже, уже все знаємо! Господиня все сказала! — Зараз будемо бенкетувати! — відповідають один перед одним вояки.

Мати допитливо дивиться то на одного, то на другого вояка, підходить до Роя.

— Я, я, заберемо вас, — досить шорстко відповідає Рій і, звертаючи до мене, докидає. — Скажи їм, що мусять зачекати аж до ночі, тільки не згадуй про язика.

Коли я запевнив, що їх не лишимо, мати вхопила мене в обійми й почала цілувати. Хтось почав плескати в долоні, а за ним решта братії.

— Що ти, Юрку, виробляєш? Цілуй Інгу! Лиши стару для Ковалиська! — почув я, мабуть, Мироськів сміх.

Рій виходить з Ярком, Стефком і Степаном на спостереження передпілля. (Степан з Конотопу чи Чернігова, залежно що кому й коли наш «лейтенант» або «командір», як хлопці його називають, говорить; він знає російську мову, то може пригодитися при лапанні язика). Решта хлопців збирається під хатою чи залишається в хаті.

Галушка, високий жиливий хлопець «з-під Тернополя», може з'їсти цілого коня, і тепер сам виглядає, як кінь у хомуті, повісивши на своїй шиї коричневий звій грубої вудженої ковбаси, яку він лупає і безперервно жує. Його прозвали — «Той з під Тернополя», і він ніколи в тому обласному місті не був. Одначе коли хтось запитається його, звідки він, завжди відповідає: «З-під Тернополя».

— Коли буде така друга нагода? — мимрить він крізь повний рот, ніби виправдовується. Хтось знайшов добрий пахучий тютюн і вже торгується з курцями.

Жінки вже звиклися з вояками, дочка заспокоїлася, а мати пробує з нами говорити, може навіть придобритися. Підморгнувши ні до кого, вона ніби фліртує:

— Ду біст айн гюбшер керль. Зі зінд алле файне керле, — швидко додає, щоб нікого не образити.

— Вона до мене зробила очко, — повеселішав Ковалисько. — Що вона сказала? — дивиться на мене.

— Що ти виглядаєш як коваль в кузні, — сміється Миросько.

— Ет, ти все щось вимудруєш! Звідки вона знає, що я коваль? — допитливо не спускає з мене своїх очей.

— Вона сказала, що ти гарний парубок, і також сказала, що ми всі гарні хлопці, — замість заспокоїти його, йому засвітилися очі, мов ласому котові.

— Та австрійка ще не така стара й не погана, — зітхає, — коли б не так дуже попалили їй стегна?

— Стидайся, ковалище, — не витримує Собко, — тобі тільки тее в голові. Ти не парубок! Ти лишив вдома жінку!

— А ти що? Як щось доброго раз закоштуєш, то матимеш апетит весь час. І так куля гаратне тебе завтра, а може навіть тут тепер! — відтявся коваль.

Миросько поклав руку на свій хлібник, якого називає, запозичивши з мови Степана, «сумкою ДОД» (для особливих доручень). Цю сумку зробив йому кравець чи швець на Словаччині. На перший погляд — це собі звичайний хлібник, але він дійсно особливий, бо розширюється, мов гармонія, і в нього напихай та напихай, щоб тільки було що. (Степан називає його не «сумкою», а «сумами».)

— Шкода, що Івася нема з нами. Був би тут, нарешті наївся б досита.

При кожній нагоді такого «бенкетування», Миросько згадує Івася. Він ще навіть не голився, а їсти хотів, — ніколи не наїдався, хоч ми йому й докидали з своїх порцій і кухар його знав. Але хто на Словенії наївся чи накурився? Це німецька територія — самий райх. А за самовільне «організування» харчів — кара. Розстріл! В одному селі склалася так обставина, що дехто з хлопців таки злакомився і дещо потягнув. Один з цивільних зголосив до курінного штабу. Наскочила польова жандармерія, але скільки того було — взяв і з'їв. А Івась чомусь лишив собі скибку цивільного хліба. І знайшли в нього. Він, наївний, каже: «Та я не знав, що то не можна брати. Лежав хліб на столі при самих дверях, то я думав, що господиня мені його поставила». — Одначе в райху

мусить бути порядок! Німці за кожну провину видають один вирок.

— А тут і райх, і можна безкарно добре поповісти, — каже до себе Миросько.

Десь на гілляці збудився хрущ. Вечірнє проміння грається вершками дерев. Хлопці дрімають. Волинські, сидячи окремо, щось собі розповідають.

Бах! Бах! — ми прилипли до землі. Почулася повільна серія з кулемета «максима».

Друга. По нашому боці чується теж пукання. Понад голови шелестять гарматні стрільна. За хвилину вибухи на наших лініях.

Рій біля нас. Наказує не рухатися. Може це тільки звичайна собі перепілка-забава, — комусь нудно.

— Щастя, що наші гармати не мають чим відстрілюватися, а то нас тут добили б, бо для них цей будинок був би доброю ціллю для пристрілювання. Нема злого, щоб на добре не вийшло, навіть на фронті, — потішає нас Рій.

Дійсно, за кілька хвилин все тихне. Рій, немов отягається із своїм випадом по «язика», присідає біля нас. Я задрімав. Хтось термосить мене.

— Вставай, вирушасмо назад, — пізнаю Стефків голос.

— Ти вже вернувся? Маєте язика?

— Не вернувся, бо язик сам, дурний, попався нам у руки. Йшло їх трьох. Не йшли, а марширували, майже співаючи, прямо до хати. Може то вони з тих, що тут уже були, і йшли до фройляйн.

— Хто вони?

— Не знаю, двох схопили, а третій утік. Мусимо скоро забиратися, бо він напевно зголосить, що тут ворог.

Рій наказує бігти до лісу. Нам не треба два рази казати.

В небо шибє ракета. Одна, друга, третя.

Червоноармійці між Роєм і Ярком, немов отягаються, але вибухи від вогню мінометів на обійстю їх підганяють. Жінки, похитуючись вбоки, як качки підбігають по доріжці — Щоб скоріше до лісу! Татакають «максими», рушничні постріли вириваються, мов сухі тріскоти. Загоріла стайня. Добре. Дим заслонятиме нам відступ.

Рій рахує в лісі — всі є.

Ще тої самої ночі до шансів прийшла зміна нашої сотні. Мені стало ясно, чому Смолій післав нас на патрулю, — щоб його сотня мала чим підкріпитися на відпочинку, а «язик» — для замилення ока? Цікаво, хто ці «язичники»?

Розділ третій

Збудився я, коли ще всі спали в шопі, в якій заквартирувала наша чота. Сонце вже вийшло високо, і мені захотілося погріти своє тіло в його теплі. Скинувши сорочку, я оглядав себе — тіло бліде, як лице мерця, тільки загорілі руки темніють, мов бронзові рукавиці. Лежачи горлиць, споглядаю крайчиком примруженого ока на безхмарне небо, яке нагадало мені безтурботність, коли я лежав, після шкільних годин, в затишку над річкою. А біля мене Марійка. Ярко має деяку рацію, коли каже: «Вояка легко задовольнити — тільки дати йому добре наїстися і досхочу виспатися». Але це не повна рація — якби ще була дівчина-горлиця. Марійка? Надя? Де вони? Багато наших людей повтікало на захід.

Я мало не зірвався від несподіваного поштовху у підшву мого черевика. Надо мною усміхається Ярко:

«Ауф! Ану по обід!» — Його випростована рука, в якій погойдувалась ідунка, вказувала на розлоге дерево. Під ним стояла польова кухня, з якої струм-

ки сірого диму вужиками вилися по гілках, зникаючи поміж листям.

Хоч Ярکو щойно поголився, на його круглому лиці блищали цятками чорні корінці волосся, а вуса щетиною насупилися під прямим носом. Ярکو має пасію до вусів. Він завжди з ними експериментує, мов скульптор з глиною, міняючи їх форму, довжину, ширину. По всій дивізії рознеслася вже славна історія про його вуса.

На збірці перед самим від'їздом до старшинської школи службовий офіцер-німець помітив майже непомітні «англійські вусики» на Ярковій губі. Нам уже втвкмачували про приписи німецьких СС-ів. Один з них — не годиться носити «прикрас на обличчя» поза фронтовою смугою. Той офіцер пригадав Яркові про цей припис. Ярکو йому відрубав, що він ніякий німецький СС, але німця, «тупого, мов танк», тим не переконав. Ярکو, мабуть, на таку ситуацію, тримав у кишені вирізок з газети із світлиною самого шефа СС-ів, Гімmlера, в якого під носом виразно видніли такі самі вусики, як у Ярка. Цей вирізок показав він німецькому офіцерові. Чим це скінчилося? — Німець розлютився, мабуть, тому, що хтось сміє порівнювати себе до його шефа, і дав Яркові три секунди до надуми: «Або вусики, або школа!» — Не треба казати, що Ярکو вибрав в одній секунді.

Ярکو тепер «симулює», як приповідає Миросько, козацькі вуса. Недавно під час обіду врочисто проголосив:

— Запускаю козацькі вуса на славу козацьким звичаям, які не мали командирів і команди!

— Слава цій історичній хвилині! Слава нашому отаманові! — підніс свій кубок з кавою Миросько.

— Я це, браце, пророкую карколомне підвищене ранги, — пророкував своїм жаргоном «львов'як» Геньо, — бо тепер матимеш великий атут під носом,

а не маленьку плямку, як гороб'яче гімніньце. Щойно тепер велика шаржа тебе завважить.

«То може статися, — гадав я собі, і затурбувався, бо Яркові вже пропонували підвищення. — Тоді він відійшов би з нашої паки. Але певно він не піде до іншої чоти?», — потішав я себе.

Я полюбив його, мов брата, хоч про нього мало знав, і не розпитував. Про себе він багато не розповідав, як інші, але хтось казав, що він уже воював проти мадярів у Карпатській Україні; втік енкаведистам з-під носа в 1939 році й добився до Кракова; прийшов з німецьким вермахтом як перекладач в 1941 році; що він син священника, що його прізвище — це псевдо...

Ярکو поставив свою їдунку біля мене й просив, щоб я йому взяв обід, бо він має справу — він завжди має якусь справу.

— Ярку, що сталося з тими полоненими язиками? — моя цікавість нагадала про вчорашню вправу.

— Рій не дуже збирався іти по язика, бо який варіят у такій ситуації буде наставляти голову під стричок, але вони самі напоролися на нас. Вони не були дуже балакучі. Їх певно вже перепитують в курінному або полковому штабі.

Ярکو іде геть, і я вперше помітив, що його тіло ритмічно похитується вбік. Чи він не кульгає?

Мені не хочеться вставати, але треба йти по свою їдунку. Зустрічаю Стефка. Він гладенько поголений, простоволосий, русяве волосся розділене прямими рівчиком і зачесане на правий бік, черевики виглянсувані, мов на параді. Стефан Цибульський вродився для війська, не дарма Миросько називає його «маршалком». Він марширував у першій трійці, коли до дивізії голосилася вся восьма кляса нашої гімназії, бо хотів бути першим. Вже тоді він звідкись

роздобув польський підручник військового вишколу й читав його, як ми вчилися до матури. Він напевно був би ліпшим офіцером, ніж Комар, чи навіть Смолий, а в усьому, хай і посередньо, я винен. З вигоди й потреби майже всі вояки тримаються «вдвійку», і, самозрозуміло, ми з Стефком творили таку «двійку» в твердій підстаршинській школі. Тільки я попав у халепу, а при «камерадерії» (я так бодай собі пояснюю) і Стефко обірвав. Ще досі маю викиди совісти.

— Стефцю, — прошу його, — затримай мені місце в черзі, а я зараз прибіжу. А де Миросько? Він ще певно спить, — додумався я, побачивши, що Стефко дзеленькав двома ідунками.

— Миросько? — відбуркнув Стефко, але в його вдавано гнівному тоні відчувалося нотку ніжності до Мироська, як до розпущеної дитини.

Мирослав Гнатюк непосидючий, кудись завжди їхав би, щось нове робив би. Він швидко захоплюється і ще швидше розчаровується вже з малої невдачі. Страшно дивитися на його розчервоніле лице, коли він лютує. Коли добрий, його великі мрійливі очі сяють дівочою ніжністю.

Миросько дещо схожий на німецького фільмового ловеласа Ганса Гонера, і сам мав мрії стати артистом. В гімназії Миросько співав у хорі, танцював на мистецьких олімпіадах «пастушка з батіжком», грав головну роль лікаря з скрипкою в «Платоні Кречеті» Корнійчука, але мені закарбувалося в пам'яті його виконання ролі Гриця. Тяжко й трагічно конав Гриць від отрути в останній дії...

Часом я заздрив Мироськові за його популярність серед дівчат, часом в його товаристві сподівався щось собі скористати, але... — «Ти є ковалем свого щастя, — каже він. — У коханні не допоможе і найкращий друг!» — І з яким патосом і артизмом розповідає він про свої великі успіхи завжди великого кохання.

— Як ти такий спритний з дівкою, як з рушницею, то ми знаємо, чого ти вартий, — підтягають його хлопці.

У військовому ділі йому ні в тин, ні в ворота, як каже полтавець Степан. Миросько ніде не закрив місця. Був писарем у сотенній канцелярії, але наш бунчужний Горошко вимогливий щодо точності й порядку. Це Мироськові не до вподоби. Іздив Миросько на різні курси, і привіз з одного ступінь вістуна. На короткий час дали йому навіть командувати одним роєм, але хлопці незабаром навчилися його використовувати, і заліз він у новий конфлікт з чотівим. Миросько, неначе на сцені, кожного дня відіграє якусь роль. Ось так щось впаде йому на ніс і він грає якусь роль в драмі, фарсі чи комедії — уже в своєму сосі! Здається він продовжує свою гру без якогось початку, без кінця. Тривожно мені, коли згадую його роль Гриця!

Ярко, Стефко, Миросько і я — це наша «пака». Ми тепер разом. Не завжди ми були разом і такі задоволені.

* * *

Перед польовою кухнею вже стоїть черга. Як звичайно, спереду «голодні» Петро Галушка й Микольцьо Криворучка. Галушка не відвертається від кухні. Він перший простягне свою ідунку, яка майже вдвоє вища за нормальну — не знати для кого у війську такі ідунки зробили? Галушка накаже кухареві сягнути на самий спід казана по густу зупу й дістане відразу додаток. Він високий і плечистий. — Великому коневі добрий господар завжди дає більше їсти, ніж малому, — каже. Тому він здобув собі такий особливий привілей до кухні. Малий і сухорлявий Криворучка повний контраст Галушці, а його

апетит не менший від Галушкового. Миколі на фронті відросли довгі густі чорні кучері. Взявши міцно в обі руки, можна його за волосся піднести від землі. За такий «акт» Криворучка вимагає п'ять цигарок або чверть порції хліба, залежно, чого йому бракує. «Максим і Клим», як їх прозиває дехто, не пропустять нагоди піти по «репету».

— Коля, скільки разів Петька зачерпнув би супу своїм казаном з того великого казана, щоб в ньому нічого не лишилося, — ніби серйозно звертається Степан з запитанням до Криворучки.

Ні Коля, ні Петька не обзиваються. Вони терпеливо слідкують за кожною ознакою, що вказує на початок «ритуальної хвилини», а обіду ще не видають. Інші хлопці нетерпеливляться. Під дерево підходить помічник кухаря Рибак і каже, що його «шеф» поранений і тепер нема кому дати наказ видавати обід. Без наказу він нічого не зробить.

— Де його могло поранити? Коли? — обзивається хтось.

Рибак знизує плечима.

— Поранило!? — злоститься Ковалисько. — Твій шеф певно попівся при кухні — знаєш де? — і маркерує!

— Що він знову переївся з наших порцій? Колись дістане скрут кишок!

— Ти, цямкачу, твій шеф певно не те закинув попарилу між ногами! Видавай зараз обід. Як ні, то при першій нагоді виставимо тебе перед окопом для вправ у стрільні для ваньків, коли принесеш нам зимну, зупу на фронт!

Через обійстя крокує хорунжий Комар.

— Пане поручнику, ми тут уже стоїмо і стоїмо, а той фацет не видає нічого. Та зупа вже варитьсі і варитьсі, аж булькає. Як переваритьсі, хто її буде

їсти? — говорить на повні груди Геньо й додає тихше, відвертаючи голову вбік, — пся креф.

Комар збентежений. Нічого не відповідаючи, повертається до хати господаря. Комар доволі високий, стрункий, а ходить дрібненько, ніби дівчина. Навпроти Комара сунеться Гросман. Гросмана недавно прислали з батальйону на сотенного провіантового. Ще один німець — їх щоразу більше з'являється по сотнях.

Комар щось говорить до Гросмана, нетерпеливо помахуючи вказівним пальцем лівої руки на Гросманові груди, немов рахує його медалі й відзнаки. Гросман часто повертає голову в бік кухні, врешті, йде до нас, бурмочучи щось під ніс.

— *Кухарrrr* поранений! — каже горляною вимовою Гросман таким святковим тоном, ніби хоче провести молитву перед обідом. Він знає кільканадцять українських слів та виразів і переконаний, що це досить, щоб його всі розуміли. Для німців усе просто.

— Я вам швидко видам обід, — Гросман бере хохлю і очима міряє чергу, неначе хоче вгадати, скільки порцій треба видати, а скільки залишиться на додаток.

— Яка ласка! — хтось вигукує.

Гросман добрий — гут *кухарrrr*, — покривляється йому Геньо, а гурт вояків біля нього чомусь вибухає реготом.

— Зараз після обіду видаватиму додатковий товар, — каже Гросман, — по двадцять цигарок на вояка, пляшку австрійського шансу на трьох та інші особисті речі. Я мав би видавати той крам завтра, але видам вам сьогодні — в день моїх уродин — мені сьогодні сповнилося п'ятдесят років! — гордо гукає, щоб кожний почув, і підносить порожню хохлю до свого рота, вдаючи, що випиває. — Дай Боже!

— Дай Боже, дай Боже! — відгукують хлопці, коли наставляють свої їдунки, додаючи до того свою «масну» репліку.

Гросман задоволений, думає, що його поздоровляють. Від широкої усмішки його очі звужуються у дві маленькі шпато *л.л.*, зморшки з чола котяться високо по лисій голові, що нагадує голівку квашеної капусти.

— О сьогодні суп густий, — навмисне голосно цямкає Степан.

Ми розсідаємося гуртами з їдунками. Дехто наливає до кубка горілки. Дехто на сонці опалює своє тіло, скинувши сорочку. Чути гамір, жарти, сміх. Геньові не замикається «гемба» посеред гурту його слухачів, яких він завжди назбирає. Він тепер розповідає, як він врятував цілий фронт від паніки під час ворожої канонади, стягнувши назад до окопу і заспокоївши переляканого вояка.

— Один втікає, а за ним другий, третій... а далі цілий фронт. А я йому патер-ностер. Чо сі трісеш, як пес на морозі? Боїш се смерти? Не бійсе, бо є ще гірше від смерти, бо перед самов смертив можеш всратисі в штани, і що тоді буде, пся креф? Своім гівном за смердиш не тільки нашу лінію і наробиш нам встиду, бо твій сморід понеситсі до большевиків, і вони будуть з нас всі сміятисі, але твоє гівно потегнисі за тобов на другий світ, пане дзею, і тобі не втворит брами ні святий Петро, ані Люципер не пустить тебе до пекла. І будеш тулатисі по всім світі, як румунський циган.

Під шопою десятник Пилипчук і бунчужний Горошко ловлять вояків до «почесної команди» — копання лятрини. Це певного роду забава-хованка, і тепер Горошко має добру нагоду провчити того, хто чимось провинився щодо гігієнічно-санітарного порядку, а Пилипчук ще й може помуштрувати з рис-

калем, замість рушниці. Винуватці завжди є, бо деякі хлопці соромляться полагоджувати свої фізіологічні потреби у «відкритому становищі» — лятрині, а ще вдень, на очах всієї сотні. А що було б, якби припадково надійшла жінка! Не багато допомагають Горошкови педагогічні здібності, ані заставлявання до копання лятрини.

— Гвери на плече! — командує Пилипчук. — Ходом руш!

Що ж, ходом...

Підсміхаючися по-дурному, що далися злапати, хлопці вибивають маршовий крок і, штивно тримаючи на раменах рискалі, вдають, що віддають у дефіляді почесьт Горошкови. Горошко приглядається їм з задоволеною усмішкою, поклавши пальці правої руки на грубому записникові, запханому в піджак між другим і четвертим гудзиком. Кожний бунчужний має такий записник, і ніхто не знає, що в ньому записують. В Горошка правдоподібно нічого. У війську всі гудзики вояка мусять бути застебнуті, і горе тому, якого «шаржа» злапає з відстебнутим гудзиком! Зате бунчужні, через той записник, мають право не застібати третього гудзика навіть перед маршалом.

На обійсті з'являється Гросман. Він тиняється нерівним кроком від гурту до гурту, шукаючи за кимось охочим слухати його життєвих мудрощів. Коли Гросман повернув в наш бік, Стефко встав, бо, мабуть, не хотів з ним зустрічатися. Відколи нас обох викинули з підстаршинської школи, Стефко не терпить і оминає німців, де тільки може.

Гросман заступив Стефкові дорогу, мимрячи: «Ти знаєш, що я собі бажаю на мій день народин? Гм, — похитуючися легенько, підспівує, — жити сто років і ще могти з жінками мати стосунки, знаєш які... і, знаєш що, камерад, — цього і тобі бажаю».

— Знаєш, що я тобі бажаю, *камерад*, — гаркнув Стефко, — щоб ти пішов до *шайсекомmando* і втопився в лятрині.

Гросман, мабуть, спересердя, почав щось вигукувати уривчасто, тупцюючи на місці, немов додавав собі відваги до бучі. Стефко став, розкарячавши ноги й поставивши руки на бедра, і за хвилину з Гросмана могла б лишитися купа лахміття, якби Ярکو не привернув нашої уваги до себе. Поперед великого гурту вояків Ярко наблизався до нас швидким кроком, вигукуючи: «Українська армія! Українська національна армія!»

Він зупинився на середині подвір'я і розгорнув газету. Тримаючи за два горішні роги, він крутився з газетою, на якій видніла світлина якогось генерала.

— Добровольці, — дзвенів його бас, — погляньте на оцю світлину. Добре придивіться і запам'ятайте! Що бачите? Генерала. Хто цей генерал? Це генерал Павло Шандрук, командувач нової української національної армії!

Просунувшись поміж вояків до Ярка, зблизька оглядаю світлину генерала. Він дивиться на мене добрячими очима, на кашкеті відзнака-тризубець, на погонах ненімецькі значки — певно українські. Він стоїть чи сидить біля столика, на якому півповна склянка.

«Чи це вода, чи може французьке вино?» — лізе мені в голову дурне запитання. — «Чому генерал мав би пити воду?»

Ярко, немов вправний агітатор, опанував вояцтво й читає голосно: «З волі українського громадянства, що перебуває в Німеччині та в союзних з нею країнах, постав Український Національний Комітет. Помітету це нова сторінка в суспільно-політичному житті українського громадянства, що глибоко прой-

няте любов'ю до Рідної Землі, хоче бачити свою Батьківщину звільненою від наїзника. Український Національний Комітет є виразником цих утаєних прагнень громадянства і твердою ходою йтиме по шляху, що веде до створення національної суверенної держави. Тому Український Національний Комітет приступає до організації Української Національної Армії, що має відновити збройну боротьбу за українську державність. Українська Національна Армія в українській уніформі, під освяченими попередньою боротьбою бойовими національними прапорами, з власним українським командуванням буде стояти під ідеологічно-політичним проводом Українського Національного Комітету. У склад її увійдуть передовсім українці, які перебувають у німецькому війську та в інших військових і поліційних формаціях»...

— Слава Україні! Слава українській армії! Слава українському генералові! — безладні вигуки вояцтва заглушують Ярків голос. Мені ніяково, що я якийсь байдушій. Де поділося моє захоплення, яке я мав, коли голосився до свого війська, до дивізії?..

— Гнатюк! Гнатюк! — верещить пискливий голос позаду мене.

Сотенний зв'язківець тримає в руці листа. Я хочу взяти цього листа для Мироська, але зв'язківець вимінає мою руку, бо це цінність, яку мало хто тепер отримує. Він доручить листа тільки справжньому адресатові.

Ось уже пригнався Миросько, вихопив листа, роздер коверту й швидко очима бігає по перших рядках, а далі починає голосно читати: «Голошу слухняно, пане сотнику Миросю, що я у Відні»... — «Моя кохана сестричка у Відні!» — радіє зворушений Миросько й сльози наповняють його очі. — «Добилася я сюди по всяких тарапатах. Була я на курсі медсестер для дивізії в Криниці, і знаєш що? Ми приїхали на Сло-

ваччину, а нам кажуть: «Ми вже маємо досить сестер, то ви собі йдіть, куди хочете». Дивися! Що за безличність! Куди я мала йти — куди хочете — як я нікого не маю і нікого не знаю, крім тебе, Миросью? Дучилася я до одної курсантки, батьки якої втекли до Відня, і ми припленталися до Відня, уяви собі, практично, без цента. Бог бідним помагає, а нам поміг один словацький поліціант, якого я трохи за носа поводи́ла, обіцяючи йому райські яблука, як вуж Єві». — «Ах, моя сестричка Наталочка, побачили б ви її, мої козаченьки», — перервав Миросько на момент свого читання. — «Тепер я у Відні. Тут повітряний алярм за алярмом. Виють сирени, як голодні гієни... і з шумом, гуком падають бомби. Довідалася я, що тут Військова Управа має свою канцелярію і помагає родинам дивізійників. Пішла туди. Прийняв мене дуже поважний пан, дав мені якусь посвідку й чемненько потішав. Але треба самій собі помагати. Хотіла я поставитися про відпустку для тебе, щоб ти міг приїхати до Відня, але тут така суматоха... Знаєш, кого я в тій управі зустріла? Мабуть, не вгадаєш, а ще такий неможе тому, що не сподівалася його тут зустрінути. Підійшов до мене грубий пан в окулярах, і я думала, рий знайомий. Щойно тоді я здивувалася, що він тут робить — то наш гімназійний професор Грицай! Передав тобі, Стефкові й усім добровольцям з його школи свій батьківський привіт»...

Миросько перервав читати листа. Випихаючи, як тільки можна, свій живіт допереду, щоб показати, який грубий був професор Грицай, Миросько вибалушив свої очі на мене й закричав на повний голос: «Ти, тупа палю!» Я собі напучнявів і почав повторяти за Мирось-

ком: «Ти, тупа палю, тупа палю!» і, немов за дотиком магічної палички, я опинився у восьмій класі з нашим професором Грицаєм...

Розділ четвертий

Дзвінок — верескливий і довгий. Гамір поволі втихає, як учні один по одному вертаються з довгого темного коридору до класу й сідають на старі, облізливі від ясножовтого кольору лавки, по три на кожну. Дівчата вже смиренно сидять на перших трьох лавках біля дверей, навпроти бронзової кафльової печі. Кілька хлопців, що в коридорі зачіпають дівчат з інших клас, отягаються, а Миросько завжди вскакує досередини останній, як уже побачить, що надходить професор. Я мушу перший сідати, бо сиджу посередині, між Мироськом і Стефком, у другому ряді лавок. Миросько не дуже любить сидіти спереду й, напевно, за день-два обміняється з кимось місцем, що він робить досить часто. «Парубки», які кожного дня вже мусять голитися, сидять на задніх лавках. Найстаршому учневі в нашій класі, Стахові, минуло 22 роки, а мені пішло на вісімнадцятий.

Опікун нашої класу — лисий Грицай з великим животом, викладає латинську мову і так багато прикладає уваги вимові чужих нам слів і зворотів, граматиці й історії римської літератури, що мені здається, без деклінацій, кон'югацій і вивчення напам'ять поеми *Дедаль і Ікар*, людина ніколи не буде повноцінна. Лекції починає запитанням, і хто не знає відповіді, він злоститься і відразу кричить: «Ти, тупа палю! Тато хоче вивести тебе в люди, гірко працює, щоб тобі краще жилося, ніж йому, а ти тільки байдаки збиваєш! Тяжко будеш колись за це покутувати, тупа палю!» (Від того ми його називаємо

«лиса паля».) — Коли відповіді йдуть гладко, він навіть старшому учневі викає, але ніколи дівчині. Наш настрій підноситься з кожним днем — ми наближаємось до матуральних іспитів і вже готові вилетіти, як той Ікар, з нашого острова-школи в широкий приманливий світ. Мені якось жалко покидати затишний шкільний куток. Хто знає, скільки з нас долетить до свої мети, а кому, як Ікарові, стопляться від сонця воскові крила від зависокого польоту по небі, і він стрімголов упаде і зникне в розбурханих чорних хвилях океану жорстокої війни? Не зважаючи на грізні події та науку, ми знаходимо час на спорт і розвагу. Не знаю, чи я краще люблю грати в футбол чи відбиванку? Взимку більше клопоту, бо маємо місце тільки на два пінг-понгові столи, а гравців багато. Зате більше ходимо до кіна, хоч на цікавіший фільм треба мерзнути довго в черзі, і не завжди маю гроші на квиток. Гроші мене не тримаються, а батько приїжджає до мене раз у місяць, щоб привезти харчів і лишити мені кілька золотих на щоденні потреби. Зрідка відбуваються шкільні заборони з танцями. Вже давніше навчився я танцювати. Не заповідаюся на «балетмайстра», але знаю кроки до бостону, вмію крутитися у вальсі, підскакувати польку, дріботіти фоксторот. й випрошувати ноги до довгих кроків танго. У танці ще треба вміти «водити» партнерку (як вона дається «водити») і того «мистецтва» я повністю не опанував, може тому, що на курсі танців інструктор більше мене вчив, бо було замало «фордансерок», а спритніші хлопці їх мені з-під носа забирали. Люблю танцювати танго з «грубою» Марійкою. Хлопці її так прозивають, але вона не так груба, як пухкенька. З нею не можна танцювати, не дотулившись до її грудей, і це виходить навіть пристойно, бо на кожній забаві є наші вчителі-опікуни, які стежать, щоб ми поводитися згідно з

певними приписами, тобто, щоб між дівчиною і хлопцем була «пристойна» відстань. В танці Марійці іскряться очі, і тоді мені дуже хочеться поцілувати її повні губи. Коли відводжу Марійку додому, вона чомусь холоне; часом вдасться мені вкрасти поцілунок, але не такий, як я мріяв, читаючи ще малим хлопцем польські любовні романи. Марійка химерна й примхлива. Взагалі з дівчатами немала морока — їх в нашій класі тільки дев'ять, а нас тридцять дев'ять, і дівчат приймали до гімназії не за їхню красу.

Дні швидко минали, не без страхіть і невгод, бо ми не безпечні в нашій шкільній криївці перед кривожерними хижаками жорстокого світу. Це ми бачили на власні очі — переживали і часом дивилися на «показові лекції» реального життя, і то з вікон нашої школи. Гарні краєвиди довкола школи не заслонували жорстокостей життя.

Поза річкою підносилося стрімке, майже прямовисне, узбіччя подільського яру, а в долині виляса річка, що тонула в заростях і полях. Взимку земля дрімала, вкриваючися грубою білою ковдрою. Весна вбирала її в барвисто-зелені шати, що гралися кольорами у ясних проміннях сонця. Літо малювало землю золотаво-жовтими кольорами багатих плодів, а осінь ховала все в болотяно-сірих туманах. На другому боці річки видніли грубі кам'яні мури руїн замку, що колись охороняли мешканців перед ворожими наїзниками.

На цьому боці теж стояли міцні грубі мури, які не боронили людей від напасників, як колись замок від турків і татар — це була інша «твердиня» — тюрма. В ній «продовжували науку» деякі учні нашої школи, яких кожна влада приймала щедро без вступних іспитів і числових обмежень.

З вікон нашої класи, по другому боці дороги, ми з трепотом глипали на двоповерховий, з червоної цегли

мурований будинок. Вдень рідко хто до нього входив чи з нього виходив. Вночі вікна були завжди темні. В ньому ніби ніхто не жив, але він не міг сховати в своїх грубих стінах всіх таємниць кримінальної поліції.

Цього місяця двері до цього будинку не замикаються, а на подвір'ї та на дорозі перед ним кишать від гуцулів й гуцулочок, яких половили на станціях, роздоріжжях, в поїздах залізнична й всякі інші поліції, складені переважно з *фольксдойчів*. Гуцули, зігнуті під тягарем мішків і торбів, плачуть і просять поліцаїв, щоб їм не відбирали останньої надії для їхніх малих дітей, що перед Богом і Матір'ю Божою моляться за них, щоб їм щось принесли їсти. У них велика повинь все знесла у прудких хвилях води. У цих торбах випрошене чи заміняє зерно, кукурудза, мука — а в них вдома нужда, біда, голод. Не помагають просьби й вияснення. Все від них відбирають. Гуцули тупо дивляться в землю, безпомічно затискаючи кулаки. Гуцулки далі благають, падаючи на коліна перед надутими уніформованими й цивільними нелюдами, немов перед фігурами святих. Крикливі прокльони та удари сипляться на голови, плечі, руки, ноги, рамена, аж всіх кудись проганяють, чи забирають, і на якийсь час приходить зловісна тиша.

Особливою увагою для нас, уже від першої кляси, була вілла, прибрана, мов дама, в шати дикого винограду. Влітку просторий сад над самим берегом яру ховав її від наших цікавих очей, які хотіли все бачити, що там діється. Ще недавно ця вілла належала польському бурмістрові, старому, дуже високому, із шляхетськими білими довгими вусами панові. Його поява вранці, коли він всідав до фіякра їхати до міської ратуші, давала нагоду на що раз то нові видумки хлоп'ячих жартів, не щодо нього самого,

а на теми його «імпотентности» до його молоді, чепурної і виспортованої дружини. Коли вона йшла вуличкою, ми підсвистували за нею з вікон чи з подвір'я. Це її радувало. Часом вона навіть помахувала нам рукою за таку увагу.

За більшовиків ми нікого не бачили у тій віллі, хоч там мешкав якийсь високий радянський партієць. Після приходу німців, одного дня, з вілли появилася якась опудало. Кривоноге, низьке, в чорних широких черевиках, кістяві вузлуваті коліна вилискували під короткими шкіряними штанцятами, широкі шлейки майже повністю покривали його вузькі груди, на голові зелений капелюшок з вузькими крисами, завітчаний великим барвистим пером, що погойдувалося за кожним порухом його голови — перший раз його побачити, то здавалося, що то клоун вискочив просто з цирку. Але ніхто з нього не сміявся. Попри нього кожний приходив швидко, не оглядаючись, бо то була нова німецька влада на всю округу — крайсгавтман Штайнер, який часом зупиняв зустрічного на вулиці й чогось чіплявся. Пішли чутки від тих, які служили в австрійській армії, що він — тиролець, а другі перечили, казали, що він — баварець. Чи баварець, чи тиролець, Штайнер тримав високо голову, ступав впевнено, ходив без ніякої ознаки остраху, немов він не мала квола людина, а велетенський юберменш.

Юберменш чи ні, але довкола його вілли бігав чорний лютий пес. Його голосне хрипливе гавкання вдиралося крізь вікна до кляси й відривало мою увагу від лекцій. Коли хтось проходив біля вілли, пес підбігав до замкненої брами і, поставивши лапи на залізні штаби, захлинався від ще голоснішого безперервного гавкання, підсилюваного коротким високим завиванням, аж перехожий віддалявся. Сьогодні на першій лекції мені здалося, що щось не так,

чогось бракує — врешті догадався: не чуто собаки. Сподівався на подвір'я вілли — там спокійно. Спершився на вікно під час перерви, я не випускав з ока саду, шукаючи поміж деревами за якоюсь ознакою, що сталося.

— Шукаєш за псом? — спокійно шепотів Славко, який непомітно сперся біля мене. — І не побачиш його, — примружуючи очі, він підніс руку, наставляючи, мов цівку револьвера, вказівний палець.

Як не побачу, то я знав, що Славко до цього прикладав свою руку. Він завжди натяками давав знати, коли виконав свій новий наказ організації.

Ми жили своєю школою й зайняттями, але невидиме всевладне око отих немилосердних з тамтого світу відчували ми завжди — ось хтось зник і слід по ньому пропав. Хто знав, не признавався, хто не знав, не питався. За день-два ми поверталися до своїх зайнятть, не переставали снувати свої мрії, робити свої пляни. Траплялися хлоп'ячі збитки, фіґлі, хтось щось встругнув, хтось осмішився.

Другий дзвінок — голосний і короткий.

Тепер година латини. Чекаємо на професора Грицаю. Він чомусь спізнився. Врешті відчиняються двері. Ми встаємо й чекаємо. Це наш своєрідний ритуал — стояти й чекати, коли Грицай, зупинившись два кроки перед катедрою, голосно, енергійно накаже: «Сідати!» Сьогодні він не зупинився, не повернувся лицем до класу, сів на крісло, не вимовивши ні словечка. Що це? Він хворий? Щось скоїлося? Ми стоїмо тихо, мов усі набрали води в рот.

Грицай струснув головою, немов пригадав собі, де він, підніс очі, які дивилися на нас здивовано крізь необрамлені окуляри, і злісно, ніби ми зловили його на неприемному вчинку, grimнув: «Сідайте!»

— Лиса палко! — прошипів Миросько, — то ти, чи не ти?

Грицай не встає і не витягає чорного пом'ятого записника з спідньої кишені свого зношеного піджака, нікого не викликає, не питає. Він сидить у кріслі, задивившись просто себе. Нагло рвучко підскакує на ноги, немов уже щось важливе вирішив, спирається одною рукою об стіл.

— Майже тридцять років тому впали перші постріли війни, — починає непевно. — Розпалилася велика жорстока світова війна. Вона була ніщо в порівнянні до нинішньої, найбільшої, найжорстокішої війни в усій історії людства, — його голос підноситься ступнево, — жажливішої від татарського лихоліття, що принесло темну руїну нашим землям, гіршої від найгірших ясирів турецької неволі.

Він замовк. Ми дивилися, широко розкривши очі, не знаючи до чого веде ця його незвичайна промова. Ступивши один крок наперед столика, від підносить тон.

— Майже тридцять років тому в нашій історії почалася нова епоха, епоха відродження нації, епоха сили українського народу, коли з княжого города Льва залунав заклик: «До зброї! Визволити край з московської неволі!»

Грицай майже гукає.

— Поплили добровольці — маси добровольців. Аж поляки на цісарському дворі у Відні затривожилися, злякалися і пустили в рух свій варстат, давно зягнений нитками інтриги. Половина зголошених добровольців верталася з сльозами на очах додому — для них не було зброї. Ті, що піцли, підняли червону калину — створили легенду перемоги в боротьбі за право народу. Народ оспівував українських січових стрільців, бо вони йшли, боролися і гинули за Україну!

Його голос знизився до сумного шепоту.

— Встоятись не було сили.

Його лице оживилося знову, очі заблищали, немов він знову переживав велике піднесення.

— Дехто твердить, що історія не повторяється. Я тверджу ось тут перед вами, що історія повторяється, тільки вона не копіює попередніх подій. Історія саме повторилася: губернатор Вахтер проголосив творення української галицької дивізії — нових українських січових стрільців. Тепер прийшла хвилина, на яку ми так довго чекали, прийшла хвилина, яку нам не зіпсують впливи поляків, настала хвилина, яку не сміємо прогайнувати — взяти в руки зброю! — Грицай дуже хвилюється. — Тепер ваша черга доказати світові, що ми готові піти, боротися і вмирати за волю свого народу, як нові українські січові стрільці. Ви станете новими лицарями залізної остроги! Тепер!

Ми сиділи зачаровані, мов малі діти, слухаючи чудової казки. Мов у байці, ми вже у Львові, маршируємо рівним твердим кроком на дефіляді перед трибуною. — «Вправо глянь!» — на трибуні наш Грицай в мундирі з погонами полковника...

Запитання, які мов з кулемета, посипалися на Грицаю, перервали мою мрію-казку: «Яка то буде дивізія? — Чи буде танкова? — Кого братимуть до дивізії? — Коли? — Що то одна дивізія, чи буде українська армія?»

Так, дивізія буде така сама, як інші німецькі дивізії, але ліпша від німецьких, бо матиме добровольців таких, як ви, — відповідав переконливо наш професор латини, бо він був на зідправі в німецького бурмістра, крайсгайтмана Моля, в справі дивізії. — Так, він думає, що це початок великого діла. Дивізія стане зародком української армії, треба починати з одної дивізії та дєказати, що ми вміємо. — Так, він думає, що матимемо танки в боях, хоч дивізія не буде танкова. — Він заохочував нас ще

тим, що ми, абітурієнти, поїдемо до старшинської школи.

Далі його думки полетіли в минуле, коли він був молодим старшиною в Українській Галицькій Армії. Він розповідав про свої пригоди, вояцьку дружбу, романси з чудовими дівчатами, тут і там вплітаючи вояцький жарт, на який дівчата непевно хихотали, а хлопці вдавано реготалися. — Гей, він був «там у Вільхівці, де дівчина живе», — це правдива історія, про яку співали всі стрільці, а тепер весь народ співає:

Миросько тихенько зотягнув своїм приємним шовковим баритоном:

Гей, там у Вільхівці, там дівчина живе,

(за ним ціля кляса)

Від неї, мов від сонця, проміння ясне б'є,

Сміються карі очі, мов зорі серед ночі...

— Пане професоре, — питається Миросько, як пісня затихла й стало якось тужно на душі, — чи пан професор зголоситься з нами до дивізії?

— Очевидно, ясно і то вже йду! — задоволено відповів Грицай, немов чекав на таке запитання. — Хто йде зареєструватися зі мною? — кинув виклик.

Кожний підніс руку вгору. Ми вийшли на подвір'я. Стефко перебрав команду, ставлячи нас у трійки. Ціла школа вийшла нас «процати». Малі хлопці вешталися сюди й туди, пробуючи впхатися поміж трійки, дівчата з інших кляс то між собою перешіптувалися, то зиркали в наш бік. Дівчата з нашої кляси стояли осторонь, поважно слідкуючи за нами, немов вони мали першенство до нових старшин. В першій трійці Грицай, Доманицький — старшина з польської армії, Маціївський — професор німецької мови.

«Ходом руш! Напрямо: Український окружний комітет!»

Марійка стояла збоку гуртка й сумно дивилася перед себе. Як я хотів тоді вискочити з колони, підбігти до неї, пригорнути міцно й при всіх професорах і учнях поцілувати її, але я вдавав, що на неї не звертаю найменшої уваги — я йду до українського війська.

* * *

Що ж, «воювати пліч-о-пліч з найхоробрішим воюком на світі», що грубими великими літерами закликали з афіш, після першого запалу, вже деяким не дуже хотілося. Стефко зголосився і баста — це наш ліста, на велике здивування всієї школи, відкинула лікарська комісія як «нездатного до військової служби». Хтось казав, що він два тижні був на «сольній дієті», і при комісії виглядав, немов за два-три дні натягне ногами. Десять, що ростом не сягали одного метра і шести п'ятьох сантиметрів відкинули відразу. Дівчата жартома допікали їм, досипаючи до рани соли, що вони не мужчини. Кілька днів вони не мужчини. Кілька днів вони насуплені й злосливі. З тих малих тільки Федь, який знав шевське ремесло — він був сином шевця, курив, як швець, і латав нам футбол, — якось там «вишевцював», що його прийняли, і тепер він надокучав дівчатам своїм залицанням і «шевськими жартами», — йому здавалося, що він перехитрив цілий світ.

Миросько вагався. Його манила невідома романтика, але він «відчував щось не те», як казав.

— Ану повернуться поляки з англійцями і французами? Я волю поїхати до Америки й загрзти у фільмі з Деанною Дурбін.

— Ану придуть назад більшовики, — відповідав Стефко, — за мур до тюрми недалеко, а хто звідти

вийшов? Усіх помордували, як відступали. В найліпшому випадку заберуть тебе до Червоної Армії і «дайош вперед!» Ми вже чули від тих, що там були, які в Червоній Армії порядки — усіх галичан роззброїли і гайда в робочі батальйони.

— Я піду грати до театру, як вони придуть. Ти знаєш, що в них артисти дістають премії й ордени, — може й серйозно застановлявся Миросько.

— В дивізії теж буде театр, — заохочував я Мироська.

Про непевну ситуацію ми говорили між собою у вузькому гурті, коли повторяли матеріал до матури. Не зважаючи на проголошене запевнення, що добровольців трактуватимуть «нарівні з німецькими воюками», Андрійчука застрелило гестапо, як він утік з дому, коли ця безоглядна поліція прийшла його арештували за членство в ОУН.

Вчителів Грицяя й Доманицького реклямували від військової служби і вони не йшли до лікарської комісії, яка ледве чи їх прийняла б, а Мацівський іде з нами, хоч теж міг реклямуватися.

Славко отримав наказ від організації не йти. Цимбалюк звідкись дістав летючку польського підпілля, в якій писалося: за всяку ціну не допустити до творення дивізії і з тією метою повести пропаганду в терені серед німців, серед українців і серед більшовиків. Ослаблені німці починають шукати нових союзників, дивізія може перетворитися на поважний інструмент на випадок капітуляції Німеччини, і дивізію можуть вжити проти воюючої Польщі...

* * *

На неділю заповіджено великий здвиг на просторому майдані за містом. Від ранку з'їжджаються з сіл добровольці, збирається народ. На конях в'ї-

жджають бандерії. Коні прикрашені різнокольоровими стрічками, їздці, в козацькому убранні або народній нощі, помахують високо списками, шаблями й прапорами. Грає маршові й стрілецькі мелодії духовна оркестра. Люди вештаються, гупорять, перегукуються, діти верещать і басають поміж ногами дорослих, а відважніші шастають попід животи коней.

Несподівано бачу свого батька. От він в останній хвилині присівся на віз з нашого села, цікавий подивитися на тих наших добровольців. Я зрадив, що він приїхав, бо від мого зголошення до дивізії я ще не бачився з ним, і якимсь вагаючися, вперше в житті привітався з ним, не поцілувавши його руки.

— Ти зголосився? — немов питався, немов стверджував факт доконаний, бо я не хотів про це писати додому.

Я притакнув головою.

Гамір втихав, коли починав промовляти голова Українського окружного комітету, доктор Музика. Вітер віяв у протилежний бік від нас, і погано було чути промовця; коли вітер ущував, до нас доносилися виразні слова.

«Як у Першій світовій війні, впав царський абсолютизм, український нарід прозрів, відітхнув і створив свою українську державу, — твердо рубав речення дещо хрипилим голосом Музика. — Знеміг вкінці український нарід і попав у срашну неволю, якої світ не знав»...

Голос його підсилюється.

«Хай пересторогою буде сімнадцятий, вісімнадцятий, дев'ятнадцятий і двадцятий роки. Тоді, коли при допомозі Німеччини творилися і створювалися балтійські держави, у нас, хоч була та сама допомога Німеччини, не стояли всі українці в наших рядах, переходили до ворогів і завалили свою власну державу. Тож до зброї! Будьмо на сторожі! Бо тепер тво-

риться історія, не на десятки, а на сотки, а то й може на тисячі літ! Переживаємо історичні хвилини. Якщо прогавимо цей момент, то історія прокляне нас!»

Голос його підноситься до крещендо.

«Український нарід, разом із союзними арміями, пліч-о-пліч з найхоробрішим вояком на світі, мусить розбити відвічного ворога України, сотворити українську державу в етнографічних границях, яка буде рішачим політичним і мілітарним чинником на Сході Європи!»

Його слова тонуть в оплесках... Я не оплескую, хоч був до краю схвильований. Я своє зробив — зголосився «до зброї». «Чи прокляне мене історія?»

* * *

Тепер для мене існував ніби інший світ. Я ходив до школи, приготувався до кінцевих іспитів, але все, що я робив, видавалося мені зайвим. Тільки запальніше я грав останні матчі в футбольній дружині «Стріла», немов хотів випробувати своє бойове завзяття.

На іспиті з німецької мови я отримав вирізку з німецької газети, щоб прочитати коротку новельку і написати її зміст. Читав я з якимись змішаними почуваннями.

«Після важких боїв на Східньому фронті, в яких згинуло багато товаришів Йогана Кравса, він врешті поза фронтом, їде на спізнену відпустку. Ох, як він мріє зустрінути свого найближчого товариша Бубі, з ним стільки ще лишилося недоговореного, а в нього ще нові переживання... (Йоган добровільно зголосився до війська, а на рік молодший Бубі залишився вдома). Йоган уже у своєму місті, щодужче спішиться до Бубі. З кожною трамвайною зупинкою серце швидше б'ється. Вже тут?... Висідає і ще нагадує собі, що треба купити квітів — для матері Бубі. Дзвонить під

числом 22 ... Довго ніхто не виходить. Врешті, поволі відчиняються двері. Великі очі незнайомої молодої жінки в чорній сукенці дивляться на Йогана крізь чорний вуаль капелюха. Вона дуже спокійна, в руці складена картка з поштовим штемпелем. — «Ви певно Йоган?» — питається тихо. — Йоган нервово стискає в руці букет, йому моторошно, не може видобути слова. — «Так», — шепоче врешті з трудом. — «Бубі часто про вас згадував. Я його дружина. Ми побралися за новим фронтовим звичаєм через військовий радієвий зв'язок — він там, я тут. Бубі нині мав приїхати на наші медові місяці, а вчора...» — вона простягає телеграму: «Роберт згинув геройською смертю...» — В її очах Йоган не читає жалю, а ствердження: без жертви нема перемоги, немов так мало ставиться і йому здається, що він буде наступний... то гордість спартанки, що виряджала свого сина чи мужа на війну: повертайся або зі щитом, або на щиті. — Жінка з завуальованим янгольським лицем ледве помітно сумно усміхається, простягає руку й міцно стискає його долоню, бере від нього букет. Йоган забуває висловити своє співчуття. Та хіба це конче?..»
По матурі остання наша забава в школі. Завтра її залишаємо... Я розчарований — Марійки нема. Чому я не можу ще раз доторкнутися її грудей, — ми не мусимо вже так дуже звертати уваги на наших професорів-опікунів, ми вже поза їхньою контролею, — чому не можу подивитися в її замріяні очі, пригорнути до себе?.. Чому вона така дивна, примхлива? Чи тим хоче докорити за те, що я йду до війська, чому не сказала нічого?

* * *
Я чекав. Минув червень. Прийшов та пройшов рейд червоних партизанів Ковпака. Дехто їх бачив, ще менше їх зустрічало — пішли чутки, що вони

вбивали кожного, в кого знаходили тризуб чи якусь іншу «націоналістичну ознаку». Німецька поліція непевна, в тривозі. Поліцаї навіть не затримують нікого на вулицях, що дотепер було їхнім порядком дня. Врешті прийшов призов.

Іду до свого села відомою дорогою, скорочуючи її навпростець стежкою крізь хліби. Почалися жнива. Цього року не буду помагати батькові на полі, не буду бавитися з улюбленим псом, дрочитися з лошатком, не буду втікати від дурненького телятка, що мов запаморочене, ганяється по обійстю. Тужно й лячно. Відганяю свої хвилювання, приспівуючи: «Ой, у лузі червона калина похилилася», «Кедь ми прийшла карта нарокувать», «Ой, на горі там жінці жнуть»... Чомусь, мов рефреном, переплітаю свій спів сумною піснею: «Ой, впав стрілець у край зруба, біля зламаного дуба, і не встане вже, і не встане вже»... Я вже вдома.

Вдома застав я іншу картку покликання, теж двома мовами: по-українському покликають мене на два роки до «служби батьківщині». «Праця з лопатою така сама важна, як служба з крісом. Як не зголошишся, будеш притягнений до відповідальності і покараний по воєнним законам», — читаю погано переложений з німецької мови український текст і в жар мене кидає з досади. — Мене, добровольця до української дивізії, покликають на тяжкі роботи і ще судом грозять! Бодай німецькою мовою ту «службу батьківщині» на важких земляних роботах, при мізерному харчуванні, під наглядом польських і німецьких наставників, що не жаліють кулака в зуби, ми знали про неї від наших старших товаришів, — називають відповідно: *бавдінст*-«будівельна служба».

Ось день мого від'їзду. Булані коні, з білими зірками на чолі, вимахують хвостами, обганяючи мухи, нетерпеливляться. Вони не знають, як мені їх

жалко — я їх знаю від малих лошаток. На возі сидить мій кузен, який завезе мене на залізничну станцію до сусіднього села. З хати вийшов батько, за ним мати. Вони залишаються самі, бо мого старшого брата нема з нами, відколи змобілізували його на польську війну. Писав з німецького полону, приїхав один раз на відпустку з Німеччини, а тепер вже півроку нема від нього листа. Хоч би щось злого з ним не сталося.

Підходить мати, маленька, вже згорблена; бере мене в обійми й цілує. Нахилившись, горнуся до неї, підношу до уст і цілую її ствердлу від важкої праці руку. Її ясні ласкаві очі все висказують, усе розуміють.

Батькове лице, пооране глибокими ривцями, поблискує до сонця сивим заростом. На голові лежать безладно незачесані пасма сивого волосся. Він без свого солом'яного старого капелюха, в який я так любив вбиратися малим хлопцем. Йому здригаються уста, коли простягає свою руку й нічого не каже, мабуть, щоб не розплакатися і йому, і мені, кріпко тисне мою долоню, німо наказуючи: «Не забувай, чий ти син!» Швидкий поцілунок в моє чоло, і я вискакую на віз.

Кузен торгнув віжками. Я оглянувся аж з мурованки. Брама до обійстя стояла відчинена, чекаючи на поворот кузена. Мати сама стояла, без батька. Я довго махав рукою на прощання, але вона, немов нічого не бачила. Може задумалася про той дивний сон, що приснився їй перед вибухом війни: по безхмарному небу летів січовий стрілець, на плечі рушниця, а в руках вінок червоних троянд: дві троянди відірвалися і злетіли на долоню матері. Мати пішла до сусідки, щоб їй пояснила сон і поворожила з карт. Повернувшись, нічого ні про сон, ні ворожбу ні словом не згадувала. Ці троянди знову мені ста-

ли перед очима, чи — це якийсь віщий знак, про який мені не годиться знати?

Довга дорога до дивізії... На станцію їхав цілу годину, чекав на поїзд півгодини, на пересідці на другий поїзд проминула година. Цих двадцять кілометрів забрало мені п'ять годин, а пішки був би пройшов за три з половиною, тільки, щоб не та валізка, в яку мати напакувала харчів, і треба було взяти з собою підручні речі. Переночувавши у своєї тітки, в якій я останні чотири роки мешкав на станції, я вранці прийшов на пункт збірки на від'їзд добровольців до Львова.

Липневий день заповідав спеку. На залізничній станції непевно гуртуються добровольці, товариші, односельці тримаються разом. Дехто з родини прийшов попрощати нас, з сіл нікого нема — це будній день, жнива. Професор Грицай підходить до кожного, подає руку. Його очі, тепер без окулярів, споглядають сумом — може він тужить за своєю молодістю?

Заїжджає поїзд товарних вагонів. Вискакують конвоїри й горлають, щоб всідали до вагонів. Миросько обурений докраю.

— Ми, добровольці, лицарі залізної остроги, кандидати на старшин маємо їхати до українського війська в товарних вагонах, як худоба на заріз!? — цідить до мене. — Цього не буде! Ми поїдемо до війська, як люди, особовим потягом.

— Миросько, Стефко і я чекаємо на особовий поїзд.

* * *

Здається, це було вчора, а проминуло два роки... Ми вже не наївні юнаки, які йшли з мріями в невідоме. Ми загартовані у випробуваннях вояцької до-

лі. Ми знаємо життя і небезпеку, і страх, і саму смерть. Залишилася нас мала горстка. Яка доля наших товаришів, котрі відступили перед німцями, і тих, що не пішли з нами? Де Фусько, з яким я мешкав на станції і який зник в день нашого від'їзду? Чи Славко командує якимсь відділом партизанів у лісі? А що роблять ті «зам'ялі» до дивізії, які напевно «великі» до Червоної Армії? Чи київський збитошник Вася, син голови міської ради, який «огаличанився» і став «нашим» від першого дня, не замерз в обороні Сталінграду? А що сталося з Давидом Яковичем, євреєм з Ленінграду, який сидів зі мною на одній лавці та приходив до школи у військовій гімнастерці, він пережив облогу свого міста? А може його заплали німці? Чи Марійка знайшла свого вимріяного коханка?..

Мов у відповідь, зарослі пагорби знову заклекотили залізною мовою вогню, нагадуючи, що ти не собі пан — ти ще в неволі жорстокої пані-війни.

Розділ п'ятий

В моєму домі, в другій хаті, — хатою ми називали кімнату на селі, — ми влітку спали з братом, а взимі всі переносилися до одної «хати», бо задорого коштував опал на дві кімнати. В кутку нашої «літньої резиденції» стояв старий мисник. Замість мисок, ми там тримали книжки. В тому миснику залишився зошит з моїми короткими оповіданнями й гуморесками. Писав їх з думкою колись післати до літературного журналу «Наші дні» у Львові. Збирався, але не відважився. Один раз Миросько, нишпоривши поміж моїми книжками на лекції фізики, натрапив на той пом'ятий зошит з синьою обкладинкою. Нічого мені не сказавши, на наступній вечірці він розважав

учнів цілої школи моїм фейлетоном про гімназійний хор, який «так прекрасно могутньо співає, що аж церковні хори дрижать... під вагою півсотні хористів».

Я усміхнувся від того спогаду про наївні оповідання, що їх тепер сам не захотів би прочитати, і фейлетончики, які ледве чи можуть конкурувати з анекдотами Геня. Ми тепер в іншому світі. Сьогодні наш світ — це оця кітловина, стиснута присілими горбами, контури яких губляться в зелених хащах і лісах. Береги цієї улоговини такі невиразні, як наше майбутнє. Колишній світ юнацької легкості й мрій віддалився безповоротно, аж не хочеться йняти віри. Здається ще вчора ми були вибранцями народу (бо, дійсно, тільки кілька сот учнів з всієї Галичини кінчали того року гімназію), в наших руках була матура — ключ до кращого майбутнього: кар'єри, науки, успіху. Ми з гордістю йшли до свого війська, бо вірили, що тільки правда може перемогти. Наші батьки прогавили нагоду — ми такої помилки не повторимо. «Історія повторяється, тільки не копіює подій», — казав нам наш професор Грицай. — «Ми не копіюватимемо помилок минулого». — А які далекі мрії від дійсності? Військова дійсність приголомшила нас зовсім іншим німецьким кулаком, і дуже скоро вибила з голови наївне уявлення про війну.

Уже після кількох днів вишколу, дослівно в поті чола, ми знали, що військова філософія — це не Скворода чи Нітше, у війську філософія така сама для всіх — вона починається від виглянсованого гудзика на мундирі вояка і кінчається на виглянсованому цвяхові на підшві його черевика. Горе тому рекрутові, кому на ранішній збірці бракує гудзика чи цвяха, і кого підстаршина чи старшина спіймає. Воно ніби смішне й одночасно жорстоке, хоч пізніше ми привикли і до того. Одначе, для нас молодих найбільшим шоком були німецькі інструктори, які

не дивилися на нас, як на вибранців народу, що закінчили гімназію, для котрих двері старшинських шкіл автоматично відчиняться. Маючи за собою довгу практику, вони нас обробляли на німецький лад: різкі команди, крики, прозивання, прокльони, погрози, насміхи ранили нас до болю. З цього вони ще й мали не абиякий *шпас*-розвагу для себе.

Крім цього, чуже нам вояцьке життя і звичаї, без своїх традицій, без свєтх підстаршин і старшин, спочатку прибивали і найтвердішого. Я не вірив своїм очам, коли на перший обід видали нам з кухні картоплину в лущині. Мені зовсім пропав апетит, бо вдома тільки свиней годували картоплею в лущині, і аналогія — мене вважають за свиню? (Згодом тишився, як дістав більшу картоплину — хай і в лущині). Моє лице палало зі стиду й від зневаги, коли мене називав не багато старший за мене німець *шіце ари*, бледе *шіце ари*, чи іншими нечуваними в нашій мові статевими й фізіологічними частинами анатомії, прикрашеними фантастично пойдуманими прикметниками.

Коли на муштрі командир нашої чоти, Курцбах, показав по-гохштаплерському пальцем на Мироська, процидивши крізь зуби: «*Ziii, шіце ари!*» та погнав його по гливкому жовтому полі, кричучи раз-по-раз: «*Гінлеген! Авф! Марш!* — Лягай! Встань! Бігом руш! Лягай! Встань! Бігом руш!» — Миросько розлютився і не переставав кипіти цілий вечір. Він звичайно розвеселював нашу кімнату після вправ, але тепер мовчав, а його чорні очі горіли гнівним полум'ям від зневаги, губи затиснуті, мов би він і рота не мав, борода з глибокою розділкою посередині випиналася наперед. Він сказав усій кімнаті, що ми всі мусимо щось зробити, щоб німці припинили над нами наруги. Ми мусимо поскаржитися командирові нашої сотні. Це єдиний вихід. Миросько зголоситься

до коменданта сотні, але з ним мусить ще хтось піти, щоб це не виглядало на примху одного паняньського вояка. Хто з ним піде? Поміж нами не голосилися «добровольці» на таку «авантюру», бо ніхто не знав, чим то може скінчитися — кожний з нас мав уже свою науку. Староста нашої кімнати, старший жонатий чоловік, що терпів на виразку шлунка, радив забути про це, бо війна і військо мають свої закони й звичаї — у кожній армії є так само. Але Миросько, мов навіжений, пастоявав на своєму. Коли ніхто не обзивався, він подивився на мене, і я знав, що мені нема виходу. Ще того самого вечора він заявив службовому підстаршині, що голоситься «до апелю» до командира сотні.

— В якій справі?? — питався службовий.

— У справі? Це справа українського вояка! — відповів Миросько.

І на тому стало.

Наступного дня, коли ми вернулися з бойових вправ, бунчужний повідомив нас, що через півгодини маємо зголоситися до командира сотні. Ми виглянували черевики, перевірили, чи на підшвах черевиків є всі цвяхи, почистили пояси, надягли на голови шоломи і подалися до канцелярії. Не стукаючи в двері, ми ввійшли досередини. Поручник Форстройтер сидів за письмовим столем і чимось займався, ніби не помічуючи нас. Згсдом, ніби по-товариському запитався, в якій спрзві ми прийшли до нього. Миросько виструнчився, неначе хотів йому показати, який він добрий вояк, та заговорив, що німецькі вишкільники понижують українців, називаючи нас всякими непристойними назвами, і звертаються до нас з прокльонами. Між нами багато абітурієнтів і студентів, які добровільно зголосилися йти з німцями, щоб битися проти більшовизму за державність України.

На лівій щоці Форстройтера дригнув м'яз якось так, як я ще в нікого не бачив. Його очі звузилися, немов хотіли прошпилити нас до самої душі. Я мав враження, що він ось-ось зірветься, як дикий орел, сяде мені на голову й пічне клювати мої очі.

Але він тільки піднявся з крісла, стискаючи праву руку в щільний кулак, а ліву поставив на своє бедро. Мені чомусь нагадався професор Грицай, може тому, що в моїй підсвідомості він ще був моїм «опікуном», і я забажав, щоб він тут був, замість оцього «опікуна». Та я не в школі викликаний до дошки, на мене не дивляться добрячі Грицаєві очі, мене прошивають Форстройтерові очі, що світяться відблиском сталевого багнета.

— Виши, — почав Форстройтер металічним тоном і зупинився на довгу хвилину, — ви знаєте, що ви говорите, про що вносите скаргу? Ви собі уявляєте, що це час війни? Сьогодні йде велетенський змаг, в якому величезна небезпека загрожує всій культурній Європі від диких, більшовицько-азіятських орд. І ви приходите до мене з такими маловажними справами, ви, що повинні бути вдячні нашому великому фюрерові, який дозволив вам носити німецький мундир, воювати плече в плече з найкращим вояком на світі у війську зброї СС? Покажіть, що ви вмієте! Як заслужите собі, наш фюрер стократно винагородить вас у новій Європі. Слово за вами!

— До військових висловів — вони специфічні й вояцькі — добрий вояк завжди привикне. Пам'ятайте раз на завжди, — Форстройтер зробив знову павзу, — ви тепер у війську! Анатомія вояка й цивільного така сама й виконує такі самі функції, не зважаючи, як ті частини тіла низвати, — його очі вп'ялися у очі Мироська, неначе він забув про мене; нараз він глянув мені в очі, і мене ніби щось вжалило.

— І ще одна маленька деталь, — докинув зневаж-

ливо, — в моїй сотні нема українців. В моїй сотні є тільки *галіціянер*. Так розпорядив *СС-райхсфюрер* Гімлер.

— *СС-Оберштурмфюрер!* — мені виривалися слова, яких я не міг зупинити, — ми не галичани, ми не прийшли до дивізії, щоб перезватися на галичан. Ми українці і такими залишимося, чи ви цього бажаєте, чи ні...

— Заспокойтеся, — він помахував рукою, немов нетерпеливився з малим хлопцем, — ви у війську, в якому панує наказ і виконання наказу. *СС-Райхсфюрер* наказав, що ви галичани, а не українці, і так буде в моїй сотні, а ви називайте себе поміж собою, як хочете. Хто на це звертатиме увагу?

Кивком руки дав нам знак, що «апель» закінчився.

Машинально стукнувши закаблуками, я відходив, а в моїй голові, мов удари молотка по цвяхах, стукали слова Форстройтера: «*Галіціянер!* За Польщі ти не був українець — ти був русін, за російського царату ти не був українець — ти був малорос, тепер в українській дивізії ти не українець — ти галичанин! — Ти не в українській дивізії, ти в галицькій дивізії!»

* * *

Після нашого «апелью» ми з Мироськом попали під особливий нагляд Курцбаха. Може мені тільки так здавалося, що це діялося через той «апель», а може, як пізніше я не раз переконувався, це вже така вишкільна система, щоб на прикладі одного чи двох вишколювати й виховувати цілу групу вояків, а я і, мабуть, ще більше Миросько в очах Курцбаха, надалися на такий «модель».

Курцбах завжди знаходив щось невлад. Одної ночі після вечірньої зорі, коли після фізичної втоми на бойових вправах на мене наплив перший солодкий

сон, Курцбах засвітив світло в нашій кімнаті, щоб перевірити, чи всі сплять і чи наші уніформи поскладані у квадратіві «кістки» на табуретах. Очевидно, моя кістка не була «геометричка», і мій мундир опинився на підлозі. Я поскладав усі свої речі наново, але така сама «інспекція» відбулася знову за півгодини. Тепер за кару я мусів вбратися і зголоситися до рапорту перед ним надворі. Я думав, що це кінець моїм «вправам» на цю ніч, але як я помилився! Після півночі Курцбахові не спалося, і він з радости аж голосно цмокнув, побачивши на моєму стільці балаган. У повному лаштунку я перебіг двадцять разів докола бараку, і врешті просяклий потом, зелений дреліховий мундир лежав складений в рівненський квадратик, якого я зверху приплескав, а Курцбах навіть мене похвалив, як я добре вивчив лекцію геометрії.

Якось, коли ми повернулися з польових вправ на обід, застали в нашій кімнаті розбурені ліжка, а покривала, подушки й деякі сінники лежали на дерев'яній підлозі в одній помішаній купі. Ще до обіду ми скоро позастелювали ліжка й поробили порядки, щоб після видачі обіду в менажки, зустріла нас така сама картина, хоч тепер тільки половина ліжок була розбурена. Я швидко застелив своє ліжко, вигладжуючи його рівненько, бо сподівався контролю. Зате Миросько зі злости всі речі якбудь поскидав з підлоги на ліжко. Ніхто більше не перевіряв нас того дня.

На польових вправах і на муштрі ніколи не оминали нас накази: «Лягай! Встань! Бігом руш! Лягай! Повзтии!!!» Разом чи поодинці ми машинально падали, а інструктори вважали, щоб ніхто не закидав при ляганні на землю догори ногами. Це дуже добра ціль для ворожих кулеметів. Такі вправи повторялися, аж ми, мов накручені автомати, падали, зрива-

лися бігом, падали, повзли... Часом мені здавалося, що не стане сили піднятися.

Карна муштра! Не всі мали «привілей» виконувати карну муштру. Ті що мали, часто з гордістю розповідали про майже неймовірне виснажливе напруження всіх сил і нервів. Мене ця «честь» не оминула.

Стою в повному лаштунку: шолом на голові, рушниця на плечі, в наплечнику... дві цеглини. Курцбах поважний, немов якийсь жрець виконує свій побожний ритуал. Команда: «Лягай! Встань! Бігом руш!» — і так кільканадцять разів. Збоку Курцбаха наш молодий ройовий Шумахер стоїть з опущеними вниз очима, мов школяр.

— Струнко! — Курцбах знову гавкнув. Він обводить очима, сантиметер за сантиметром, мою постать, контролює, чи моя долоня випрямленої додолу руки прилипла до шва штанів, чи правий лікоть притис рушницю, чи палюх правильно лежить під ремінцем рушниці, чи рушниця висить прямовисно на плечі, чи очі глядять просто себе, чи постать стоїть випрямлена, мов укопаний в землю стовпець.

— Струнко! — чую ще раз притишений задоволений голос Курцбаха. — Стояти на струнко, значить не рухнути ніякою частиною тіла, нічим не рухнути, навіть мізинчиком, не рухнути, — пояснює він приписи. — Це тяжко виконати, особливо, коли на струнко стояти півгодини. Але я не тиран, — Курцбах дивиться на мене поблажливо, намагаючись говорити добрячим тоном, — я дозволяю вам час від часу рухнути своїм пальцем в черевіку.

Курцбах відійшов, а Шумахер пильнував мене, щоб я виконав його наказ після всіх приписів, не рухнувши ані мізинчиком.

Коли мені бракувало сили, охоти й волі виконувати вправи, які осягали точку людського висна-

ження, мені нагадувалися слова Форстройтера: «Найкращі вояки німецькі!.. Покажіть, що ви вмієте!..» Тоді звідкись бралися свіже завзяття і нова впертість.

* * *

Не зважаючи на всі навантаження вишколу, муштри, теоретичні навчання про зброю і вивчення назов всіх частин по-німецькому, ми звикали до наших військових шиканів чи вибриків вишкільників, і навіть знаходили в них розвагу в нудній рекрутській рутині. Часто ми виробляли «геци», від яких боліла голова нашому старості кімнати, Атаманчукові. Його бліде лице контрастом відрізнялося від чорного, мов смола, волосся. Старший від нас, тому, мабуть, і назначили його старостою, — він уже був одружений, хворів на якусь, хворобу шлунка, чим пояснював свою нервозність і брак апетиту до військових страв — він мусів мати «дієтні харчі», які часто привозила його дружина. З нами він тим не ділився, бо ми мали здорові шлунки.

Спочатку він старався запровадити свої порядки: вчив нас поведінки, щоб не сплямити української національної чести перед німцями, іншими словами, все машинально виконувати, їх слухати та їм пригадувати. Знову нам молодим були в голові збитки, жарти. Ми вже один одного в нашому рої та хоті знали, позивали до «масних слів», які розтопилися в нашому лексиконі, мов цукор у каві, ми дерли лаха один з одного, майже кожний уже курив. Часом ходили ми гуртами до кантини на пиво, яке мені зовсім не смакувало, але я його пив, як усі. Зі своїми шкільними товарищами, яких порозкидано по інших чотах і сотнях, ми зустрічалися і не говорили про школу чи вчителів, а вихвалялися, які то гострі й

в'їдливі наші роївові чи чотові та котрий з них дає на вишколі нам «більше бобу».

В дерев'яних бараках ми спали на триповерхових дерев'яних ліжках, на сінниках, напханих соломою. Під мною спав Миросько, а надо мною Олесь, син директора Союзу кооператив. Мені здавалося, що він далі ходить до школи й живе в бурсі; я від нього не чув прокльону, піднесеного голосу, він не говорив і ніби не чув масних жартів, до кожного звертався ввічливо. По зайняттях увечері брав в руки гітару й співав, немов собі. Ставало тихо й тужно, як його ніжний тенор виводив сумні любовні пісні.

Чайковський Владзьо і Бонк Тадзьо — хлопці зі Львова. Вони смішно вимовляли літеру «л». Миросько дражнив їх, наслідуючи їхню вимову: «мовоко», «бовото», кажучи, що вони «плямлять національну честь», бо не вмюють по-українськи говорити. Коли ми виберемо Україну, він пішле їх на курси українізації. Це найбільше дратувало Атаманчука, а Владзьо і Тадзьо сміялися.

Якось осторонь тримався Красніцький, тихий, дивний хлопець. Під час перекурки на одних вправах Чайковський «в секреті» зрадив мені таємницю, що Красіцький поляк. Поки я не знав, що Красіцький поляк, він виглядав мені на «нормального» вояка. Тепер, придивившись ближче й прислухавшись уважніше, він був схожий на мазура-колоніста, кілька родин яких поселено на землі фільварку в моєму селі. Він мав таку саму, як вони, червонувату шкіру, рудувате волосся, дещо кирпатий ніс, що стояв посередині «польських» вилиць, і навіть «польську» ходьбу.

Багато потіхи приносив нам Гірняк Іван, м'ясар з Коломиї. Він любив розповідати довгими годинами про своє челядництво, як і з чого роблять різні сорти ковбас, якщо знайшов терплячого слухача. Під час

свого челядництва він ще навчився пізнавати, хто вже мав сексуальні стосунки з жінкою і скільки разів... по носі. Хто на ту штуку пішов, лишався з червоним натертим носом, бо Іван в своїй «експертизі» добре обмацував «кушку» свого «пацієнта». На цю «діагнозу» йшло багато охочих, бо Гірняк майже кожного визнавав «сексуально практикуючим», що додавало більшого престижу для чоловічого его вояка. Поза тим, наївний і легковірний, Іван ставав сам жертвою Когута, який не проминув жодної нагоди, щоб щось не придумати. Гірняк прибув до вишкільного табору Гайделягер два тижні пізніше від нас, і вже першого дня призначено його виконувати службу чергового в нашому рої: принести каву вранці, увечері каву й сухі харчі та позамітати кімнату перед зорею.

Гірняк журився:

— Що я маю робити з сміттям? — розвів безрад-но руками Гірняк.

— А що ти робив зі сміттям вдома? — допиту-вав його Когут.

— Я вдома не замітав хати, бо я був м'ясар! — ображено відповів Іван. — Хто замітав, той виносив сміття надвір.

— От і відгадав, — повчав його Когут, — тільки тут маленька різниця. Черговий замітає, а службовий підстаршина увечері виносить сміття — це його служ-ба. Тому змети сміття на гарну купку поза дверима, щоб підстаршина не мав багато клопоту.

Всі охоче викидали непотріб на підлогу, а Іван домітав до своєї купи. Когут давав Іванові останні ін-струкції: після зорі розібратися і чекати в ліжку, щоб здати останній рапорт. Він мусить зголошувати в шоломі, бо це важлива служба. Тому хай Іван тримає біля себе шолом і його вбере, як тільки з'явиться службовий підстаршина.

— А що я маю йому зголошувати? — питався сконфужений Іван.

— Зголошувати мусиш у німецькій мові. Зголо-шення стандартне й коротке: «Десятнику, голошу, що група число два, в силі дванадцять добровольців, усі в ліжку, всі здорові, готові кемпфен, шімпфен унд шайсен!»

Гірняк не знав німецької мови, але якось вивчив свій «рапорт», а Когут постарався, щоб останні три слова він вимовив зрозуміло. Коли увійшов службо-вий та побачив сміття на купі, а чергового не видно, заревів, не своїм голосом: «Черговий!»

Іван зіскочив з третього поверху ліжок. В довгій до колін білій нічній сорочці, з шоломом на голові він виглядав більше на вояка-Швейка, як на дивізійного рекрута, а коли докінчив своє зголошення, що «всі готові воювати, лаятися і срати», підстаршина за-кинув голову, аж шолом йому перекрутився наба-кир, і, як звичайно в таких ситуаціях інструктори й службові роблять, почав кричати. Нічого не розу-міючи, Іван дивився на нього вибалушеними пере-страшеними очима так, що, врешті, і службовий зрозумів невинний жарт над рекрутом. Довго пока-зував він на миги, щоб Іван виніс сміття, де належа-ло. Коли Іван вернувся, ми всі нагло позасинали ка-м'яним сном. Щойно вранці, підсміхаючись, помахав Іван пальцем Когутові: «Хитрий ти, дружок, але другий раз з мене дурня не зробиш. М'ясара можна тільки ошукати один раз, і м'ясар має довгу пам'ять».

Не встерігалися перед Когутом і німці. Когут знав, що йому вільно, відчував, коли не можна перетягнути струни, і не боявся постояти за себе. Він виконував чергування однієї суботи, чекаючи на службового підстаршину, який мав прийти о годині десятій ночі на останній рапорт. Вже минула одинадцята, служ-бового як не було, так і нема. Довго не думаючи,

Когут погасив світло й пішов спати. Коло дванадцятої світитися світло й службовий влітає з криком до кімнати.

— Черговий! Черговий!

— Тут є черговий! — гукає зі свого ліжка Когут.

— Де ви? Негайно злізти й вбратися у мундир до рапорту, — підходить службовий, забарившись десь може й хильнув чарку, а тепер надолужує криком.

Знаючи, що службовий не сміє спізнатися, Когут без поспіху встає з ліжка, підходить до службового, обертається до нього задом, підносить аж до бедер свою нічну сорочку, наставляючи німцеві свої голі сідниці, згинається в дві погібелі і через розкрячені ноги собі кричить: «Голошу, що»...

Німець отетерів, мов попарений гарячим окропом, вискочив за двері, голосно щось сам собі приговорюючи, поспішаючи вздовж коридору.

— Когут, але ти маєш велику сраку. Як ти колись будеш підстаршиною, то я тобі так рапортуватиму, — погрожував своїм грубим пальцем Гірняк.

За якийсь час ми помітили, що під час чергування Когута ніколи не впадала ніяка німецька контроля до нашої кімнати і навіть не показувався службовий підстаршина. Таємницю зрадив Бонк. Він підгледів, як Когут увечері мастив знадвору клямку до наших дверей. Коли Бонк нахилився до клямки, сильний сморід скрутив йому носа. «Це часник!» — кве-часнику. — А кожний німець боявся самого запаху часнику, як чорт свяченої води, а не щоб ним забруднити руки.

Ми швидко зживалися в таборі, оточеному смєрековими лісами. Рівні поля вкривав верес із своїми жовтими квіточками, ожина рясніла чорними ягодами, трава вже жовкла. На цих полях наші пісні, навіть найбадьоріші, навівали якусь меланхолію.

Кожна сотня приміщувалася в трьох окремих

дерев'яних бараках, розташованих підковою. Бараки збудовано по зовнішній стороні асфальтової дороги, що замикалися в колі, яку німці (і ми) називали *рингом*. Взагалі команди, накази та всі терміни були німецькою мовою. Вони впилися в нашу, як непрошені гості, і їх вояки українізували. Всередині *рингу* стирчали величезні ангари-стодоли для автомашин чи коней. До них привезли добровольців, яких спершу вислано до Брна на Чехію. Це була перша група, і тому ходили чутки, що то найкращі й вони вибрані до старшинських шкіл. Вони «дошлюсували» до нас і тепер мали багато гірші від наших квартири, без окремих кімнат, а все відбувалося в одній величезній залі, розділеній ліжками й коцями на менші «квартири» для роїв і чот.

Ми заздрили тим нашим товаришам, бо вони в Брні ви́фасували новенькі вихідні уніформи. пошиті з зеленого сукна, бронзові трикотові сорочки з ковнірами й довгими рукавами, чорні краватки й елєгантні гамаші. Ми мусіли задовольнитися білими чи зеленими спідніми сорочками без ковніврів. Наші гамаші виглядали незграбні, закриваючи всю верхню частину черевика, застібалися збоку на паску, що йшов попід черевик при самому закаблуківі, і ще треба було їх затягати збоку шнурівкою на гачки. Ноги в них виглядали, мов в личаках. Брнівська гамаша збирала штанину вниз і покривала тільки халявку черевика, тому нога в ній виглядала струнко. Хоч наші гамаші були практичніші й міцніші, кожний з нас готовий був щось доплатити, «за гамашівський крик моди», але такого торгу майже не було. Про виміну бронзової сорочки чи чорної краватки не було мови. Коли, врешті, ми отримали свої вихідні уніформи, мусіли піджаки застібати на останній гудзик під бородою і не ходити гордо, як «брнівці», з відкладеним коміром, вихваляючись чорною краваткою.

* * *

Наші німецькі інструктори: ройовий — *роттенфюрер* Шумахер і чотовий — *обершарфюрер* Курцбах пильнували нас вдень і вночі, як свого ока, тобто стежили нас на кожному кроці та карали, якщо ми щось як слід не зробили. Старий есесівець Курцбах не мав на своєму тілі ані одної волосинки — ані брів, ні вії — решту його тіла ми побачили в лазні. Зате він відзначався грімким голосом — як крикне, то й глухий почує. Коли він давав наказ, за ним доводилося на повні груди верещати, повторюючи слово в слово той наказ чи розпорядження.

— *Ферштанден?! —* кричить Курцбах. — Зрозуміли?! Повторіть наказ!!!

— *Яволь!!! —* кричу, що сили маю. — Так є!!! Не чуую!!! — наставляє вухо Курцбах, прикладаючи до нього долоню. — Повторіть голосніше!!!

І я кричав, і Стефко кричав, і всі інші вояки кричали, і навіть тихий Олесь кричав.

Шумахер був вищий, сильніший від Курцбаха — здоровий червонолиций шваб, але йому не вміти до Курцбаха. Він пробував наслідувати свого зверхника, кричучи галасливо, але нам смішно було, бо його голос нагадував мишачий писк, без жодного авторитету. Я тоді вже знав, що Шумахер не зробить у війську ніякої кар'єри, не досягне ранги старшого десятника, яку мав Курцбах, а назавжди залишиться старшим вістуном.

На вправах Курцбах вчив нас, як стояти на струнці, як розгортатися хоті в розстрільну в наступі, як у наступі чи обороні «гармонізувати вогонь і рух», охороняючи свого товариша — не вискакувати наперед усім разом, а робити це пляново: ти біжиш, я стріляю, і навпаки, — як ховатися від обстрілу, як розпізнавати, чи над головою летить міна з міномету

чи стрільно артилерії та вгадувати, де воно впаде, як вкопуватися-ритися в землю при кожній нагоді, як ходити воякові серед цивільних, як обертатися спритно, взагалі, як бути *цакіг* — бравим, бистрим, вмілим. — *Цакіг, цакіг!* — безупинно нам повторяли.

Під час вправ Курцбах читав нам ще лекції з медицини, ботаніки, анатомії. Нам забороняв він брати в рот якенебудь стебло, бо на траві росте отруйний грибок, від якого можна захворіти, та навіть вмерти. Він давав поради в сексуальних справах, розповідаючи масні жарти про *луф-бурдель*, який також був у таборі, в лісі поза останнім баракком на нашому *рінгу*. З кожного його жарту ми голосно реготалися, хоч, правду сказати, не було з чого сміятися. Але ми скоро збагнули, що з них нам корисно сміятися, бо тоді Курцбах продовжував нам перекурку. Коли ніхто не сміявся (були й такі дні) Курцбах «забував» про нашу перекурку й підганяв на вправах.

* * *

Улюбленцем Курцбаха був Стефко, який найшвидше вжився у військовий побут, полюбив військовий порядок, вояцьку мову — тут він був, як у себе вдома. Він сприймав усе без хвилювання, немов успіх йому належався — він добре стріляв, тримався сміливо, знав військові порядки, намагався в усьому бути першим і навіть перший з нас ходив до дому розпустити. Курцбах, який, мабуть, вважав лагідність до вояків слабкістю, один раз, немов забувся, похвалив Стефка перед усією чотою. Він сказав, що з такими вояками, як Стефко, можна легко виграти кожну війну, але скоро додав, мов хотів завернути свої слова, що в Стефкових жилах напевно пливе германська

кров якогось його предка, на що вказують його русяве волосся, сині очі та високий ріст.

Як звичайно буває, кожна велика любов мусить пройти випробування, і щойно тоді покажеться, яка вона «велика». Так Курцбах, з якихось невідомих причин, може навіть тому, що перехвалив Стефка, дочав свої «випробування» на Стефкові і, як не дивно, поламав собі зуби.

Курцбах почав вимагати від Стефка перфектності в усьому. І цього ранку він причепився до Стефка, що той заповільно вискочив з шанця, коли ми бігли розстрільною в наступ, що не падав на землю за всіма приписами й напевно поціливі би його противник у правдивому бою першою кулею.

Туман сірого ранку впливав пригнічуюче на наш настрій — не віщував нічого доброго, і нічого не виходило так, як Курцбах собі бажав. Як звичайно в такій ситуації, інструктори мають на це свою «раду», і понад нашими головами загримів голос Курцбаха: «Встань! Бігом руш! Обернись! Лягай!»

Влада Курцбаха над нами була абсолютна, то нікому навіть не приходило до голови не виконати його наказу. Ми падали на землю без особливої нехиті, вибираючи собі вигідніше місце, щоб не дуже побрудити свій мундир у грязюці калабань, які всюди стояли після зливної дощу, чи щоб не зачепитися за гостру каменюку й не роздерти рукава чи штанів.

Стефко теж не мав свого дня, і в таких моментах він ставав упертим, байдужим до якихнебудь наснування Стефко виконував накази, навмисне «після всіх приписів», і тому робив падання і вставання по-вільніше, ніж усі інші вояки. Завваживши Стефкове «виконання», Курцбах лютився, і не довго треба було чекати, як він всю увагу присвятив Стефкові. Він підійшов до Стефка й почав ним одним командувати,

забуваючи за всіх інших. Стефко несподівано змінив темпо й почав виконувати «Лягай! Встань! Бігом руш!» швидко й справно, але чомусь падав у найбільші калюжі, а рушницею зачіпав за гострі камені.

На цей поєдинок сили волі двох людей ми дивилися з захопленням глядачів на футбольному матчі, не знаючи, хто переможе, і не помітили, як біля нас з'явився сотенний командир Форстройтер, приглядаючись до вправ з свого карого коня. Коли Курцбах повернув голову і його завважив, опам'ятався і, заікуючися, зголосив, що його чота на бойових вправах. — «Бойових вправах?» — ніби поглумився Форстройтер, вказуючи поглядом на випрямленого Стефка, який виглядав більше на страхопуда на городі в пірваному на колінах і ліктях мундирі та з оббитою об каміння рушницею, ніж на бойового вояка. Лице Форстройтера вмить почервоніло, мов буряк, і він, гамуючи вибух люті, наказав перервати бойові вправи й відвести чоту до бараків. Вдаривши нагайкою коня, галопом від'їхав, залишаючи перед нами занімілого Курцбаха. Знічений Курцбах віддав команду одному ройовому, а сам поволі покрокував до своєї квартири.

Від того часу безоглядна над нами влада Курцбаха надщербилася, бо ми побачили, що він має над собою звершників, і ми стали сміливішими. До остаточного краху його авторитету прийшло несподівано в наступну неділю.

* * *

В неділю по полудні ми відпроваджували до поїзду Мироськову сестру Наталку, яка приїхала на відвідини до табору. На станції товпилися цивільні, — батьки, матері, брати, сестри, наречені, — що приїхали до своїх вояків. Матері й батьки, дівчата

хлопці перекидалися останніми словами, як почувся свист поїзду, а шипуча біла пара закрила в клубах колеса паротяга. Юрба заметушилася: кожний пхався до дверей майже вже повних вагонів. З поїзду повискакували «чорні поліцаї», яких народ так називав не так за те, що вони носили чорні уніформи залізничної поліції-баншуців, а тому, що порівнював їх чорним чортам, яким вони не поступалися у своїй жорстокості й безоглядності.

Наталка мала щастя впхатися першою і крізь відчинене вікно щось говорила, що тяжко було зрозуміти серед загального гамору й гуку. На сходах того самого вагону причепилася жінка, вбрана в барвистий гуцульський одяг, який відрізняв її від інших. Біля неї стояв затурбований вояк, пробуючи якось промстити їй дорогу до вагону.

Пронизливий свист паротяга повідомляв, що поїзд готовий від'їжджати. Чорні поліцаї, які стояли в гурті на вокзалі, підбігали до вагонів і кричали, щоб люди всідали, або наганяли їх зі сходів. Один підбіг до вагону, на сходах якого стояла гуцулка. Мабуть, її барвистий одяг подразнив його, бо поліцай погірділиво змріяв стурбованого вояка й вибухнув: «*Всядай або висядай! Нема юж часу!*»

Жінка благально поглянула на сина, який щось відбуркнув, що розлютило поліцая. Поліцай щось кричав, вимахуючи руками. Мабуть, уже за звичкою, він зіпхнув жінку зі сходів, вона похитнулася і малоощо не впала, якби рука сина не підтримала її на ногах.

Син зблід, губи задрижали, він вхопив поліцая за піджак під горлом, прошипів щось до його лица, з чого він зрозумів останні слова: «...гадино, то моя мама!» і в один момент поліцай лежав на землі, тримаючись обома руками за живіт; з багнета в руці вояка скапувала краплями кров. Мати закам'яніла, бла-

гально дивилася в очі сина, немов питалася: «Синочку, що ти зробив? Що тепер буде?»

Інші поліцаї збіглися біля пораненого, з'явилися два військові жандарми, полискуючи металевими відзнаками-півмісяцями, що звисали з шиї на ланцюжках, і почали допитувати вояка. Він їх не розумів, і тоді один залізничний поліцай почав перекладати ці запитання по-польському. Вояк далі мовчав. Жандарм кивнув рукою до нашого гурту, щоб хтось підійшов до нього. Пішов Олесь. Жандарми все записували. Один прикликав начальника станції, що приглядався збоку, і наказав завести гуцулку до вагону «тільки для німців», в якому завжди було багато вільного місця. Син обняв матір і шепотом заспокоював. Відходячи вона раз-по-раз оглядалася, аж поки жандарми не повели сина до свого автомобіля.

Повертаючись до бараків, ми хвилювалися і сперечалися, яку кару дадуть воякові. Миросько твердив, що німці його покарають, але не розстрілом, бо він проколов тільки фольксдойчера, а не райхсдойчера. Стефко заперечував; його не сміють карати, бо кожний вояк має право, не тільки право, але і обов'язок боронитися серед усіх обставин. Чи не так нас повчали? Чи не тому кожний вояк поза казармами носить зброю, принаймні багнет? — «І проклятий протигаз», — докинув Миросько, затарабанивши пальцями по металевій круглій банці, яка теліпалася йому на крижах.

Сонце торкалося шпилів дерев лісу, стелячи довгими тінями нам під ноги килими на сірій асфальтовій дорозі. Сперечаючись, ми й не бачили, як перед нами виросла, мов з землі, зелена постать, з кашкетом з високим дашком на голові, а при поясі погойдувався портопоя-кинджал, від якого звисав плетений срібний шнур. Ми, чотири, на мить зава-

галися, що робити, бо це був Курцбах, але пішли далі. Він теж, ніби спантелився, ступив кілька кроків, але опам'ятався і вслід за нами полився його сильний голос: «Виши, рекрути, ви вже забули чи ще не навчилися поздоровляти вищі ранги?! Стій! Обернись! Ходом руш!»

Ставши на лівому краю дороги, мов надутий хом'як, він чекав, щоб ми віддали йому військово-поздоровлення: шість кроків перед ним і два кроки після нього треба прибити сильніше черевиком об землю, звернути голову в його бік, дивлячись просто йому в очі, і піднести до висоти своєї голови випрямлену праву руку.

Почувши наказ, ми зупинилися і помарширували в двох двійках, спереду Миросько з Стефком.

— Усі підносимо ліву руку, замість правої, — як звичайно, Мироськові встрілила нова ідея.

— *Цурік! Марш!* — заревів Курцбах, аж ворони перестрашено залопотіли крилами, вилітаючи з придорожніх дерев, коли побачив наші піднесені ліві руки.

Ми повторили наше салютування. Курцбах знову гаркнув команду, знаючи, що ми підносимо ліві руки навмисне, але не хотів цього нам зрадити, і повторюванням думав примусити нас правильно виконати поздоровлення з нашої власної волі. Врешті, і йому було забагато, і він ревно: «Лягай!!!»

Мое тіло автоматично повинувалося його наказові, отримуючи в мозку сигнал вивченої рутини, і моя нога зробила перший рух до «Лягай!». Але цей процес перервався, почувши Стефків чистий голос:

— Доброволець стрілець *арш* голосить, що шантування і фізична кара у війську забороняється, тим більше в вихідний час.

Це правда, що карати вояка наказами «лягай, встань, бігом руш» заборонялося, але такі «заборони»

обходили підстаршини технікалією — вони «створювали бойові обставини». Наприклад, підстаршина подавав воякам умовну ситуацію, кричучи: «Літаки пікують зліва!» чи «Ворожі танки спереду!» — тоді вже міг досхочу наказувати: «Лягай! Встань! Повзи!» і так далі, бо це вже вважалося не карою, а бойовими вправами.

— Ворожі літаки атакують зліва! — вигукнув Курцбах.

— *СС-Обершарфюрер!* Уже темно і ми не бачимо ніяких літаків, — відрепортував Стефко.

Курцбах побачив, що програв, що його *галиціанер* твердіший горіх, ніж він думав, і більше для самозаспокоєння, як до нас, погрозив:

— Шкода, що я не маю більше часу. Але ці ваші вибрики дешево вам не обійдуться. Я вам покажу.

«Показати» нам він не показав, бо інцидент з Форстройтером, наша комедія на дорозі, подія на станції, про яку він напевно почув, зробили своє. Він далі проводив з нами бойові вправи й муштру, далі вживав військового жаргону, далі пробував розповідати жарти, якби нічого не зайшло, але і він, і ми знали, що це не так само, «як було». Я навіть відчував, що з його мови пробивалася нотка респекту.

* * *

Крім бойових вправ у терені і муштри, ми виходили на нічні марші, відбували гостре стріляння і ще збиралися на «культурні зайняття», що зводилися до «світоглядного виховання» і лекцій співу.

Це «світоглядове» чи політичне виховання приносило велике відпруження і розвагу. Сотня сідала під деревами в холодку, а таку важливу «лекцію» читав нам сам сотенний командир. Форстройтер починав спокійно й повільно говорити, вияснюючи

воєнну ситуацію. Чим більше говорив, тим більше захоплювався своїми словами про «найздібнішого фюрера», про «боротьбу на життя і смерть з жидівсько-комуністичними ордами Азії і остаточну німецьку перемогу», про «велике побратимство й героїські вчинки вояків зброї СС», про «нову Європу й особливу роль, яку відіграватимуть частини зброї СС, і також ми». Перекладав нам його промови Врецьона. Він не перекладав, а перелицьовував виклади Форстройтера, як Котляревський *Енеїду* Вергілія. Часом Врецьона тут і там встромляв якийсь свій жарт, і вся сотня вибухала сміхом, а тоді Форстройтер, не сподіваючися такого ефекту з його серйозних політичних висновків, підозріло споглядав на Врецьону, який з невинною міною розводив руками, ніби просив вибачення від усієї сотні, що не визнається на тонкощах політики. А часом Врецьона не звертав уваги на доповідь сотенного, і «читав свою лекцію», повну запалу й оптимізму, що наша дивізія стане зав'язком нашої української армії, додаючи нам віри в себе. Тоді інше захоплення опановувало вояків, і Форстройтер аж сяяв від задоволення, думаючи, що ми піднесені його ідеями...

Зате лекції співу звичайно відбувалися «надпрограмого», увечері. Спочатку ми ходили на спів кожного тижня, щоб вивчити кілька німецьких військових пічень. Першу пісню вчив нашу чоту сам Курцбах — пісню про життя, яке є, як в кості гра:

Das Leben ist ein Wuerfelspiel,
Wir spielen alle Tage...

*Життя — це в кості гра,
Яку граємо кожного дня.
Для одного доля щедра,
Для іншого зла.*

*Нумо в руки кубок, друзі,
Кидайте на стіл кості,
Одну для батьківщини,
А другу собі.*

Мені ця пісня влізла в душу. Бадьора мелодія з сумовитим забарвленням, фаталістичний погляд на життя у змісті ніколи вже не покидали мене:

Життя — це в кості гра...

Спів важливий у житті вояка, спів ставав частиною життя вояка, його обов'язковим заняттям, як муштра. Співати треба було на наказ, і той наказ мусів виконувати кожний, чи мав голос, чи не мав, чи мав слух, чи «слон станув ногою на його вухо», чи мав охоту до співу, чи був байдужий.

Сотня маршує. Рівномірні кроки на асфальтовій дорозі вистукують свою мелодію. Спереду на коні їде Форстройтер: «Пісня!» — «Пісня!» — повторюють ряди спереду дозад. Перша трійка вибирає пісню і подає тон, яким всі почнуть співати. — «Два, три!»

*Машерують добровольці, як колись ішли стрільці.
Сяють їх чолом в сонці, грає усміх на лиці.
Хто живий, хто живий, в ряд ставай, в ряд ставай,
Визволяти, здобувати рідний край.*

Коли ми помучені вертаємося з вправ, співаємо:

*Ми по таборах і тюрмах
Карались довгі годи...*

Часом пісня не виходить. Починають пісню не в один тон, хтось фальшує, і сотенний кричить: «Перестати! Нова пісня!» — І нова пісня не краща. Після першого куплету він знову перериває. Врешті, він зупиняє свого коня і чекає аж промаршує перша

чота і тоді: «Літаки налітають зліва! Критися! Повзти! Встань! Бігом руш!» — Знову збірка на дорозі: «Праворуч! Ходом руш! Пісня!» — Командир хоче почути пісню — грімку, чисту, як дзвін. Ми починаємо, але знаємо, що з тої муки хліба не буде. Форст-ройтер повторяє свою «лекцію», тільки тепер: «Танки спереду!» — Почався новий змаг між нами й командиром — хто виграє? Ми знаємо і він знає, що виграємо ми, бо мусимо повернутися до бараків на обід, хай і з запізненням. Співаємо нову пісню, мляво, без душі, і після першого куплету замовкаємо. Він не настоює на нову пісню.

В неділю, коли приїжджає багато цивільних на відвідини, залюбки співаємо, маршуючи на польову Службу Божу:

*Булава — це провід наш,
Булава для юнаків,
Табір цей є створений для нас,
Не треба нам бабів, бабів.*

Співаємо гучно, перетворюючися в уяві на запорожців на Січі...

* * *

Перші три місяці минули, мов батоном тряснув, і ми непомітно змінилися. Коли ми в перший день нашої військової служби «маршували» зі станції до табору, то виглядали на зграю розсіяних хлопчаків. Ми йшли безладною колоною із своїми клунками, страшенно пріючи вже після першого півкілометра. Тоді не одному хотілося повернутись додому. Тепер ми вже не ті, що були. Ми сильніші, жилавіші, худіші, навіть товстий Когут витягнувся, немов підріс. Нас зціплює невидима зв'язь — дружба, про

яку ніхто не говорить, але кожний знає, що він не сам, що біля нього буде його друг-воjak, який не лишить його в біді. Не страшні видавалися нам небезпеки — ми дивилися в майбутнє без страху.

Під час вишклу ми всмоктували, мов губка воду, все, що німецькі інструктори нас вчили. Заїмпонувала нам їхня точність, порядок, а особливо те, що вони часто підкреслювали — *цакігкайт* — бравість, молодецтво, виструнченість, бездоганний вигляд. У нас витворилося бажання німцям дорівняти і їх перевищити. Ми знали всі німецькі назви частин нашої зброї і влаштування, ми в рекордовому часі розбирали й складали кулемет.

Ми, може й несвідомо, брали приклад з німців, але якось не знайшли з ними нічого спільного. Це чидно було в розмовах з ними, у кантині на пиві чи під час спільних т. зв. «товариських вечірок». Вони були — вони, а ми — ми. Вдень, коли німецькі інструктори передавали команду українським старшинам, вони залишилися для нас такими самими чужими, як ми зустріли їх першого дня; для нас вони були такі далекі й чужі, як їхній райх, як їхній кайзер чи фюрер.

Однак, їхній вплив залишив свої сліди. Він вперше виявився контрастом, коли після присяги приїхали з курсів наші старшини перебирати сотню один з Української галицької армії, а другий з армії Петлюри. Наші старшини, які стали новими командирами сотень і чот, були старшого віку, не мали офіцерської уніформи, їхній одяг звичайних вояків лежав на них, мов повішений був на кіл, вони перекручували німецькі команди, а дехто непевно поводився перед німецькими підлеглими.

Врецьона тепер став їхнім перекладачем у нашій сотні, і знову деколи «перелицьовував» українську мову на німецьку, щоб не виявляти німецькому персоналові певних недомогаєнь.

— Не все золото, що блищить, — сказав він принагідно. — Сзоя сорочка ближча тіла, як чужий кожух, а ще в бойових обставинах.

***

Поява хорунжого Смолія передо мною, пробудила мене з приємного сну-спомину про минулі, повні запалу й бадьорости дні й повернула до жорстокої фронтової дійсності — на обійстя австрійського господаря, де ми заквартирували, вийшовши на тимчасовий відпочинок з бойової лінії. Смолій, одягнений в свою вихідну офіцерську уніформу, йшов шпарко, немов мене не бачив. — «Його не відрізниш від німецького офіцера», — подумав я собі.

Після одного року існування дивізії наші молоді старшини покінчили німецькі школи. Вони ходять в офіцерських чоботах і уніформах, що прилегло лежать на них, мов на манекенах, вони носять кашкеті з високими передками, на руках або в руках мають рукавички — *цакіг*, як німці — і часом так само зарозумілі.

Я ще був під впливом своєї спогаду й, випроставшись, машинально поздоровив Смолія, згідно з усіма приписами, як колись на рекрутській муштрі. Смолій якось поштивнів і теж випрямився, відповідаючи мені піднесеною допереду рукою, а його очі виразили велике здивування. Мені нагадалася підстаршинська школа й одна важка бойова справа. Може в той момент він собі також про неї нагадав?

Розділ шостий

Вранці з запасного полку прийшло до нашої сотні поповнення, бо ми втратили у бойовій лінії кілька-надцять людей вбитими й пораненими. Рекрути в

старих уніформах, без рушниць, стоять у трилаві чекаючи на розподіл по чотах. Їхні погляди сюди й туди та нервові рухи зраджують непевність в нових фронтових обставинах. Бунчужний Горошко, одягнений у свою вихідну уніформу й парадний з високим передком кашкет, надувся, бажаючи на новоприбульців зробити якнайкраще враження — виглядати суворим, а рівночасно добряче серйозним. Він тримає праву руку на грубому оправленому записнику, застромленому на грудях у його піджак, а бистрими малими очима з овального лица, на якому губиться його малий носик, споглядає то на список у лівій руці, то на лави перед ним, немов хоче впевнитися, що дістав найкращих людей. (Чи не так оглядали колись турки наших невільників на базарі в Істамбулі?) Не забуває він і про нас, старих ветеранів, готовий накинутися на нас лайкою, якщо б хтось пробував вступити якийсь збиток.

Біля Горошка виструнчився командир нашої чоти Комар, задумано задивившись перед себе. Він у маскувальному одязі, в черевиках і звичайному кашкеті, виглядає, як підлеглий Горошкови, хоч заступає сотенного Смолія, який знову десь «забарився в дорозі». Як тільки ми денебудь зупинимось на довший відпочинок, Смолій кудись зникає. Він з'являється перед тим, як ми маємо займати передову лінію чи вирушати на бойові дії, коли його всюди-присутність і зрівноваженість найбільше потрібні. «Бідний» Комар виконує за Смолія службу в заплілі й за себе під час бойових дій. Здається, що він і так воліє, здається, що без служби він не знав би, що йому робити. Чотові двох інших чот розговорилися позаду Горошка, ніби їм байдуже, кого дістануть з нових рекрутів.

— Подивися на тих двох бенькартів, що стоять на самому кінці. То молокососи, їм ще маминої спід-

ниці триматися, а не тут на фронті боронити столицю цесаря Франца Йосифа,— чує Горошко Ярків сарказм і ще більше надув губу, але нічого не відповів, мабуть, тому, що Ярکو сьогодні нашив на погоні й ковнір срібну облямівку — він став десятником.

Коли я довідався, що він прийняв це підвищення, я спочатку здивувався. Досі він вважав себе за айнцелькемпфера — «індивідуального бойовика», тобто, як він інтерпретував, він волів бути своїм паном і мати більшу свободу рухів, замість відповідати за підлеглих. І він спритно користав з такої філософії. В дійсності, як німецькі інструктори вияснявали нам на вишколах, «індивідуальним бойовиком» мусить бути кожний вояк, не зважаючи на рангу, якщо він має бути успішним у боях. Добрий бойовик приймає рішення і діє самостійно в усіх обставинах, особливо тоді, коли скрутна ситуація і нема часу чекати на наказ згори. Одначе, коли я глибоше роздумав, то Яркове рішення логічне. Не відомо, як складуться обставини при кінці війни. Треба буде давати собі раду, а ранг може допомогти, і в такій ситуації не зашкодить пістолет, який належить підстаршинам.

— О, як уже Сокіл став шаржею, війна мусить скоро скінчитися,— зажартував Миросько, вперше побачивши його з новими відзнаками.

Горошко за списком викликає нових вояків, які виступають з лав і голосяться. Він, сказавши кожному в кількох словах, що той має щастя потрапити до такої доброї сотні, в якій йому буде добре, як в рідної мами, спрямовує нового вояка до одного з чотових. До нашої чоти він призначив п'ять старшин і тих двох «молокососів», з яких Ярکو зажартував. Комар веде їх до шопи, а ми тягнемось за ними. Залишивши рюкзакі всередині, вони скоро виходять надвір. Ми їх частуємо цигарками, і вони стають сміливішими, розповідають про себе. Три з них, всі присадкуваті, але

широкоплечі, походять з одного села. Один, балакучіший, розповідає: Німці вивезли їх на роботу, і вони опинилися на заводі *Герінгсверке*. Кожного дня їх довозили на роботу з робітничого табору. В таборі годували їх юшкою з брукви, хліб-комісник ділили на шістнадцятьох, на сніданок пили ячмінну «люру», тобто ерзацкаву. На фабриці часті алярми й бомбардування.

— Ми відразу рішили зголоситися до української дивізії, але не легко було вирватись, бо німці, як чорти, не хотіли нас відпустити з того пекла. Аж якось приїхала комісія вербувати хлопців до дивізії. Ми використали ту нагоду й поїхали на вишкіл. Гірше на фронті не буде, як там,— ніби потішав він себе й своїх товаришів.

— Що?! Пся креф! — обурився Геньо Глушевський,— гірше на фронті не буде? — покривився новому воякові.— Що ти торочиш, пане дзею? Як у твоїх ухах заспівають катюші, не так, як та, що виходила на берег чекати бойца, а то так страшно виють, що чорти свої фости під себе ховають; а вибухають так, що палять кущі, дерева, від них сама земля горить, і дідько знає, що то стріляє. Або як важка артилерія всипле стокілевого гороху в твою менажку, то не зчуєшся, як твої штани будуть повні гівна.

Слухаючи Геня, мені ставало страшніше, ніж самому бути під справжнім найважчим обстрілом в окопах. А Геньо не переставав малювати страхітливі моменти перед новими вояками, які стояли мовчки, похнюпивши носи. Два молоді хлопці, притиснувшись один до одного, не спускали з Геня своїх боязких очей. Худі, дрібної будови, вони виглядали ще на дітей. Врешті, Ярکو втрутився у розповідь і, підступивши до хлопців, спитався:

— Звідки ви прийшли, хлопці? З запасного полку?

— Так, — вважався вищий, що хтось до нього заговорив, — ми були на перевишколі в запасному полку дивізії. Ми вже закінчили рекрутський вишкіл в наших СС-юнаках у містечку Мальті, тут, в Австрії, — давали нам по кулях! — немов хвалився, що він не гірший вояк від інших. — Звідтам післали нас аж до Берліну, де ми обслуговували зенітки в *Tirgarten*.

— І ми були під вогнем, по нас стріляли з бортової зброї літаки, шмигаючи так низько, що мало не зачіпали наших голів, — докинув швидко менший, — ми не будемо боятися на фронті.

— Хлопці, хлопці! Що ви знаєте? — несподівано для всіх гримнув Ярکو.

Хлопці переглянулися, відступаючи крок назад і збентежено дивлячись на Ярка. Побачивши, що він непотрібно так різко зареагував, Ярко зняковів і почав за чимось шукати в кишені піджака.

— Старий Сокіл не хотів вас страшити, хлопці, але йому, мабуть, нова ранга вдарила в голову, і він забувся, — вмшався Миросько, — взагалі він добра людина. І не такий чорт страшний, як його малюють, чи як страшить Геньо. Тільки запитайтеся Геня про Львів, і він розтопиться, мов масло на гарячому сонці.

Хлопці видно зраділи, а лиця старших вояків роз'яснилися. Миросько ступив два кроки вперед й зробив позу, немов він виступає на сцені.

— Не такий чорт страшний, — повторив, відкашлюючись, — подивіться на нас. Ми живі, ми є доказом того, що воякові нічого не страшно, і від важному фортуна допомагає. Правда, треба признатися, що майже кожному з нас хірурги позашивали дірки на нашому тілі, як шевці латають діри на черевиках. І зле виглядаємо? І правда, цей час вже не такий дуже то... — він підніс очі вгору, шукаючи від-

повідного вислову, — не дуже то тее, — продовжував, — але в такий час ми радіємо кожною хвилиною, смакуємо кожную лакоминку: чи густу зупу, в якій ложка застрягне прямовисно (меншенький несвідомо облизав свої губи), чи кріпкий короткий сон, в якому все розпливається, мов у нирвані, чи усміхом дівчини, першої-ліпшої.

— Чи ти вже спав з дівчиною? — дуже серйозно, мов учитель на іспиті, спитався він більшого, який моментально зарум'янився, опускаючи додолу очі. — Нічого, нічого, не встидайся, на все є перший раз. Ми тобі поможемо.

Миросько знову грав нову роль, мабуть нового Сократа, викладаючи своїм учням якусь філософську думку.

— Чому воно так? Чому ми добре чуємося? Чи можна на фронті, в окопах добре чути? Це взагалі ніби недоречно питання. Я не маю на думці такого почування, яке ви зазнаєте в перинах і люксусах. Я маю на думці загальний стан вояка під час війни, — він зробив павзу, немов чекав на відповідь. — Знаю, що не знаєте, і здивуєтеся, що я вам скажу. Відповідь проста: бо ми всі рівні перед кулями і гранатами. Бо вони не вибирають своїх жертв по багатстві, кольорі очей чи красі. Тому й маємо приповідку: «Вояк стріляє, а Бог кулі носить». Бо хто не хоче бути рівним, а шукає вирізнення, той скоро вчиться гіркої лекції, часом запізно. Ось наші «пістолети», що приїхали просто на фронт з старшинської школи в рейтузах, офіцерських чоботах, кашкетах. І що? Вони творили для противника знамениту ціль, і вже в перших днях ворожі кулі навчили їх вояцької рівності — скоро вони поскидали свої офіцерські мундири, кашкети, чоботи й заміняли запрості вояцькі, щоб зрівнятися зі всіма. Тут усі рівні, не зважаючи, чи ти гарний (він вказав пальцем на Геня, який

тільки чиркнув: «Гуджа, пся креф!»), чи поганий, чи молодий, чи старий, чи новоспечений десятник (він обернувся, щоб вказати на Ярка, але він десь по-дівся), чи бідний, як вояцька воша — ох, воші, воші, як ми вас лупимо, і не можемо вибити! — зойкнув, — чи багатий, як наш пан Форд, — Миросько підійшов до мене й рукою обняв за плечі.

— Що ви так вибалушили очі? Не знаєте, хто такий Форд? — Миросько зневажливо махнув рукою. — Форд — це великий американський мільйонер, який продукує автомобілі, мільйони автомобілів. Він живе в своїх хмародерах і розкидає згори долярами, як наш сівач засіває ріллю зерном. Наш Форд, — він кивнув головою в мій бік, — маленький Фордик, маленький мільйонерчик. Він не засіває долярами, бо їх при собі не має, бо, на жаль, тепер його рахунки заморожені в банках у Відні, і він чекає на кінець війни. Уже сьогодні він нас усіх запрошує на цісарський бенкет до Відня. Для нас він замовить найсмачніші страви з найславнішої кухні, буде до вибору й до схочу смаженої картоплі з підсмаженою ковбасою фельдбахського виробу, гідсмажених вареників з густою білою імпортованою з Югославії сметаною, айнтонфу-зупи з десятьма родів гороху й квасолі, перемішаних з малярською вудженкою і шкаарками, а для смакунів — віденський шницель. Найдорожче вино спровадимо з замку Гляйхенберг, то, що сховане там у глибоких лабіринтах підземелля, що навіть найкращі дивізійні шукачі скарбів, переднюхом і слухом яких не залишиться ні кістки цукру, його не знайшли, може тому, що їх вигнали заскоро більшовики. До товариства запросимо собі віденських дам, а до танців гратиме віденська філармонія тільки вальчики Штрауса. Так будемо цілий місяць забавлятися від *вінер шницель* до *вінер вальц*. Довше, ніж місяць, наш бал не може тривати, бо з такими апе-

титами, як ви маєте до їдження, пиття і на дами, наш мільйонерчик збанкрутував би. Чи не правда, пане Фордику? — звернувся до мене.

— Правда, правда, — загомонів весело Ярко, тримаючи в руці їдунку, — тільки то циганська правда. Наш «артист» так розговорився про їдження, бо він завжди голодний, про дам, бо його найпаскудніша *баворка* не хоче. Ліпше не чекайте на його смаколики, хлопці, а сідайте тут їсти, що є. Ви, певно, голодні?

— Так, так, ми ще сьогодні нічого не їли, бо вчора дістали таку малу порцію хліба, що не було що лишати на два рази. Вранці тільки напилися гіркої кави, — виправдувався менший.

— Ти Перожак чи Рибак? — питався Ярко, — я добре не запам'ятав.

— Я Пирожак, не Перожак, Юрко, з тим «и» завжди маю клопіт, — відповів вищий, — а він Рибак Івасько.

— Ну, ну, сідайте й їжте, — припрошував Ярко.

Хлопці сівши на траву, поскидали пиріжки з голови. Івасько зняв покритку з їдунки. Згусла юшка, яку я вчора приніс Яркові, майже застигла, мов холодець. Юрко витягнув свою складану ложку-виделку й тримав у руці, не починаючи їсти.

— Чому не їсте? — питався здивований Юрко.

— Він не має чим їсти, десь учора пакувався й затратив ложку, — вказав Юрко на свого товариша, насміхаючись, — не буду сам починати.

Івасько тільки розвів руками. Ярко щиро розсміявся, витягнув свою ложку й подав її Іваськові, моргнувши значущо до мене. Я знав, що він думає. Добрий вояк повинен мати біля себе великий рискаль і, на всякий випадок, запасну ложку. Наша звичайна лопатка ні до чого при швидкому вкопуванні, а добрий рискаль може означати життя або смерть. А запасна ложка, як тютюн і люлька козакові, знадобиться.

Хлопці ритмічно напереміню смакували, аж їм за вухами лящало, котромусь з них дослівно. Як скінчили, Ярکو підійшов до них і по черзі погладив по голові, як малих дітей, граючися пальцями по коротко стриженому волоссі.

Ярко заопікувався хлопцями аж до обіду, прийнявши їх до свого роя. Він водив їх по інших чотах, а вони підбігали за ним, мов курчата за квочкою. Часом він зупинявся і щось їм пояснював, після чого хлопці випростовувалися і йшли повільнішим, довшим кроком.

* * *

Після обіду ми знову розляглися на сонці. Ми вже помилися, попрали й поцерували, як хто вмів, шкарпетки, побили вошей і виварили білля від гнид, а тепер маємо дозвілля. Там Миросько грає в покера, а я задивився, як бузьок на даху поправляє своє стаbre, аж заходить від калатання, втішно вітаючи свою подругу, що злітає до нього, наставивши незграбно свої довгі червоні ноги.

Прийшов Ярکو й сів неподалік навпроти мене. Він дивиться вслід за мною на бузька, а потім звертає на мене своє лице. Він дуже серйозний. Його очі світяться — це ознака, що щось йому докучає. В такому настрої він легко вибухає, здається без жодної причини. Я нащорошився. Він довго мовчить.

— Юрку, — врешті відзивається ледве чутно, — як ти почувашся в останній час?

Я допитливо зиркнув на нього.

— Чому так здивувався? — він говорив таким непевним голосом, немов примушував себе до дальшої розмови. — Хотів би я тебе щось запитатися. А, може й не треба, — махнувши рукою, він замовк.

— Відколи я взяв на себе обов'язок підстаршини, щось мені залізло в голову, мов клин в щілину дерева, якого не може розколоти, — він говорив голосніше, ніби вже уточнив тему. — Ми з дивізією прочували півсвіту аж сюди, але чи хтось колинебудь застановляється: чому, пощо, що далі? Отож, треба почати спочатку. Скажи мені, чому ти пішов до дивізії? — він чомусь з притиском відскандував.

У відповідь я підсміхнувся сам до себе. Що за питання? На таке запитання кожний може дуже легко відповісти. Моя легковажна реакція мусіла Ярка подразнити, бо він знову замовк.

— Може це запитання виглядає не до ладу, — продовжував він, — його треба перефразувати. От відкинь усю цю пропаганду, яка велася в той час за добровольцями, і твій юнацький запал, а тепер застановився над цим питанням і подивися з сьогоднішнього нашого становища, — провокативно піднісши бороду, він не спускав з мене своїх очей.

Я думав, що йому відповісти, і не знав що. Таке, здається, просте запитання — чому я не знаходжу слів? Я знову поглянув на бузьків, що помахували один до одного головами, ніби радилися, що їм робити, і от, вони піддали мені ідею.

— А чому ти пішов, Ярку?

— Чому ти пішов? — вибухнув він, скорчивши лице у викривлену гримасу. — Не будь сиромудрий! Я тебе питаю. Якщо не хочеш, не відповідай, — старався він притишити свій голос. — Я розповім тобі колись, коли на це прийде відповідний час — я мав свою причину.

Так, кожний мав свою причину.

Мені не раз видавалося, що Ярکو ніби шукав якоїсь нагоди, щоб розповісти про себе, але чомусь вагався. Тепер я жалкував, що, може нехотючи, не дав йому такої можливості.

— Може ти пішов за ковбасу і мармеляду, як уже в час набору до дивізії дехто кпив собі з добровольців? — Що ж наївся багато? — Його слова котилися швидко, набираючи саркастичного тону. — Може молодикові забাগлося старшинських зірок? Хотів стати офіцером? Це теж людське. — Хто ти є? — Може йшов в широкий світ шукати пригод? — Який з тебе шукач пригод, як тебе треба було за вуха тягнути до бурделю, — він розсміявся глумливо.

Його мова образливо-жалила, мов будяки голе тіло, і я збентежено знову глянув на бузьків, але їх уже не було на гнізді.

— Добре, добре, залишімо це. Ти напевно пішов воювати за Україну, здобувати волю українському народові, як усусуси, — цідив він крізь зуби, — ну що ж, усусуси застрягли в Чернівцях, коли їх найбільше було потрібно, а ми під Фельдбахом. Вивоювали ми всі одне велике...

Речення йому обірвалося, немов захлинувся в напливі жалю чи літі. Він відвернувся від мене і приліг на землю, здригнувши кілька разів плечима, більше не обзиваючися. Я відчув, що його треба залишити самого з його думками — жалями чи розчаруваннями. Тяжко людині йти і йти по дорозі, ніби навромацки, і не бути певним, чи це правильний шлях, не знаючи, куди він заведе...

Я піднісся без поспіху й поволі попрямував до хлопців, що грали в карти. Йдучи, я не міг відігнатися від отих запитань, які, немов вкусливі мушки, що крутилися роєм довкола моєї голови, влізаючи до очей, вух, носа, не давали мені спокою.

«Чому я пішов до дивізії? За ковбасу й мармеляду? — Я вдавився б тою ковбасою, якби так було! — Хотів бути офіцером? — Спочатку може й так, але скоро переконався, що це не для мене, що я боюся і не хочу брати відповідальності за життя і

смерть інших. Якби хтось через мене загинув, я не хотів би жити на світі. — То чому? — Бо тоді був такий час, настала така пора, бо пора це велика річ, — співали ми, — тоді було ясно, а може дійсно то тільки так пропаганда блиснула на мить? — Може ти повинен був лишитися вдома, може там тебе потребували? — Хто знає? Тоді навіть були прийшли до мене два мужчини. Намовляли мене не йти, але якось недоговорювали... — І батько не радив мені ні так, ні не так, мабуть, уважав, що я маю свій розум...

— А чому коваль пішов, і «комсомолец» Степан, і волиняки, і тих двох поранених українців з польської армії генерала Андерса, що попали в німецький полон і, замість сидіти й чекати на кінець війни, зголосилися до свого війська — дивізії, і група червоноармійців, яка опинилася в саперах, і їх відразу пізнав Степан, коли їхня сотня проходила біля нашого посту, і «батяр львовські» Геньо, і усусуси, і ветерани УГА, і старшини армії Петлюри, які вже не одного пороху понюхали, і старий генерал Шандрук, і майже дівтаки з частин юнаків?»

«Ні, ні, не так, — я нагло зрозумів Яркове запитання, — не про ковбасу й погони йому йдеться, а про те, чи варт поносити жертви в чужому мундирі, не знаючи навіть, чи доведеться дійти до своєї мети, хай навіть і запізно, як усусусам?...» — я махнув рукою, відганяючи рій мушок від себе.

Ось хлопці грають, забуваючи про все, свою долю і як вони тут опинилися, і куди бродять. Миросько сидів червоний, програв усі свої гроші, цигарки, навіть своє вічне перо, яке затримав ще зі школи. Тепер хоче ставити свою запасну сорочку до пульки, але грачі не хочуть за неї грати, бо при перевірці Горошко довідається про «нелегальну передачу військового майна», і сорочку відбере у виграного.

Програється Миросько. Злий знак.

Розділ сьомий

Крапля поту, мов кулька снігу, котиться по моїх грудях, лишаючи за собою зимний слід. Мені гаряче, хоч ніздрі вдихають холодне повітря австрійської підгірської ночі. У просторій шопі, в якій ми розложилися на відпочинок, знову збудив мене сон. У сні я наново переживаю жахіття грізних липневих днів під Бродами. Ті події влізли в мою підсвідомість, мов кліщі в людське тіло. Пропадайте дражливі сні! Та ні, вони кожний новий раз карбують пам'ять ще глибшими рівцями...

* * *

— Протинаступ! Готові! Вперед! — розноситься поміж лавами наказ нового сотенногб.

Котрий це протинаступ? Скільки було відступів? Скільки днів проминуло? Щойно сім. Цих сім днів тягнуться, мов сім страшних голодних років у Біблії, кожний день інша історія війни — кожний день-рік — довгий, жорстокий, невмолимий. Ніхто не рахує вбитих, поранених, живих...

Спереду Стефко зникає у вирваному вибухом якогось снаряду чи бомби кратері, а я стріляю з своєї рушниці по лісі, ніби даючи йому сяке-такє вогневе прикриття. Тепер на мене черга. Перед наступом Стефко наказував мені триматися його, щоб я знову не загубився, як це вже раз притрапилося.

Я вже біля Стефка. Стефко, увесь заболочений, сперся на липку грязь в ямі — швидко дише. З замурзаного зарослого лица дивляться на мене сталлюю ясністю його сині очі.

— Ми ще не ферміст! — його піднесений голос звучить якимось фаталістично.

— Так, ми ще цілі і не пропали без вісті, — повторяю собі за ним.

Стефко знову вистрибує звинно з ями, ще поки я добре не віддихнув. За ним і я. Розстрільною зближаємося до лісу — там противник, якого маємо викинути.

«Чому ліс в моїх очах синій, а не зелений?» — встаю, біжу.

В клекоті, що зливається в якийсь монотонний, нерозривний бурхливий шум, я навчився, мов музикант, розпізнавати гру кожного смертоносного інструменту. «Максим-кулемет повільно татакає, немов кпить з противника. Німецький *електрический* (так його називають червоноармійці) виє протяжно, неначе зловлений у залізну пастку вовк. У повітрі невинно шарудять, мов листя дерева під подувом вітру, гарматні стрільна, щоб ззаду глухо бахнути. — «Тра-так, тра-так», — ритмічно вторують, мов бубни, протитанкові гармати. Їдко до болу вривається в уха музика «катюш», аж біль свердлить у хребті. З-під землі несеться монотонне пронизливе стугоніння танків, мов гудіння мільйонів бджіл у велетенському вулику. Двигуни літаків гримлять громом, викидуючи бомби, що шиплять у повітрі, мов вітряки повівають вітром і б'ють з свистом бортовими кулями — здається націлюються на твій шолом, аж вуха тупіють! Ця страшна музика має свій такт — ритмічно притихає, немов від втоми, то вибухає із ще грізнішою злістю, неначе нестримна гураганна буря котиться прямо на тебе, малого, безсилового, скуленого в глухому гробі окопу вояка.

Тут, на полях, тільки тонкі билини зеленого ячменю і жовтого жита ховають нас перед ворогом. Ліс уже недалеко... В соняшній ясності мені нагло в очах темніє... Іскряться зірки, мов фаєрверки... Рев вибухів розпливається в м'яких тонах далеких дзвонів.

нів... Рівні ряди картоплиння вигинаються у великі півкола, зливаючись з синню лісу... Стефко зникає в імлі...

* * *

На небі з-поміж хмаринок, що кудись летять, мов рідкий дим, пробивається мерехтіння зірок. Холод підкидає моє тремтяче тіло. В голові шумить: «Де я? Я поранений?»

Сівши, обмацую груди, лице, руки, живіт, ноги. На голову наліг великий тягар. У блідому світлі зарисовується гострими лініями відламок стрільна, що стирчить у шоломі. Під дотиком пальців біль на голові коле шпильками, в голові сильніше шумить. Лягаю на пухку землю поміж картоплинням, не рухаюся... Біль ущуває, все тихне...

Соняшне світло разить очі, в горлі висохло. Рвучко сідаю. Свідомість повертається. Літепла вода із фляги гасить спрагу.

«З'їв би щось? — Це добре», — потішаю себе.

Черствий хліб не смакує.

Недовірливо доторкаюся повернутого набік шолома, пробую витягнути з нього відламок, але він так уп'явився в сталь, що його годі рухнути. Накладаю на голову з бараболиння плетений капелюх, бо сонце припікає.

Ген далеко праворуч якийсь село. Дві крайні хати в чорних звалищах, а над ними повисли пасма диму. Позаду телефонні стовпи вказують на дорогу, яка мов завмерла. Передо мною підковою всунулися в ліс поля.

Нараз здригаюся від уривчастих серій кулеметів; здаля застукали рушничні постріли. Вухом ловить якийсь невиразні звуки — чи це не людський стогін?

«Що мені робити? Де наші? Кудись треба йти. Хіба в напрямі вчорашнього наступу.»

Якесь скигління не дає мені думати.

Розглядаючись понад бараболиння, обережно підношусь і напівзігнений посуваюся поміж рядами картоплі. Відважніше підводжусь. Навколо — ні душі. Над лісом пролітає три ворожі літаки. Задивившись на них, задкую і, спотикнувшись, падаю на щось м'яке — це труп! Зриваюся на ноги. На мене лагідно глядять двоє синіх, мов волошки, очей червоноармійця, що лежить, розвівши руки навхрест. Який він сумирний у своїй непорушній позі — тільки довгий тригранний штик на гвинтівці біля його правої руки поблискує на сонці погрозово. Рій дзижчачих мух заслоняє лице впалого, мов чорний вуаль.

Приклякнувши, розганяю мухи з лица червоноармійця, з кишені його гімнастерки витягаю ебонітову рурку, з якої випадає в рольку скручений папірець: Папірчук Василь. Дата народження: 10.4.1921. Місце народження: Броди, обл. Львівська.

Я з Папірчуком ходив до гімназії, але він не був з Бродів.

Якийсь зойк знову долітає, ніби наближується до мене. А може мені причувається?

Неподалік ще один забитий. В своїй маскувальній уніформі, з узорами листя на зеленій матерії, він виглядає, мов обрубаний стовбур дерева, права рука відкинена, мов відірване поліно, засохла брунатна кров заклепила розірвані груди. Це дивізійник — на цьому відтинку фронту тільки дивізійники мають маскувальні уніформи.

Йти чи оминати його? Ні, таки треба виконати свій вояцький обов'язок — відламати половину його овалного алюмінійового розпізнавального значка, що може ще висить на його шиї, та забрати військову книжку. Стараюся не дивитися на лице мерця.

витагаю з його грудної кишені військову книжку. З відчиненої книжечки на мене дивиться усміхнений молодий вояк. Який він упевнений!

З-поміж сторінок випадає на землю коверта.

«Підняти її? Витягнути листа й прочитати?» — «Ні, ні. Може це останні таємниці його нареченої, її згадки про найінтимніші хвилини глибокого кохання, мрії молодого серця? Хай таємниці цього листа змиються дощем, заметуться вітром. — А може він хотів розповісти про своє щастя цілому світові?» — а заклейка коверти, мов крильцем, помахує до мене, запрошує: «Візьми, прочитай!»

Дорогенький і коханий Ромцю!

Чи я в силі описати, що зі мною діється? Тебе нема... Не те, що Ти пішов до нашого війська, — це час війни, не пішов би тепер, забрали б до іншої армії пізніше, — не те, що вдома без тебе якась пустка, хоч Ти рідко бував у хаті, а те, що якась безнадійність задимила наш дім, те, що щось страшне діється.

Тато трохи хворіє, але мусить робити, бо хто його заступить — він привик і до праці, і до болів. Мама стала мовчазна і не всидить на місці, завжди чимось займається, немов хоче знайти в роботі забуття всього лихого.

Недавно наш Іван несподівано приїхав на відпустку з німецької армії — він в якомусь штабі перекладач, як сам знаєш. Говорив, розповідав цілими ночами, — бо вдень все таки роботу треба зробити, — не міг висказати свого розчарування і зневіри, і краху надії, і люті. В Україну німці принесли голод, і терор, і зневагу, і пониження. Тепер відходять і залишають руїну, і знищення, і ненависть населення до нелюдів. А люди віддихають з полегшею, кажучи собі: «Гірше не буде», знаючи, що гірше вже було й

знову може прийти. Ці роки зробили Івана якимось іншим. Як він говорить, як споглядає на мене — здається, що він став якимось сталевим, невловимим — аж моторошно стає, коли його слухаєш, на нього дивишся.

Він від'їхав, але тільки тому, що знову приїде за тиждень-два — йому належить ще одна відпустка. Згодом... хай буде, як буде...

А в лісі шумить...

Мушу Тобі описати ще одну жахливу подію. Та картина, яку я ненароком побачила, ще досі появляється мені перед очима. Йшла я попри ринок, як німці почали виловлювати жидів. Неначе якась невидима сила прикувала мене до землі, а вони нікого з людей не відганяли, якби туди прийшли робити на показ якусь вправу. Деякі жиди поховалися в землянках. Німці запалювали облите бензиною ганчір'я і викурювали їх, мов хом'яків з нори. Коли з заплаканими очима вилазили вони один по одному, їх копали, били й підганяли. Ось виставила головку маленька дівчинка. Німець її вдарив автоматом з такою силою, що дитина зникла в ямі, тільки кров приснула йому на лице й груди. Тоді він пустив серію куль понад голови людей. Ми розбіглися... Що з людей робиться? Жахливі жорстокі потвори?..

Біля нас тривожно. Ми не певні за сьогоднішній день, а завтра? Що буде, як повернуться більшовики? Вони вже тепер грозять помстою: «Ні один патріот українець не пішов до собачої дивізії Гітлера. А ті, що пішли — це зрадники свого народу. Їм не ждати від нас пощади, коли прийде час відплати... Зрадникам смерть!» — пишуть в летючках.

А ось ще такий випадок. Прийшли німецькі вермахтівці й забрали нам коня, залишаючи ціле господарство з одним конем, тим, що кульгав. Якби не кульгав, забрали б і останнього. В той час мама була

сама вдома й опиралася їм; казала, що двох її синів служить в німецькій армії. Що ж, за це дістала гострого стукана прикладом кріса! Мабуть, її ребро трісло, бо болить під грудьми.

Дорогенький і коханий Ромцю! Якщо написала не так приємно, як хотілося б, вибач. Я ще ходжу до гімназії, але не знаю, як довго. Може вдасться нам якось евакуюватися, про що багато говориться в комітеті, ніби родини добровольців матимуть першенство, але я не маю багато надії, бо першенство матимуть ті, що будуть близько поїзду й комітету. І мати не покине своєї хати. Хай діється воля Божа, хай Господь тебе хоронить.

Твоя Ганя

Роман ішов до бою з цим листом біля свого серця — яка була його остання думка? Сидячи, я закос-тенив, немов для мене перестав існувати світ. Щойно затерпла нога розбудила мене з отупіння. Я ще раз глянув на світліну і майже відкинув її від себе, бо здавалося, що вояк мені з неї докоряв. — За що? — Я ще раз приглянувся — Та ж на мене дивиться мій однокласник — Папірчук!

— Це ти, Папірчуку? — заговорив я до світліни. — Це тий той самий, який найкраще малював? Це ти той самий спортсмен, який найсильніше стинав м'яча на відбиванці? Це ти той, що першого року за більшовиків пішов з гімназії до педагогічного інституту, і я тоді з тобою востаннє говорив? Тепер ти лишив своїх дітей в школі і прийшов сюди, щоб я тебе зустрів? Ти хочеш, щоб я додав вістку про нашу останню зустріч? Що сказати, до кого післати? До команди? Щоб, замість на твоїй могилі, якийсь писар поставив хрестик біля твого прізвища у картотеці? Це буде твій єдиний пам'ятник?

Схиливши голову, сльози покотилися по моєму лиці — я вперше у своєму вояцькому житті заплакав.

* * *

Не відчуваючи нічого, ніби всі мої почуття за-вмерли в задубілому тілі, ноги самі посуваються навмання в напрямі якогось дивного голосу, що тягне мене до себе. Нагло я немов прокинувся зі сну, зупинившись на великому витолоченому, мов густим градом збитому, клапті поля. По полеглому житі сунеться, лежачи горілиць, червоноармієць. З його пробитої горлянки бульками надувається жовта сукровиця, тріскаючи під час його тихого скигління, з рота стирчить висохлий, аж білий язик. Коли поранений мене побачив, притишився на місці, не спускаючи з мене свого погляду. Мене мов вкопало в землю, не можу поворушитися. Він дивиться і дивиться. Врешті до мене повертається повна свідомість. Мов у гарячці, кидаюся до нього. Дрижачими пальцями намочую хустинку водою з моєї фляги й звогчую йому язик, обмиваю лице. Бандажем обмотую йому шию. Як того бандажу мало в одному пакеті, хоч би видавали по два-три для кожного вояка! А що зробити з животом? — його кишки змішані з землею і кров'ю. Стараюся не глядіти йому в вічі, але не всилі їх оминати. Очі благально щось просять. Червоноармієць рухає губами, немов хоче мені щось важливого сказати... Що?... На мить відвертаюся від нього, розглядаючися за якимось порятунком. Зібравши всю свою увагу, силкуюся його зрозуміти. Він висилюється, ледве підводить голову й харчить: «Достр...» Його голова немічно паде на густі стебла жита.

Я його зрозумів. Він просить його добити... вкортити йому терпіння, муки... Мороз пробіг мені поза спиною.

«Не убий, не убий, не убий! — Вбивати безборонну людину? Ні, Ні! Ні!»

Ляк і безсильність відпихають мене від пораненого все далі й далі; хочу втекти від його благального погляду, його просьб, які щоразу голосніше кричуть грімким повторним наказом в моїх вухах: «Дострель! Дострель!! Дострель!!!» Прилігши до землі, щільно затуляю долонями вуха... Голос пораненого віддаляється, втихає... Повертається спокій.

Боязко підношу голову. Передо мною простора лука. Трава погойдується під подувами вітру, відслонюючи то тут, то там купки сіна. Це не купки сіна, це впалі вояки, які лежать непорушно тут і там, і там. Скільки їх тут лежить? Хто їх поразує?.. А тут, зовсім близько передо мною, наставилося з-поміж трави щось кругле біле. Чи це череп? Ні, це людська лиса голова. Вона ворухнулася... Чи це не привид моїх втомлених очей? Ні, голова поволі, майже помітно, підноситься, обертається до мене, і два очка, мов два чорні зернятка кукілю, визирають з-під густих брів. Це ворожий вояк! Його рука майже непомітно посувається дозад — вже за чимось шукає... — Чи він мене помітив? Що він робить? — Його очі примружуються, стулюються, лице кривиться в корчах і... його рука підноситься...

«Він кидає гранату!» — кричить щось у моїй голові.

Вмить до плеча машинально прилягає рушниця. Приціл. Випал! На білому тім'ї зачервоніла маленька цятка... Прилипши до землі, рахую секунди: раз, два, три — час простягається у вічність — дев'ять, десять... У вухах тиша... Граната не вибухла?.. А може я оглух? Із страхом підношу голову... Крайчиком ока схоплюю щось біле. Це прямокутна карточка сперла-ревертається... З неї, мов з імлі, сіріють три фігурки, що поволі, неначе у фокусі фотоапарату, набирають

виразности: в ясному костюмі, випростаний і штучно поважний, стоїть високий мужчина. Густі брови на лисій голові майже закривають малі очка, з яких пробивається самовпевнена гордість. Біля нього сидить усміхнена щаслива молода жінка. Між ними надута, мабуть, примушена до позування, дівчинка з великою кокардою на голівці... Вітер, немов розсердився, що я подивився на світлину, відкочує її від мене все далі й далі...

В моїй пам'яті нагло вириває високий унтерштурмфюрер Маркс із підстаршинської школи. Він недавно повернувся з фронту й розповідав та остерігав, голосом повним подиву й трепоту, про жорстокість на Східньому фронті. — «*Руссен зінд кайне меншен!* — Росіяни не люди (він усіх людей в Радянському Союзі називав росіянами), — вони не люди і не звірі — вони люди, що з звірячим інстинктом і завзяттям б'ються з німцями до загибелі. Наприклад, лежить червоноармієць, скривавлений, мертвий думаєш, не звертаєш на нього уваги, а він коли ти вже біля нього, підкидає з руки гранату — і вибух! Або перескакуєш через вбитого, а труп оживає, і рештками сил проганяє ніж, гострий, як бритва, тобі помежи ноги, в найчуліше місце... *Мени*, я це на власні очі бачив, — жахався Маркс. — Або прямий контраст: поранений лежить тихенько, прикидаючися убитим, а тільки ти неподалік, втопить свій зір благально в тебе й наставляє світлину своєї сім'ї — дружини й малих діточок — подає знак, що він у біді просить допомоги й хоче жити, він тобі не ворог. Діти, жінка — це універсальні слова порозуміння, бо якою мовою він до тебе заговорить? А часто не має сили й слова вимовити».

«Так, так, той вояк вже не був ворогом, він хотів мені дати знак, що в нього дружина, дитинка, що він прохає допомоги, що він хоче жити... Він не знав, що

я не німець... а може не мав сили вимовити слова? — боляче сповідаю себе.— Чому страх кинув мене в паніку, зробив з мене атомата без надуми?»

Ціле моє тіло пашіло, кожний міліметр болів, немов від уколів тисячі гострих голок, які повилазили з землі, щоб мене карати. Я зірвався, щоб втекти від того страшного місця побоевища, від себе самого. Задиханий, обезсилений, розторощений, я опустився на м'який подорожник, що ріс край вузької польової доріжки, віддихаючи швидко.

Ось почувся якийсь рух, з збіжжя виринули два ряди зеленувато-жовтавих маскувальних уніформ.

— Це свої! — я радісно вигукнув, і з новою силою побіг до них. Не дивлячись ні на кого, я кинувся на шию першому воякові. Мені так затишно, спокійно, мирно... По щоках котяться без стриму сльози...

— Де ти пропадав, Юрку? Чому ти не тримався мене? — пізнаю шепіт Стефка.— Заспокойся, не плач, бо будуть з тебе сміятися.

І на його плечі я усміхнувся...

* * *

Після короткого відпочинку й переформування ми знову в бойовій дії. Нас тільки двох залишилося з т. зв. «наперед висуненої» фронтової застави нашої сотні — хто тепер знає, де «перед», а де «зад»? Мені здається, що ми два останні тут вояки.

Стефко пішов розвідати, що діється. В окопі принаджує мене встелена зісохлою травою й конюшиною заглибина, яку якийсь вояк собі налагодив, щоб прилягти. Так хочеться спати, але мушу витримати, доки не прийде Стефко.

Поява німецького вояка мене втішила, бодай я не сам. Він притаскав з собою фільмовий апарат, виставляє його з рова і щось знімає насліпо, навмання. Ніби

цього йому ще замало, тому час до часу він сам підноситься і робить кілька знімок фотоапаратом. І мене зацікавило, що він фотографує: перед собою бачу тільки густі вибухи стрілен, фонтани землі — більш нічого. А може такі світлини «живої природи» стануть модними після війни й створять новий стиль у мистецтві, за твори якого будуть платити мільйони?

Гримить, шумить, клекотить, немов безконечна буря котиться полями над нашими головами. Дикий рев уже так набив вуха, що коли на хвилину западе тиша, тебе здригає, мов від електричного шоку — бо зараз з землі до неба громом понесеться: «Урааа! Урааа! Ураааааааа!»

Рев і шум, гук і клекіт, мов змагаються, переплітаючися щоразу з сильнішою фінальною силою. І німець припинив свою працю. Залишивши свій апарат на триніжці, він присівся до мене, закурюючи грубого куба.

— Вермахтівці вчора відступили, коли почули, що на фюрера їхні офіцери зробили замах. Пощо далі воювати? — він виплюнув жовтий шматок тютюну.— Я тут затримався, бо хочу зафіксувати на плівці останні години боїв на фронті — записую історію, бо я найкращий воєнний звітодавець!

Ми оба скупилися, попадавши на землю. На голову німця повалився апарат і з ляском перевернувся на дно рова, насторбучивши поламані ніжки, і, замість всевидючої сочки, вирячив на нас чорну діру.

— Ферфлюхт нохамаль! — закляв німець з люті й копнув свого «інваліда».— Ти ще тут залишаєшся? — подивився на мене з недовірою.— Ходи зі мною, я тебе доптую. Німецьких мужчин вибив Іван, то якось даватимемо собі раду. Райх без фюрера довго не встоїть. Таки лишаєшся? — ще раз спитався, коли я не рухався.— Гальс унд байнбрух! До побачення!

Я його не слухав, бо мене глушило мені знайоме, потужно-боляче бриніння. На обрії вилазили танки, повзли, бухкаючи безперервно вогнем і димом.

— Ми оточені, нема сталого фронту, ані зв'язку, — Стефко штовхнув мене під ребро, — мусимо звідси забратися, не оборонимося у двох перед цією навалою. Ходи.

Я його не питався, коли він прийшов і де був. Я не здібний на самостійне рішення.

Польова доріжка, по якій ми йшли, розстелила нам зелений килим з густого м'якого подорожника, немов запрошувала в гості до невідомого двору. — «Куди вона нас заведе?» — «Чому довкруги так багато ям, кратерів, вибоїн?» — ще досі сам собі дивуюся, ніби вперше їх побачив. — «Чи Стефко знає, куди йде?» — «Нема сталих ліній, кожний зданий на своє щастя». — «Юррр...» — хтось мене кличе? — «куууу...» — докінчує. — «Що мені причувається?» — «Не лишай...» — ніби хтось німо просить. — Отрясаюся, неначе хочу скинути з себе дивне почуття, приспішуючи крок, бо вже залишився позаду Стефка. Немов якась невидима сила стримує мене.

Оглядаюся довкруги. Тут насипаних горбків біля кратерів, немов полукіпків по добрих сіножатах. Мене тягне до того кратера, що його якась бомба з літака вирила, насипаючи одним боком високий вал землі. Чому мене тягне до тої воронки?

Заглянувши досередини, відвертаюся від разючого блиску води з калабані на дні ями. Позираю на якийсь круглий заболочений предмет, що стирчить біля кратера з-під вирваної землі. — То черевик! — Відгрибую руками — ось ноги, плечі, рамена. То забитий вояк! Перевертаю горілиць, його щоки в синцях. — «Оййй, оййй», — жалібно скиглення видобувається з грудей вояка. — Він живий!

— Стефку! Стефку!

Стефко не чує, не обертається.

— Стеффкууу!!!

Стефко обернувся і руками питається, що я хочу. Махаю, щоб він повернувся.

— Це сотник Борецький, — константує без пояснень Стефко, нахиляючися над пораненим.

Почувши своє прізвище, Борецький відчиняє очі й тихо стогне. Я вдивляюся в нього, неначе втратив здібність думати. Взагалі, мені здається, що все це якась нереальна, не з цього світу гра біля цієї ями. Я навіть не питаюся, хто такий сотник Борецький і звідки Стефко його знає.

Стефко вказує на залишений візок. На ньому повно амуніції. Скинувши важкі ящики, веземо Борецького доріжкою. Куди? Добре, що він у гарячці, непритомний, не знає, що з ним діється. Коли візок підскакує на вибоїнах, він зойкає, неначе нагадує, що це живий. З мене ллється цюрком піт, дуже хочу курити, але я вже все викурив; хочби Стефко догадався.

— Прррр! — командує на горбку Стефко, мов зупиняє коня, стримуючи спереду візок. Витерши руки об штани, крутить цигарку. На переміну затагаємося. Затримую дим в грудях, аж душить. Докурюємо до решти, аж кінець цигарки пече в пучки пальців. Не питаюся, чи Стефко ще має тютюн, чи це вже остання цигарка.

Борецький затих, повіки напіввідкриті, рот роззявлений. «Він уже догас», — сама думка лізе в голову. Розпечене повітря мерехтить білими метеликами, не дає думати. Спершися на візок, я наслухую, переводжу погляд на Стефка, бажаючи відгадати його думки: «Чи ти думаєш те, що я?»

Тихесенько, непорушно чекаємо, неначе на якийсь поштовх, щоб зрушив нас з місця. Немов на умовлений знак, потихеньку віддаляємося, не оглядаючися

назад... Ступивши кільканадцять кроків, я хочу повернутися, позбутися почуття злодія, який обікрав і вбив господаря та втікає з хати навшипиньках, ніби не хоче його збудити, але я не всилі зупинити ніг: «Він уже на тому світі. Якщо навіть ні, то йому нема виходу. Як ми його врятуємо?»

— Ооооооой... Оооооооой...

— Чи то мені причулося? Може Борецький дійсно застогнав?

Біжу до нього. Сотник дивиться на мене, немов щось питається. Без слів розумію його: «Ви мене не залиште, не залиште?»

— Не залишимо, пане сотнику! — я з полегшею тихо йому голошу.

Нові сили вливаються в моє тіло; воно не відчуває ні спеки, ні втоми. Візок котиться легко, навіть на вибоїнах не підскакує так різко. Ось закрут, а там муrowанка. Але дорога мертва, ніхто нею не їде. Кому тут до їзди? Присівши в придорожньому рові, зневіра знову затрує мої надії. Несподівано загула машина. Стефко прожогом вискакує на середину дороги, підносить руки вгору. Машина жене, не сповільнює. Я затиснув п'ястухи й зціпив зуби на скрегіт гальм, від яких червоний хрест на боці машини замахався кілька разів, як колиска. Водій грубо заляв, як Стефко показав на візок з пораненим.

— Чоловіче, він уже капут! — вибуркнув, навіть не споглянувши на візок.

— Він не вмер! — з криком підбігаю до водія. Він дивиться на тебе! Прокляне тебе, і не мине тебе перша куля, як його залишиш!

Чуєш?!

З другого боку кабіни вилазить санітар і ми всі три підносимо Борецького. Борецький відкрив очі. Його чоловічки десь зникли, немов розплилися в судинній оболонці очної ями. Майже кидаємо його,

як сніп, під брезент, з-під якого вириваються змішані стогони і зойки. Машина швидко жене далі, а ми лягаємо на схилі рова. Втома морить мене до сну.

* * *

Зриваюся від якогось шуму. З кабіни автомашини, яка зупинилася навпроти нас, виставляє голову вермахтівець і мовчки вказує рукою, щоб всідати. Яке щастя! Часом поміч прийде, коли її найменше сподіваєшся. Не довго їдемо, бо зупиняє нас польова жандармерія і наказує усім висідати: формується бойова група. Видають нам протитанкові п'ястухи, амуніцію, скільки можеш взяти. Є навіть кухня і тепла юшка. Мене знову зламав сон. Збудив мене Стефко, як уже темніло.

Рядами виходимо з села. На чистому полі, розсипавшись у розстрільну, прямуємо на якийсь ліс, що зовсім зник в темноті ночі. В одному моменті небо прошивають, мов ясні комети, світляні ракети. Багато їх повисло на парашутиках, прорізуючи нічну темноту сотнею ліхтарів. Сальва за сальвою б'ють гармати, на поле сипляться, мов рідкий град, міни, такають «максими». Уперед чи назад? — однакова дорога. Поле ожило від безлічі силуетів, які біжать, падають, підскакують. Мені здається, що то не поле, а величезний цвинтар, що то не вояки, а духи спішаються, щоб завчасу сховатися у свої гроби, щоб їм не вибила дванадцята година. В лісі ще лячніше; кулі ляцять, свищать, виють в тисячу разів страшніше, як на відкритому полі. В темноті хащів, здається мені, що бігаю колом; нагло не маю сили зробити кроку, задиханий падаю... Мої щокі голубить м'якенький мох... Як тут приємно, затишно...

— Цьвірінь-цьвірінь — витягаю ноги, руки, відчуваючи приємний біль м'язів, немов по першому тре-

нінгу гри в футбол. — Цьвірінь-цьвірінь. — «Де я?! — Повернення свідомости, що було вчора, і що я тут сам, прибиває мене по голові, мов важка довбенька. — Може в лісі повно ворожого війська? Що мені тоді робити? Залізти в якусь нору, мов борсук, і відбиватися до останнього набою, останньої гранати? Залишити собі останній набій? Може краща граната? А може піднести руки вгору й піддатися без останнього пострілу?»

Зірвавшись на ноги, без надуми іду навпростець поміж деревами, які починають рідшати. Я вже на краю лісу. Куди тепер? Телефонні стовпи позначають якусь дорогу: чи це та сама мурованка, що нею повезли сотника Борецького й підкинули нас під цей ліс? Хоч би когось спитатися? Хіба сонця, яке блищить ще яркіше, ніж учора? Йти йому назустріч на схід? Чи відвернутися від нього на захід?

Наближаюся до дороги. Ось там стоїть гурт вояків. Уже пізнаю вермахтівські відзнаки — майор і кілька лейтенантів, а між ними поручник з срібним левиком нашої дивізії на ковнірі. Він щось говорить до майора.

— Пане поручнику! — прискоривши ходу, звертаюся до нього. Він так різко повернув до мене свою голову й здивовано подивився, немов перед ним з'явився червоноармієць. — То німець... Він мене не розуміє.

А чому ось там збоку самотньо стоїть якийсь хорунжий? Він так задуманий, немов не може рішитися, що йому робити.

«Думай-думай, — що тут видумаєш? — Чому він в такий гарячий день у шинелі? — Певно боїться її загубити, бо як попаде в полон, помандрує на Сибір, а там зимно!»

Я поволі сунуся до дороги — може там від когось довідаюся, де ми і яка ситуація.

— Вояче, вояче, — наздоганяє мене тихий голос, — куди ти йдеш? — старшина в шинелі пильно дивиться на мене великими чорними очима, які глибоко всунулися в його тонке, подовгасте обличчя. Він чомусь нагадав мені голос нашого священика з казальниці: «Куди ти йдеш, грішнику?»

— Не знаю, — якимось з нехиттю відзиваюся, міряючи його високу худорляву постать, — може десь тут зустріну когось з моєї сотні.

— Я йду з тобою, — сказав він рішучіше, вхопивши цупко пальцями мій лікоть. Мені здавалося, що він веде мене до останньої сповіді.

Прискорюючи крок, я попрямував на дорогу, а він не відставав від мене ні на крок, і так ми мовчки дійшли до якогось села. Вже на краю села повно вермахтівців.

— Що це за село? — питаюся німця, що розлігся біля дороги й дивиться на небо.

— Не знаю. Чи це важливе? — відповідає навідчепного хрипким голосом, випускаючи з рота коліщатка диму, які скоро зникають на вітрі.

Мене аж занудило з бажання закурити. Прошу в нього одну, тільки одну цигарку. Він галянтно подає аж дві, і наставляє свою, від якої прикурюю. Приємне почуття розходить по всьому тілі, в голові легенько хмелиться, немов від чарки кріпкої горілки.

Скраю хата, обперезана призьбою, яку навіть у воєнний час на Великдень господиня помалювала свіжою жовтою глиною. В хаті жінка з зав'язаною на голові полинялою хустиною, що зсунулася їй на чоло, зовсім закриваючи очі, розкарячивши білі від пороху босі ноги, щось робить біля кухні, зчаста поглядаючи на трьох вояків, які сидять на твердому віковій розсувній дерев'яній постелі. Їхні пояси розстебнуті. На колінах одного сидить малежка дівчинка. Вона бавиться, бамкаючи до пояса причепленою яйцевою гра-

натою. Німці лоскочуть її, граються з нею. Один вчить її німецькі слова, а всі три регочуться, як дівчинка наслідує його горляну вимову. Вона собі дзвінко сміється, виставляючи червоненький язичок.

— Ферфлюхт! — Камерад! — Ві гайст ду? — Шайсе...

Та й забава в чужих вояків! Їм і в такий час ду-рощі в голові, то не їх земля.

— Як називається це село? — питаюся, приступивши до жінки.

Вона різко повернулася. Очі повні тривоги.

— Що ти ту робиш? Втікай звідси, бо за другим кінцем села велика сила Червоної Армії! Вчора тут були. Втікай, бо дивізійникам біда! — То Княже, — сказала тихіше. — Оленко, що ти робиш? — гукнула до дівчинки, — ходи сюди й будь біля мене. Таке мале, а вже вештається між вояками. Що з неї буде, як виросте? — ніби передо мною виправдувалася.

Повертаючися до дверей, знову наткнувся на старшину в шинелі. Він мене починає дратувати.

— Пане поручнику, ви офіцер, то підіть до німецького штабу й розвідайтеся про нашу ситуацію. Ви скоріше довідаєтеся, ніж я, — службово голошу йому, думаючи, що якимось його позбудуся.

— Ні, ні, — я буду з тобою, і тобі нічого при мені не станеться, — запевнює мене.

По його лиці котяться прозорі краплі поту, які негайно розпливаються, змішуючися з пилюгою. З його худого обличчя великі очі дивляться, мов з образу святого на стіні, і водять за мною, пильнуючи, щоб я не зробив якогось гріха.

Вийшовши на город, згинаюся вирвати зелений огірок, як пролунали десь тут близько сухі різкі ляпання, то знову крики. Під причілковою стіною старої стодоли стояв, широко розкарячивши криві короткі ноги, хорунжий. В його руці сторчав пістолет

націлений на вояків, що стали півколом, напружено чекаючи, хто з них зробить перший рух.

— Я доктор! — кричав ламаною німецькою мовою старшина, — я знав, до кого я стріляв! Я бачив, що в тій норі загіздився більшовик! Довкола нас самі більшовики, а ви їх не помічаєте!?

— Пане лейтенанте! — На милість Бога! — відзивався фельдфебель вермахту тремтячим басом, — пане докторе, заспокойтеся. Тут нема більшовиків, тут свої. Ви стріляли по нас, по своїх, камераден, — пробував його втихомирити.

— Забирайтеся звідси! Усі ви! Бо постріляю вас, мов собак! — пронизливо верещав доктор. — Ви мені не вірите? Забирайтеся мені з очей!

— Ви стріляли у нашого командира! — кричав собі німець. — Ми поставимо вас під військовий трибунал! Кидайте пістоль! Чи ви збожеволіли!?

Доктор завагався, нервово рвонув головою і глипнув у мій бік. Я не знав, чи блиск від сталевого шолому на його голові, чи від його очей вразив мене більше. І я його пізнав — це лікар з мого батальйону на вишколі. Він залюбки ходив без кашкета, часто глядячи себе рукою по загорілій лисій голові. Хлопці його любили. Коли хтось прийшов до санітарного пункту з своїм справжнім чи сумнівним захворюнням, він не шукав за якоюсь ознакою маркерантства, а розмовляв з вояком про його родину, дім і давав, як уже не звільнення з служби, то бодай батьківську пораду. Я машинально ступив один крок вперед, ніби хотів йому допомогти, як він знову повернув голову на німців.

Фельдфебель, не відриваючи свого пильного зору від лікаря, сунув ногами назад, непомітно наближаючи свою руку до ручки автомата, що висів на його плечі. Інші вермахтівці один по одному відступали за ріг стодоли!

Шшшш-бах!!! Шшшш-бах!!! Літаки скидають бомби, б'ють з бортової зброї! Міни шарудять, стрільна вибухають! Крики! Зойки! — Урааа!!! — Наступ!!! Вибухи, вибухи, вибухи! Прилипаю до землі між капустою, краєм ока схоплюю, як доктор і фельдфебель кидаються до одного заглиблення в землі, притулившись один до одного, немов один одного хоче заслонити від куль.

Бризки обліплюють мою щоку... Обтираюся рукою, і знаю — це кров... Зойк біля мене. Старшина в шинелі лежить з розірваним рукавом, праве рамя пошарпане, закривавлене. Очі чорніють, мов вуглики, всунувшись глибоко в очні ями, лице зблідло, мов з нього сплила вся кров.

— Вояче, не лишай мене тут, — благає, вхопивши мій рукав здоровою рукою.

Я злий. Розстібаю його шинелю, шарпаючи за гудзики, не зважаючи на поранення. Розгортаю поли... Під шинелею, підібгана до пояса широка чорна ряса...

— Ви священник? — я на мить оторопів. Він дивиться, мов прощає мені всі гріхи.

Відгорнувши рясу з-під пояса, багнетом розрізую її на два довгі пасма, намотую якбудь на поранене рамя і плечі. Насилу зводжу його на ноги й веду до хати. Біля хвіртки городу бачу, як жінка й Оленка замикають хату й біжать до льоху на подвір'ї. Лечу навпроти них, гукаючи: «Гей, ви куди?!»

— Ти ще тут? Більшовики наступають з-за гордів. Всі німці вже повтікали.

— Ходіть зі мною, — не чекаючи на її відповідь, тягну силою до хвіртки, — бачите, тут дивізійний священник, його поранило. Сховайте його десь.

Жінка не рухається, немов не розуміє, що я їй кажу, видивилася на священника.

— Оленко! — врешті обернулася до дівчинки, —

біжи на проборство, знайди попадю і скажи, що в нас поранений священник, щоб до нас прийшла. Біжи! — штовхнула Оленку.

Беремо священника попід пахви й тягнемо до хліва.

— Втікай! Скоро! — наказує мені жінка, махнувши рукою, немов наганяла з городу курей.

* * *

Чому я трясуся? Мені треба дещо часу, щоб прийти до себе й заспокоїтися. Це вдруге збудив мене тривожний сон, в якому знову пробігли ті страшні дні, здається, із ще різкішим зображенням, ніж в реальності, немов на картинах, які невідомий баталіст намалював згущеними фарбами. Гетьте спомини жорстокі — втопиться у глибоких каламутних водах забуття, щоб ніколи вас не побачити! Я тут у безпечному запіллі на відпочинку, між своїми товаришами. Завтра буде гарний день. Миросько вже познайомився з дівчатами. — Гарненькі, — прихвалював. Як я затужив за спокійною хвилиною: пригорнутися до принадного дівочого тіла, зазирнути в глибокі замріяні очі, запалити пристрасть в поцілунках і в обіймах заснути. Мрії, мрії... і знову!!!

* * *

Хто ще міг іти, знав, що завтра наш останній день боїв під Бродами — вранці рештки військ прориваються з оточення. Під вечір розділюють харчі, які ще десь знайшлися, видають амуніцію, назначають роївових, чотових, сотенних — хто є під рукою, того назначають. Ніхто не протестує, не обурюється — чому, пощо? — завтра наш судний день: кому жити, кому пропасти. На ніч кожний вмощується, як може — хто під деревом, хто на траві, хто десь в ямці,

як заець, щоб вигідніше було, щоб набратися сил на останнє зусилля.

Сіріє. Синь неба посипується золотом. Розносяться накази: «До штурму! На прорив! Вперед!» Перші лави розсипаються розстрільною на полі, яке перерізане високим залізничним насипом, мов греблею, по обох боках якої бурхливі хвилі заліза і землі поглинають свої жертви. Далі темніють пагорби, вкриті густим зеленим чагарником, тільки тут і там стоять, мов вартові, поодинокі дерева — там наше спасіння.

Друга лава вперед! Біжу, падаю на землю, встаю й біжу... як усі передо мною, за мною, з боків... Кілька кроків спереду вояк шпортається, перевертається і лежить без поруху... А там ще не піднісся з землі, а вже в конвульсіях кидається...

— Друже! Не лишай мене тут! — як виразно пробивається крізь несамовитий гул людський голос благання! — Дострільте, хай не мучуся...

— Камерад, камерад...

Як робот чи накручений механізм, я попав у ритм: біжу, падаю, біжу, падаю — вперед, швидше вперед, серед вибухів гарматних стрілен, серій «максимів», гупання гарматок, завивання «катюш», бряжчання танкових пострілів, зеніток, протитанкових гармат — здається, що в цьому пеклі зброя всього фронту націлюється на мене. Моя рушниця заряджена, але на кого стріляти? Причеплені до пояса дві гранати заваджають в бігу й тиснуть при кожному падінні.

Ще один стрибок — і віддихаюся під насипом, на якому вояки, мов польові коники причаїлися в траві, готові до вискоку. Понад насип не можна піднести голови. З двох кінців рейок бовваніють танки і змітають гарматами та кулеметами всіх, хто в момент сальви вискакує, щоб перебігти через колію на другий бік, сіють смерть кулями, які, відбиваючись від залізних рейок, лячно ляскають, немов з невимовною

силою рвуться струни на музичних інструментах. Вздовж насипу лежать у різних позах, мов покоси на полі, по два-три ряди вояків. Виглядає, що між ними нема пораних, а як є, то вони стиха дожидають своєї долі, знаючи, що після бою вони здані на ласку противника. На пагорбах, здається, безпечно, але і там вибухають зрідка стрільна. Як має мене забити куля, хай краще на цьому полі бою, де кожний сантиметер переритий, а не на пагорбі від якогось заблуканого останнього пострілу.

Неподалік, в долині біля насипу, червоноармієць нахилився над лежачим дивізійником. Що він тут робить? Ніхто на нього не звертає уваги, ніхто не дивується. Вчора я дуже здивувався, побачивши збудованого, мов атлета, високого дивізійника, по зуби озброєного — автомат на плечі, піджак обвішаний яйцеподібними гранатами, при поясі магазинки з набоями до автомата — грізність, яка суворо контрастувала з його молоденьким дрібним лицем. Звідки в нього в ці дні береться стільки бадьорості й захоплення? Незабаром виявилася причина його піднесеного стану, бо він не міг вдержатися, щоб не заговорити до кожного зустрічного. Щойно, як він зблизився до мене, зауважив я біля нього старшого червоноармійця, що в своєму сіро-зеленому мундирі, з дещо завеликою пілоткою на голові, з обмотками на ногах, із скаткою на плечах, йдучи біля вояка, ніяково підсміхався, немов попав тут, як непрошений гість.

— Дивися! Тато мій рідний взяв мене в полон! — тенором заговорив до мене юнак, вказуючи на червоноармійця.

— Юрку, перестань. Тобі завжди жарти в голові, — нагадує батько синові, помахуючи незадоволено головою, — ситуація серйозна. Мій Юрко взяв мене в полон, — каже з притиском, — добре, що він, а то

якийсь німачисько може й застрілив би старого червоноармійця. Скулився я в окопі, як Бог прислав його якраз в те саме місце. Пізнав я його зразу серед всього війська, — і батьківська гордість заблисла в його очах.

— Може б ви вбрали на голову бодай німецький шолом, а то хтось помилково почне на вас стріляти? — раджу йому. — Тут така нерозбериха...

— Тому то, що нерозбериха, то ліпше так, — перебиває мені син, — як попадемо між більшовиків, тато вестиме мене в полон, поки я не втечу, а тут між нашими я не дам нікому кривди зробити моєму татові...

Тепер батько з болем вдивляється в лице сина, губи ворущаються — в молитві чи може тремтять від жалю? Він нахилиється, притуляє голову до сина, лежить непорушно довго-довго, підносить мокре від сліз лице, розмотує шинелю і накриває непорушне тіло.

Зсуваюся з насипу. Доторкаюся його плеча. Він довго дивиться на мене без слова, немов старається мене пізнати, врешті сумно посміхається.

— Сину, дивися, що сталося? Прошли ми крізь то пекло, — його рука ледве піднялася, вказуючи на поле позаду, — і дійшли аж сюди, здавалося в безпечніше місце. І тут... не знаю, коли й як це сталося — ні звуку, ні слова від мого Юрка — і він лежить, мов живий... а він мертвий... — його голос зівся.

— Тату, — якось мимоволі шепчуть мої уста. Я мовкну, не знаючи, що більше сказати...

— Йди на прорив, — його голос твердішає, — туди! — вказує рукою поза насип.

— А ви?

— Мені не туди. Я лишаюся на рідній землі, поховав Юрка гідно, а далі, як Бог дасть. Йди!

Мені стало лячно, гірко... Що робити? Вагаюся... Може б зачекати до вечора, аж темнота сховає все з-перед очей? Може прикинутися вбитим. Може долучитися до батька-червоноармійця і повернутися до свого батька, матері? І що тоді?..

Довкола мене збирається кільканадцять вояків — самі вермахтівці. Вермахтівці курять, подають з уст до уст цигарки, польові пляшки. Один біля мене простягає свою цигарку. Затягаюся раз і другий, і третій. Досить. Старший лейтенант каже приготувитися до стрибка, він сам слідкуватиме за обстрілом, і вибере найвідповідніший час на скок. Він завжди мав щастя у всіх важких ситуаціях, і не знає рахунку, із скількох кітлів він проривався. — «Вірте мені! — запевняє, — я по воді потраплю йти — на Сході все навчишся», — ще й жартом додає охоти, хоч червоні очі й неголене лице зраджують його втому. Його оптимізм переноситься на інших вояків, вони споглядають на нього з надією, немов у його руках тоненька нитка до життя або смерті. Це додає мені віри — може він дійсно знає якісь чари-мари чи має вроджену здібність до чудес?

— Боже, дай мені силу і щастя перескочити колію, вирватися з того пекла... Коли Твоя воля інша, прости мені всі гріхи... Отче наш, іже еси на небесах...

Коли найсильніше заскиглили постріли над нашими головами, в момент, коли інстинкт вояка наказує якнайбільше скулитися, лейтенант подає знак.

Крайчиком ока я ще на мить глянув позаду себе, на знеможеного батька: він стояв з піднесеними руками, мов хрест на могилі свого сина.

Зриваємося! Через рейки, стрімголов по насипі! Бігом! Бігом! Бігом!.. Вже кущі. Вся група, разом з лейтенантом, зупинилася перепочити, розсідаючися здаля один від одного, бо схили під обстрілом артилерії з тилів. — «Не казав я вам?» — стверджує лей-

тенант, ніби нічого особливого не сталося. — Підсміхаюся собі: «Може б з ним іти? Але доки щастя буде його триматися?»

Вояки збираються в гурти, спинаючися вгору у розтягнених рядах. І сонце спинається своєю дорогою, ніби теж хоче приглянутися до нас краще згори. Припікає воно. Палить спрага, якої досі не відчувалося. Пригублююся до польової пляшки — вона порожня! — тільки дві кругленькі дірки чорніють на сірому сукні, яким вона обтягнена. Коли ці дві кульки навідали мене?

Передо мною маршує лейтенант, той, що нас щасливо перевів через колію. Він стає збоку й відкручує свою флягу, притуляє до губ. Прошу його бодай дві краплі. Він просягає мені руку...

— Пук, — тряснуло щось, ніби дитина в забаві вистрілила з пукавки.

Лейтенантові з чола бризнула кров, пляшка випала з наставленої руки й бризнула рештками води, що моментально всякла в спраглу землю. Ми розскакуємося. Метушня. В заростях лунають голосно постріли з рушниць, серії з машинових пістоль, кулемета. Два вермахтівці тягнуть за ноги червоноармійця.

— Він ще одного нашого застрілив і одного підстрілив, заки ми зліквідували *ферфлюхтен Іван!* — випускаючи з руки ногу червоноармійця, німець копає в люті мертвого.

— Не дам пощади нікому! — кричить другий.

Німці відходять, а мене тягне до вбитого. Хто він? — Може хтось з моїх шкільних товаришів — Фунько, який в останній хвилині зник з дому й не пішов з нами, а тепер змобілізований? Може знайомий, односелець? Може мій кузен? — Ні. Він широколиций, кінчиком вгору задертий ніс з широкими ніздрями — і який він молодий! Майже дитина! Чи

він доброволець, як я, прийшов аж сюди, засівшиися у цих кущах, щоб помститися на німцях, щоб якнайбільше їх вбити? Скільки він їх убив? А може це перше його завдання? Так, на війні людина на людину засідається, як на вовка — *гомо гоміні люпус ест* — не раз повторяв професор Грицай у школі на лекції латини...

* * *

Здолу доноситься гамір. Ховаюся... і зрадів, побачивши групу в маскувальних уніформах. Дивізійники!.. А між ними? — Що це за видовище?

Якийсь офіцер, товстий і засапаний, без піджака, бронзова сорочка прилипла до його тіла, на голові майже невидне мокре волоссячко, йде важко підгору. Мутні, а zarazом вперті очі дивляться просто себе з майже квадратного лица, а великий прямиий ніс немов напучнявів. Два ремені, причеплені до його військового пояса по боках, тримають в руках два вояки, помагаючи офіцерові долати стрімку дорогу.

— То мусить бути якась грубша шишка, коли його тягнуть на пасах, як короля? — питаюся якогось поручника, долучуючися до кінця цього «почту».

— Шишка!? — з обурення заіскрилися його втомлені очі, — він не король, а наш славний, — він іронічно вимовив «славний», — генерал Фрайтаг. Сучий син! Ще і страхопуд до того! — поручник аж захлинувся чи то з люті, чи з браку віддиху. — На фронті напудився і зголосив командирові корпусу Ліндеманові: «Українці боягузи, тхори, ні до чого солдати. Я ними відмовляюся командувати, не хочу брати відповідальности за заламання фронту» — «Приймаю вашу резигнацію, *герр генераль!*» — коротко відповів генерал Ліндеман, не ховаючи свого роздратування.

Поручник, переживаючи ще раз цю драматичну сцену, захопив рукою за футляр пістолета, немов хотів переконатися, чи в нього є зброя. По хвилині заспокоївся, другою рукою зняв з голови обпилений пиріжок та почав повівати ним на своє спітніле лице.

— А як він перескочив залізничну колію?

— Перескочив? — поручник довго глядів на мене своїми бистрими очима. — Дурний має щастя, — кажуть мудрі люди, — він не міг видряпатися на шкарп, а не то перескочити. Три рази пробував, і кожний раз зсувався наділ, мов мішок бараболі. Може й боявся виставити свого носа, бо з нього була б більша ціль для советського танкіста, — га-га. Ні, ми не мали іншого виходу й пішли вздовж насипу. Хто шукає, той знайде — так і ми натрапили на круглий бетон для спливу води, майже під ворожими танками, через який людині можна пролізти.

— Такому грубому, як він? Не застряг у бетоні?

— Застряг? Був би застряг, якби ліз останній, а то поліз другим. Що ж мусили ми його трохи попитати, бо самі хотіли перелізти на другий бік. А тепер зовсім охляв. Він на муштру й на польові вправи не ходив, щоб заправитися до такого маршу — і пристав. У нього ще й з серцем не все гаразд, то врешті-решт треба його трохи потягувати, як уже так далеко проліз, — поручник зрезигновано почухав голову, на якій було вже чимало сивих волосків.

Фрайтаг приставав і опинився в тилу групи перед моїм носом. Без генеральських погонів, блискучих шнурів і медалів, помімо кремезної постаті, він не здавався тепер таким грізним генералом, як я його один раз бачив у казармах у Нойгаммері. Тоді, перед від'їздом на фронт, він стояв на трибуні з членами Військової управи, а ми марширували в дефіляді. Цивільні з Військової Управи видавалися якимись миршавенькими перед помпезним й самовпевненим

Фрайтагом, який тримав у своїх руках життя і смерть вояків його дивізії. «Його» дивізії? Він не хотів брати відповідальності за «життя» дивізії в оточенні — на смерть легше посилати — він карав найсуворіше за найменшу провину. Що для генерала якийсь один вояк, як він командує тисячами?

* * *

Ми вже нагорі. Відпочиваємо. Проти волі хочеться подивитися вниз, на непозначену стежку мого прориву. Непозначену? Вона позначена по полотнищі побоєвища живою червоною вояцькою фарбою. На обрії темні клуби підносяться хмарами з лісу в синє небо, вогненні шлики виблискують з сивого диму на дахах домів. Куди оком не глянеш, лежать поперевертані машини, похнюплено попускали свої жерла сірі гармати, роззявили великі діри порозбивані танки, біля розтрощених деяких підвід пручаються запряжені коні, інші спокійно пасуться... А передпілля вкрите вояками, мов снопами після врожайного збору. Що ж — це липень — жнива...

Йдемо гуртами на захід, на Самбір. Більшовицькі літаки налітають на нас, мов яструби, і ми розбігаємося, неначе курчата без квочки. Тоскно мені, самотньому пішакові, — кишать думки: «Який ти, пішаку, безпомічний на шахівниці двох невидимих гравців! За котрого короля посуне тебе рука жорстокої долі у змагу в цій партії? Того в Москві? Батька, ясне сонечко, як його возвеличують в піснях, — сонечко, яке так тебе загріє, що аж спалить і попелу не залишиться. Того, що за своїми пішаками прийшов і визволив нас від буржуазії та зробив нас буржуазними націоналістами? Нас бідняків, невільників, кріпаків, пролетарів? — Ми, українці, буржуї!!! — Ха, ха, ха!!! — Чи того з Берліну, що прийшов за

своїми пішаками-юберменшами обороняти культуру Європи перед дикими азійськими ордами. Для кого? — Нур фюр дейче? — Тільки для німців? — Щоб вони в нас найкраще собі забирали? І хто ті орди? — Ми, українці, азійські орди!!! — Ха, ха, ха!!!

* * *

Квартируємо, чи радше зупиняємося, в селі Вишнівцях. Важка літня спека залягла на поля, на людей, що йдуть на жнива, споглядаючи тривожно на схід чи на небо. Здається, що воєнну нервозність найбільше відчують тварини: коні якось дивніше й частіше форкають, собаки без причини брешуть, одна тварина — я — собі благодатно розкошую. Виправ шарпетки, сорочку, яка затримала свій бруднуватий колір, не зважаючи на те, що я її наполегливо кілька разів намилював, помився від чубка до п'ят і відпочиваю. Тільки не поголився, бо моє затуплене лезо не голить, а чужого не хочеться вживати — хай ростуть вуси й борода.

По полудні, розпростершись в холодку, оглядаю на гілляках груші, які вже пожовтіли, а деякі навіть почервоніли, калькуюючи, яка з них скоріше піддається законові Ньютона. Ньютон відкрив свій закон під яблуною, а я чекаю доказ того закону під грушею.

— Як справи? — перериває мій апетит серйозним тоном якийсь молодик, привітно усміхаючися. Він не багато старший за мене, з відтінком якоїсь таємничості в коричневих очах. Він мені сподобався. Він розговорився, натякаючи на німців, і на більшовиків, і на грізну ситуацію для українців, яким ніхто не допоможе, і треба розраховувати на свої сили. Я з ним погоджуюся — бо хто нам дотепер поміг? — І ви наша сила, — каже він. — Ми на тебе числимо, —

стискає мені долоню, — моє псевдо Колесо, бо я кочуся часто, — засміявся і кудись «покотився».

Недвечір підходить до мене смагляве, мов циганочка, дівча. Смолянисті дрібненькі коси тісним вінком обвивають її голівку. — Ви знаєте колесо, — каже, показуючи свої рівненькі зуби в усміху, від якого я зовсім забувся, про що вона говорить, і де я. Вона ще більше розсміялася, мабуть, від приємности, яку тільки відчує жінка, коли подобається чоловікові. — Друга Колесо! — вимовила виразніше і посерйознішала.

Дівчина веде мене стежкою поза городи, через поля. Босі ноги ступають по теплій землі граціозними балетними кроками, ритмічно вихиляючи гінким станом. Під легеньким подувом вітру синя спідничка прилягає до її тіла, окреслюючи в світлі червоного сонця привабливі форми, про які мріє кожний юнак у своїх снах. Не перебиваючи кроку, вона нахилиється і зриває синю волошку, що наставила свою квітку біля межі, махнула рукою, доторкаючися моїх пальців. Я ледве встигаю за нею, йдучи неоконечно в моїх безформних черевиках, з рушницею, завішеною через плече. Так хотілося б це дівча зупинити, обернути й пригорнути тісно до свого тіла, забуваючи про весь світ. Що я не наблизюся до неї, вона, немов відчуючи мою пристрасть, пурхає від мене, неначе грайлива пташка. Вже й ліс.

* * *

Групи хлопців гуторять, сперечаються. Деякі з них у неповних німецьких уніформах, деякі в саморобних одностроях, у кожного на голові мазепинка. Кілька підходить до нас; вони розпитують мене про дивізію, про бої, про червоноармійців. Я збуваю їхні запи-

тання короткими відповідями, бо якось не хочеться згадувати про страхіття недавно пережитого.

— Збірка! Струнко! До правого рівняйсь! — падає гучна команда.

Уже з військової звички я стаю в другий ряд, одначе мені, якось ніби випадково, роблять місце в першому. Старшина звітує командирові сотні.

— Спочинь! — командир промовляє коротко. — Наш новий бойовик, друг Вовкулак, виступити! — вказує на мене.

Поки я зрозумів, про що йдеться, хлопець, що стояв біля мене, рукою попихає мене вперед.

— Пане командире! Стрілець Вовкулак готовий на наказ! — якось по-незвичному голошуся, стаючи перед ним на струнко.

— Тричі слава другові Вовкулакові!

— Слава! Слава! Слава!!!

Почування свого рідного нагально напливає на мене. Из зворушення очі наповнюються сльозами. Я «Вовкулак»! Навіть моє нове ім'я мені сподобалося й підходить до моєї ще не вирослої бороди! Повертаюся назад на своє місце в лаві.

Політвиховник Остап говорить про нашу майбутню боротьбу, тяжкі обставини, готовість на посвяту для народу й за народ, закінчуючи: «Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!»

— Слава!!! — рознеслося грімко. — Розійтись! — відбилосся томоном по полях і лісі..

Почали з'являтися дівчата, підходячи по дві-три, перешіптуючися між собою. До мене долітають короткі хихотання, посміхи — може і про мене розпитують? Вони з хлопцями, пара за парою, зникають в лісі. Під лісом залишається мала групка разом зі мною і дівчиною, яка мене сюди привела.

Смеркається. Сівши під деревом, я взяв голову в долоні, обіпершись ліктями об рушницю на своїх

колінах, забуваючи про все — мені стало так легко на серці...

— Ходімо додому, Вовкулако, — сказала тихо дівчина, підійшовши непомітно до мене.

Ми поверталися тією самою дрогою, що прийшли. Блимання зірок розсівало тьмяне світло серед темряви літнього вечора, нагадуючи мигання свічок серед задушних пахоців під час відправи Маївки, коли хлопці не могли дочекатися кінця відправи, щоб зустрітися з дівчатами. Дівчина спішилася, підбігаючи раз-по-раз, немов чогось боялася. Підійшовши під одну хату, вона вказала рукою, що тут мені ночувати. Подала мені руку і, випрямившись на вшпиньках, притулила свої губи до моїх уст. Я пригорнув її до себе; нові приємні почування розпалювалися в довгому поцілунку. Вона виховзнула з моїх обіймів.

— Мій Вовкулако, — шептала вона, — ти мені дуже сподобався, згадай колись Волошку... — Я наречена Остапа, — і зникла в темряві.

* * *

Постоявши хвилину, я застукав у напіввідкриті двері. Увійшовши до хати, привітався я з двома дивізійниками, які примістилися на лаві, а за столом сидів поручник, якого я зустрів під час відступу у групі Фрайтага. Він пізнав мене й обняв, називаючи мене своїм старим друзякою. Коли я їв затірку, яку молода господиня подала на стіл у великій мисці, поручник Сивенький (так він тут мені відрекомендувався) розпитував мене про мої пригоди після того, як ми розійшлися, і яка шкода, що я не тримався його, — казав він, — при ньому я був би так плохенько не виглядав. Поміж ковтками молока й жуванням дрібної затірки з тіста, я розповідав лаконічно про

мій відступ. Згадав, що сьогодні був на збірці сотні партизанів і думаю залишитися в лісі.

Він швидко затарябанив пальцями по столі, задумавшись на хвилину. При світлі маленької закопченої лампи його лице набрало якоїсь незвичайної поваги.

— Знаю, знаю, — почав він тихо, дивлячись просто себе вдалеч, ніби пригадував якісь важливі події, — до мене теж приходили. Це добре й велике діло. Тільки знаєш, що тебе чекає? Що буде, як прийдуть більшовики, як почнуть просікати ліси арміями і спецчастинами? Партизани не матимуть казарм на перевишкіл, не матимуть запасних частин, не матимуть шпиталів для поранених, як має регулярна армія, — усе треба буде робити в лісі. А як прийде холодна зима, бррр, — він затрясся, немов у хату ввалилася велика хвиля морозу. — Повстанці дуже добрі на короткий час, ще ліпші, як є своя регулярна армія, дуже дошкульні ворогові, як мають зброю і амуніцію. Я сам знаю, я все це бачив під час наших визвольних змагань — скільки ми мали партизанських загонів? — Але самі партизани, без регулярного війська, — він якось особливо наголошував слова «регулярна армія», — без допомоги ззовні, не втримаються, — вір мені старому усусусові! — він зупинився, немов чекав, який ефект зроблять на нас його слова. — Наша дивізія, — він вимовив з притиском, — ще стане нашою національною армією, тому в ній хтось мусить залишитися. Коли прийде відповідна хвилина, — він підніс догори палець, підвищуючи тон, — ми, регулярна армія, з'єднаємося з повстатцями і здобудемо волю нашому народові — разом! Тому і ти, і ти, і ти, — вказував на кожного з час, — повертаєтесь до дивізії разом зі мною, бо нас там потрібно, бо в двох місцях у той самий час нікому не бути.

На порозі стояв господар з соломою в руках, щоб нам постелити на землі постіль, а його дружина несла верети.

— Шкода нам, гарненька газдинько, вас залишати, — підморгнувши усміхнувся до неї поручник Сивенький, — а ви, достойний муже, пильнуйте свою жіночку, як ока в голові — ліпше, бо ви маєте двоє очей, а її тільки одну. — А тепер в стебло! Добраніч!

Розділ восьмий

До Нойгаммеру поволі з'їжджаються недобитки з-під Бродів. Мені ще досі дивно, як я вийшов цілий з тих пекельних боїв і навіть неторкнений кулею. Може священник, якого я вирятував, був святою людиною і його молитви відвертали від мене кулі? Я навіть не знаю, як його звали. Чи він живий?

Німці попричіпляли собі залізні хрести за битву під Бродами й ходять бундючно, мов пави. Перед Бродами вони чулися певні в дивізії, як в себе вдома, а тепер ще зухваліші. Не вони програли битву, ні, не вони, а ми — українці: «Українці не вміли битися, не втримали Червоної Армії!» — А чи вони не бачили, як німці втікали, а наші хлопці билися до останнього, вистрілюючи останні набої? Не знали вони, як наші поранені вояки лишалися в бункрах і казали відступаючим: «Лишіть нам свої набої, гранати, все, що можете. Ми тут лишаємося, а вам, Боже помагай!» — «Боже помагай, вам також!» — відповідали ми з болем серця.

В Нойгаммері нас примістили в дерев'яних бараках, збудованих для червоноармійців-військовополонених, бо муровані казарми ще зайняті. Довкола наших бараків ще стоїть колючий дріт, ніхто не збирається його забирати, і це справляє на мене враження, що я не вояк, а полонений.

У цих бараках перебували полонені-вбранці, ті, що пережили голод, холод і саму смерть. Їхні товариші згинули, і ніхто не довідається як. Ніколи! Ця глибока таємниця закопана разом з ними в довжелезних піщаних, нерівних рудих ровах-гробах, які тягнуться під молодим сосновим лісом. Скільки їх там закопано? Тисячі? Сотки тисяч? Коли ми марширували попри ліс вранці на вправи, над тими ровами завжди висіла синювата імла, немов хотіла заслонити від людського ока шибеницю, яка там ще стоїть. Пощо в таборі смерті шибениці?

Я попав у депресію, хандра не покидає мене, нічого мене не цікавить, навіть голод не надокучає, як колись в Гайделягрі, хоч їсти тут дають ще менше.

— Юрку, братику милий! Встань, хай на тебе подивлюся, хай тебе огляну! Ти цілий, здоровий? Ну й виглядаєш...

Чи мені причуваються знайомі голоси? Зриваюся з ліжка, на якому сидючи їв обід з казанка. Висока випрямлена постать, сині очі сміються, рука простягнена...

— Стефцю! — по щоці котиться сльоза — Ярку! — в кріпких обіймах радію. — Де Миросько?

— Є, є, — має сьогодні службу в Штрансі — в тому таборі недалеко звідсіля. Він якимось чудом оминув котел. Якусь нову роль придумав — він добрий артист!

— Ходи з нами, — що тут будеш робити в цих тухлих сірих бараках.

— Не знаю, чи так можна? Хіба треба вимельдуватися, — нерішуче надумуюся.

— Перед ким будеш вимельдовуватися? — втручається Ярко, — не плети теревень, збирайся і гайда з нами!

Доїв я страву навстоячки, обперезався, перекинув через плече газмаску й забрався. Ярко якось похи-

лився, споважнів і... зголив свої вусики. По Стефкові зовсім не видно, що він пройшов брідську баталію.

— Хтось із наших шкільних товаришів повернувся з-під Бродів?

Стефко не відповідає відразу, ніби перелічує, хто пішов під Броди.

— Не зустрічав я в Штрансі нікого, може деінде потрапили, може дехто в шпиталі, — відповідає тихо. — бачився я з Шумкою, тим маленьким, але він скоріше повернувся з старшинської школи й до Бродів не доїхав. Ще кількох повернеться з тої школи, коли закінчиться курс.

У Штрансі поворотці з-під Бродів били байдики — не поженуть нас на муштру з рекрутами! Стефко й Миросько добровільно ходили помагати вишколювати рекрутів, а я до такої служби не голосився. Ярко десь роздобув перепустку й майже щовечора їздив на вихідне до містечка Саган.

— Увечорі варт побувати на залізничній станції, — розповідає Ярко, — там дівчат і молодичь ціла хмара чекає на поїзд з Нойгаммеру. Далі все відбувається якось дивно, якби то краще сказати, як на турецькому базарі невольниць? Ні, все добровільно старшини й підстаршини висідають з поїзду, стають гуртом чи по двох трьох і ніби ненароком поодино підходять до тої чи іншої, перекидаються кількома словами, і пара за парою зникає в затемненому місті

— А ти? — підсміхаюся.

— Це краща нагода для старшин і підстаршин, бистрілець мусів би більше салютувати, ніж романсувати. Я маю свою методу, — розсміявся він якось штучно, нащулюючи верхню губу, на якій вже чорніла щетина нових вусиків.

Із старшинської школи повернулися наші обер-юнкери, але їх ще не порозділювали по сотнях, бо не було доволі ректурів. Вони ще не мають старшин-

ських ранг, але це тільки формальність часу, коли вони причеплять погони хорунжих.

— Прийшло підкріплення для німкенів у Сагані, — іронічно завважив Ярکو.

До нас загостив наш шкільний товариш Мушинка. Тяжко було його пізнати в темнозеленій у кравця вшитій уніформі, високих чорних чоботах, офіцерському кашкеті з грубим срібним шнуром над дашмавсь, а тут, диві, який зробився з нього «парубок моторний»! І як водить очима за рекрутами, щоб йому приписово віддавали салют.

Мушинка розповідає, що старшинський курс зовсім що інше від рекрутського чи підстаршинського вишколів. Інструктори до них зверталися не наказово, а у формі *Майне Геррен*, наприклад: «Мої панове, я зголошую», — такі то були накази! Ставилися до українців коректно, може навіть запоблажливо.

— А ти, Ярку, проміняв такі вигоди й безпеку за свої вусики, — не втримався я від деякої злоби.

Не знаючи, що я плету, Мушинка продовжував, зовсім знизивши голос, немов боявся, щоб хтось не підслуховував:

— Але Фрайтаг наробив свинства: приїхав і у своїй промові до українців, перед цілим німецьким старшинським складом, очорнив, зганьбив наших воєнків під Бродами — образив нас усіх! Навіть кс-мандир школи, — як нам доніс сотник Макарушка, що давав нам т. зв. «світоглядіві виклади», — під час обіду завважив Фрайтагові, що українці становили малу частину оточених військ під Бродами, і це було для них перше вогнене свячення.

А тут Фрайтаг дістав залізний лицарський хрест на шию! І видав денний наказ «до його воєнків», якого нам прочитали на збірці: Фрайтаг «носить це високе відзначення за всіх відважних та зразкових німець-

ких і українських старшин, підстаршин і стрільців... Для німців дивізії це відзначення є найвищою похвалою за їхні вклад і відвагу в боротьбі за вічне існування німецького народу. Для українців — визнання фюрером повної вартости бойових зусиль за їхній народ і батьківщину».

Серед цієї грітучої метушні появилoся повідомлення, що формується бойова група — *Кампф-группе Вільднер*, — що поїде на Словаччину, де вибухло комуністичне повстання. Першість мають поворотці з-під Бродів.

Ми всі чотири йдемо голоситися, бо касарняне життя набридло. Прийомний офіцер-німець сидить за столом, накритим цератою сірого кольору, два писарі збоку. Як звичайно, я підходжу останній. Він перегортає мою військову книжечку, дивиться на мене, знову на книжечку, знову міряє мою худорляву постать з ніг до голови й каже на відчепного:

— На жаль, квота вже вичерпана, для вас нема місця.

Я безнадійно махнув йому рукою у відповідь.

— Як нема місця?! — скочивши перед стіл, робить бучу Ярко. — Як для нас трьох є місце, а для нього нема? Він так само бився під Бродами, як ми, — шваргоче, як шваб, — як він з нами не їде, то ми не їдемо!

Німець, немов усе передбачив і відповідно заплянував, спокійним тоном пояснює, що, на жаль, так склалося, що список повний. Якби ми прийшли були півгодини скоріше, все було б гаразд, і ми чотири поїхали б. А так може їхати тільки три. Ми не мусимо їхати, а на наше місце зголоситься більше, ніж треба.

Його трактування і спосіб говорення, мов до дітей, мене дуже пригнобили, а Мироська розлютили. Миросько почав дуже голосно сипати німецькі про-

кльони, що аж мені стало неприємно. Тільки Стефко стояв мовчки з затиснутими губами. Я не радий, що став на перешкоді їхнім плянам, особливо жалко стало мені Стефка. Я почав їх вмовляти, щоб їхали без мене, але це було зайве, бо вони вже скреслили свої прізвища зі списка. Водночас я радів, що маю таких добрих товаришів, які «в любові душу за тебе покладуть — і над нею немає більшої любові». Не знаючи, як їм віддячитися, я кожному по черзі подав руку, і ми всі голосно розсміялися.

* * *

У Штрансі ми вже не сиділи у безділлі, бо почали формувати нові сотні з рекрутів, які приїхали з запасного полку. Ми всі чотири постаралися, щоб бути разом, і опинилися в першому рої першої чоти першої сотні нашого куреня. Після тижня вправ ми завантажилися на поїзд до Словаччини.

Словаччина — це інший світ, ще не заторкнений війною. У вітринах крамниць повно товару — приходь і купуй без карток, щоб тільки словацькі корони були, а не так, як було в нас зараз після вибуху війни: гроші є і крамниці є, а товару нема. Словаки гарні люди. Як тільки ми зупинилися й почали вивантажуватися, вони підходять до нас, розпитують, і дівчата визирають з вікон. Навіть мову розуміємо краще, ніж польську чи російську.

— Хто ви? Ви руси?

— Ми українці.

— Ах, українці? Хто українці? Слов'яни?

— Слов'яни, слов'яни, але ми українці, як ви словаки.

— Ну, так, українці брати-слов'яни, але ми чекаємо на руду армаду — на русів. Ми мали своє військо, ми не хочемо німців, які тут насунули, мов

сарана, як вибухло повстання в Банській Бистриці. Ще й на нас німці наслали свою есесівську карну бригаду, яка що ступить, то влупить. Щоб скоріше прийшла руда армада.

Коли хлопці врешті зрозуміли, що то значить руда армада і руси. Говорять: «Та ті словаки, то комуністи». — «А де ти таких файних комуністів зустрічав?» — питаються інші. — «Без водки не розбереш!»

— Відхочеться вам тих русів і рудої армади, і справжніх наших комуністів, коли вони до вас прийдуть, — стараються переконувати словаків.

А словаки споглядають на нас, помахуючи головами.

Вмаршовуємо до села Охотниці, яке в'юном тягнеться вздовж битої дороги, довкола лісиста горбувата околиця. Квартируємо в школі. Відразу отримуємо нові розпорядження: варта вдень і вночі. Одна чота виконує варту, дві вдень виходять на спортову площу на вправи й муштру. Розвідка в околиці вдень і вночі.

Наша чота йде вперше на патруль під командою нового чотового-підхорунжого Миколи Комара, якого хлопці титулюють по-різному: одні оберюнкером, інші хорунжим, а найбільше поручником. Він доволі високого росту сухий юнак, з овальним обличчям на тонкій шиї. Дещо заширокі брови притемнюють його коричневі очі. Його зір довше не зупиняється на одній точці. Його чорне волосся, пострижене приписово на коротко по-воляцькому, акуратно зачесане на правий бік. Він надолужує свою непевність дуже голосними наказами й часом криком.

— Службіст! — схарактеризував його коротко Миросько.

Комар іде попереду чоти разом з нашим новим ройовим Петром Циганом, який виглядає на «свого хлопа». Він не тільки Циган називається, але щось

в ньому «циганське» вирізняється: смаглява шкіра, чорні, бистрі очі, здається він усе зауважить, хоч не зраджує, що знає, і не все розкаже.

Листя вже впало з дерев. Тоненькі густі гілки оголених дерев переплітаються й на тлі неба творять несиметричні мережива.

Входимо в смерековий молодняк. Пробиваємося поміж густі деревця, гострі шпильки колють руки, лице. На малій галявині свіжі недопалені поліна — це все, що знаходимо під час нашої першої бойової дії.

У неділю маршуємо до римо-католицької церкви на Службу Божу. В церкві вирівнюють ряди, вояки виструнчуються більше, ніж на муштрі. Між цивільними шукаємо краєм очей дівчат. Дівчата дивляться в молитовники, але з легеньких усмішок видно, що не дуже то моляться. Поглядаю на гарненьку дівчину, що вперто дивиться то в молитовник, то на престіл. Її щічки зарум'янілися.

— *Домітус вобіскум!* — повертається священник до народу.

Хрестимося, і наші погляди на мить зустрічаються.

— «Так?» — «Так». Повертаємося до школи. Пісня весело лунає поміж пагорбами. Моя дівчина, тримаючи за ручку свого братчика, повертає на обійстя. Знаю, де вона мешкає...

* * *

Поготівля! Видають гостру амуніцію. Всі вихідні відкликано. — «Прощай моє дівча»... — Ще не світало, як вся сотня з обозом на збірці.

— Гей, Миколо, твоя шкапа виглядає гірше від тебе! Що ти з нею виробляєш?

Хлопці глузують з «дурного Миколи», який стоїть біля своєї «шкапи», розгублено розглядаючися сірими

очима довкола себе. Його широке лице відображує дитячу наївність, ніби він не свідомий, що він вояк — хай і конюх. Піріжок лежить на його голові набакир, два гудзики шинелі не застебнуті.

— Але моя шкапа виглядає ліпше від тебе! — відгукує Микола.

— Миколо, твоя шкапа огир чи кобила?

— Прийди та подивися їй в зуби? — сміється Микола.

— Як Микола з нами, то ми безпечні, ніякий партизан не наважиться нас зачепити! — хтось жартує і вся сотня вибухає сміхом.

«Старий вінкель» (так Миросько охрестив нашого нового коменданта сотні від нашитого на його рукаві срібного вінкля за довгу службу у СС-ах), *штурмшарфюрер* Шульце, — відбирає звіт від бунчужного Горошка. Наш сотенний навіть не старшина, як Комар, який 10 листопада отримав своє підвищення, хоч ще носить старі неофіцерські погони, бо нема де дістати нових. Це створює «смішну» ситуацію, бо нижчий ранг командує вищим, але Горошко казав нам, що Шульцеві папери на фюрера в дорозі.

— Так німці дослужуються вищих ранг у нашій дивізії, бо той Шульце, такий, як він є, з своєю інтелігенцією, як танк, в німецькій частині ніколи не добився б такого успіху, — каже Ярко тихо, але так, щоб Горошко почув.

Горошко ніби не чує й нічого не відповідає. Це його спосіб погоджуватися з чиеюсь думкою.

Шульце ще не зник до свого становища, і раз-по-раз звертається до Комара якимось так, немов просить вибачення.

Маршуємо. Куди? Не знаємо. Знаємо, що ми на виправі проти партизанів, а партизани в лісистих і гористих околицях. По дорозі доганяємо або зустрічаємо інші сотні з нашого батальйону, з інших ба-

тальйонів і полків. Минаємо гармати нашого гарматного полку. Зупиняємося на нічліг в якомусь селі, а вдосвіта далі. Перед нами щораз вище підноситься гірський масив, зливаючися своїми сніжними верхами з блідою синню неба.

— Це Малі Татри, — кажуть нам словаки, — там много партизанів, — остерігають чи страшать нас?

Читаю на дороговказі: *Черне*. Наш рій квартирує в хаті на краю села. За городами вже ліс і гори. Другий рій, яким командує німець Бергер, примістився на другому господарстві, яких двісті метрів від нас. Наш газда запалоє в печі, а сам з жінкою йде спати до другої кімнати. Розщипаємо пояси, роззуваємося, приміщуємося так зручно, як можна, і вже в кімнаті повно диму, смороду, гострого запаху від спітнілих шкарпеток, людського тіла. За хвилину все змішане, і ніс перестає розрізняти приємний запах від смердючого. Закурюю. Ще лишилося мені тільки п'ять цигарок. Доведеться знову міняти хліб за тютюн від некурців.

— Вставай на ваху! — будить мене Циган, термосячи за плече.

Я вдаю, що сплю, лежу на підлозі, не рухаючись. Може змилосердиться і когось іншого пішле на варту. Він штовхає мене своїм черевиком і майже силою підносить на ноги.

— Готуйся на стійку! — півголосом наказує.

Якмога зволікаю, повільно зашнуровую черевик, один, другий, одягаю шинель, підперізуюся, насаджую на рушницю багнет. Надворі на мене чекає коваль Брикович, прозваний всіма Ковалиськом. Я не люблю з ним іти на варту, бо він розповідає в докладних подробицях про свою дружину й сестер, яких в його сім'ї чотири чи п'ять, якби хотів мене до них сватати. Звичайно говорить він так повільно, як я тепер збираюся на варту.

Позаду хати через напіввідчинену хвіртку очима шукаю вартових, яких ми прийшли змінити. Їх не видно. Під парканом щось ворухиться. Привикнувши до темряви, бачу, що вони собі посідали й базикають шепотом, немов на жнивах на полуденку, рушниці лежать між ногами. — От недбалюхи! Зараз їм нажену пуда!

— Знаєш кличку? — питаюся Ковалиська, бо Циган мені її не подав.

— Ні, — відповідає і йде назад до хати.

— *Шварц!* і *Вальд!* — приносить кличку.

— *Шварц!* — кличу через шпару в паркані.

Тихо, вартові, мабуть, збентежені, бо припишкли.

— *Шварц!* — ще раз повторюю голосніше. — *Генде гох!* Руки вгору!

Вартові, мов задубіли.

— То ви так нас охороняєте? Чи ви подуріли отут? Відповідай кличку, бо стріляю!

— *Вальд!* — врешті злісно відзивається Кривий, зорієнтувавшись в ситуації, — що то за такий герой. Страшиш нас? Не маєш, що робити?

— Ти ліпше мовчи, бо вас можна б пов'язати, як дурних баранів, і порізати, і ти навіть не заблеяв би, — кажу йому спокійніше, бо стало мені неприємно від якоїсь злості, що звідкись наплила на мене.

— Нас порізати? — тихо засміявся Кривий. — Хіба тобі жарти в голові в такий час? Сідайте тут і передрімайте, бо хіба зайці в лісі не стріляють. Вважайте, щоб вас який німака на цьому геройському вчинку не злавав, — бо знаєш, якого хреста за це дістанеш — березового.

Вартові відходять. Приклякнувши, розглядаюся: спереду голі городи, далі бовваніють кущі, за ними темна гора. В чорному лісі дивно ясніє світляна смужка, яка, мабуть, пробивається з недобре затемненого вікна якоїсь хати. Звідтіля несподівано несеться

музика. Хтось починає на акордеоні грати танго. Хто там вночі забавляється?

На сусідньому городі щось трісло, ніби суха га-лузка під твердим чоботом. Наслуховую... Музика дратує... Пробую очима прошити темряву... Тихо... Поволі повертається відпруження, музика слабне, тоне в сонності... Ох, як той час тягнеться! — Мов на варті, — як кажуть хлопці.

Мені уявляється, що десь там у всесвіті висить космічний годинник, якого щогодини накручує старець-час. Вночі той старець хоче спати й часто спізняється до свого годинника. Тоді стрілка сповільняє свій хід і година тягнеться, мов довгий рік. А може старець-час навмисне це робить, щоб напакостити воякам на варті, бо він не любить військової точності? Десь тепер той старець собі солодко дрімає. Улесливий сон приманює мене своїм чаром забуття...

— Що той музикант розігрався, не вміє нічого більше грати, крім танга? — тихо кажу, підійшовши до Ковалиська, який задивився на сусідні городи.

— Здається, там щось діється, — шепче, не відвертаючи голови...

— Бах! Бах! Баххх!!! — прорізують тишу вибухи. — Тррррр! — прошивають ніч серії з машинових пістолів. Шарудіють швидкі кроки людей в бігу, зігнені тіні зникають в темряві лісу. Музика з лісу обірвалася. Повертається нічна тиша.

— Що це? Що робити? — питається Ковалисько.

— Приведи Цигана, я тут залишуся.

Циган злий. Вони в хаті нічого не чули. Чи ми певні, що почули постріли? Чи знаємо, що сталося?

— За кого ти нас маєш? — сердиться Ковалисько.

Циган алярмує увесь рій. Хлопці через город підкрадаються до господарства, де заквартирував другий рій, а Циган з кількома йде на вулицю, щоб зайти

з другого боку. В хаті не видно найменшої ознаки життя. Вікно вибите. Зсередини чути запах спаленого пороху.

— Всі побиті, — каже тремтячим голосом Циган, оглядаючи середину кімнати в світлі електричного ліхтарика.

— Стефку, біжи до Комара і до Шульце. Вони ночують у вїйта, знаєш де. Візьми з собою ще когось.

Йду до хвіртки на город, де вже стоїть кілька вояків. Біля хвіртки під плотом лежать чотири вартіві. Кров на лицях і шинелях липне до пальців. Вони побиті... Під дотиком моєї руки ворухнуться чиясь голова, підноситься вояк.

— То дурний Микола! — виривається мені нехотячи.

Микола безсило зсувається на землю. Беремо його попід пахви й ведемо під хату. Він сідає, спираючись спиною об стіну, починає навально цілим тілом трястися.

Мале подвір'я заповняється вояками всієї сотні. В темряві вони творять якусь безформну сіру масу.

Циган світить ліхтариком на Миколу, який стоїть з повислими руками й далі трясетися. Прибігає Комар, а за ним задиханий Шульце. Комар звітує Шульце, що вже довідався від Цигана, хватає Миколу за рамена й сильно трясє всім тілом. Шульце підносить до Миколиних уст польову пляшку. Він п'є, здригається і, зітхнувши голосно й глибоко, заходиться спазматичним плачем. Ще раз ковтає з пляшки воду й починає видавати якісь незрозумілі звуки.

— Микольцю, заспокойся, тихо... тихо, — приговорює до нього Комар, — пам'ятаєш, що сталося? Розповідж. На, закури собі, — подає запалену цигарку. — Чому ти був на варті? Ти мав спати в стайні біля свого коника.

Микола плаче.

— Мене післав на варту той дурний німець, — врешті починає розповідати, — я прийшов з стайні до хати трохи погрітися і закурити, бо десь пропав мій тютюн. Хлопці знову почали з мене сміятися й казали, що з мене нездалий вояк. — Як нездалий? — Бо кожний добрий вояк мусить відбути варту. — То я їм кажу, що варта пса варта в порівнянні до коня, бо кінь живе створіння. — То вони мені кріс у руки і кажуть: «Йди, як ти такий мудрий!» — І щось казали тому дурному німцеві й він післав мене зі Стахом на город, — продовжує Микола, пхинькаючи час від часу. — Ми дуже довго стояли на варті, а зміна, певно, спізнилася, бо Стах не мав годинника й не знав, коли нові вартові мали прийти. Ми під хврткою нетерпляче їх виглядали. Як тільки вони наблизилися і увійшли за хвртку, ми навіть не мали часу сказати паролі. Якись чорні тіні, мов чорти вискочили звідкись, позатикали нам роти та притиснули до паркану машинними пістолями. Я мало не зімлів. І тут бах-бах-бах — тра-та-та...

Микола знову почав хлипати, а з лісу голосніше загравав акордеон.

— Що то за музика? — питається здивований Комар.

— Якийсь ідіот цілу ніч грає на акордеоні, — обурено виривається мені.

— То певно Подолячек, який не розстається з своєю скрипкою, а тепер ще й акордеон придбав. Він заквартирував там під лісом, і мав розставити застави на партизанів. Диви-диви, що він заграє? — дратується Комар.

З хати першого винесли ройового Бергера. Заки всіх побитих відвезли до сотенного постю, а звідти до місцевої поліції, почало світати. Почався новий поганий день: десять говарішів вбиті, ми не відпочили як слід, а тут вирушаємо на вихідні становища

в оці гори, які в світлі сходячого сонця ніби до нас присунулися — такі стали великі, високі та якісь страшні.

Вийшовши на край села, Комар завертає до хати, звідки доносилися вночі музика. Це велика лісничівка.

— Сервус, Микольцю! — у дверях показалася простоволоса голова. — Що ти тут так рано робиш?

— Сервус, Подолячек! А що ти всю ніч робив? — безцеремонно питається Комар.

— Нічого, нічого, все в порядку, — якимось збентежено заїкався Подолячек, — нудно було, то ми собі пригравали... ну й мали приємне товариство, — не втримався, щоб не похвалитися. — Нічого не сталося, — ніби голосив, ніби питався.

— Нічого не сталося?! Ти не чув вибухів гранат, стрілянини? Чи ти знаєш, що з того лісу тобі під носом партизани напали на один рій нашої сотні й цілий рій знищили? А ти мав маленьку забавку й вигравав свої танга?! — Комар гримав на Подолячека.

— Не хвилюйся так, може зайдеш на чарку? — старався змінити тему Подолячек.

— Ні, ні, дякую за тризну! Ми ще не поховали повбиваних вояків! — гаркнув Комар і повернувся до чоти.

* * *

У підніжжі гори ми з польової кухні їли теплі вівсяні платки з молоком і цукром, пили каву — і поглядали вгору. Де-не-де лежать клапті снігу в цих безлюдних горах.

Біля полудня несподіванка. Збоку в долині ледве помітні кілька хатинок. В халупі, до якої ми загостили, такі низькі двері, що треба вдвоє згинатися, щоб до неї ввійти, а всередині голови оббиваються

об сволок і стелю. Дві жінки зустрічають нас без ніякого вияву емоцій, немов ми тут зчаста бували. На тапчани в кутку сперся босими ногами об стіну старенький дідок. Біле волоссячко розкуйовджене, лице зморщене, як старий капшук від тютюну. Він нетерпляче кидається, розкидає руками, щось белькоче беззубим ротом, помахуючи люлькою без цибуха. Ніхто на нього не звертає уваги, вояки вже жартують з жінками.

— Може б ви нам зварили курку, дуже забаглось мені росолу, — пропонує Ковалисько, — я маю багато корон!

— Курку? — сміється з його забаганки менша жінка. — Злапайте, то вам зваримо й ще дідусеві дамо печінку. А самі звідки її візьмемо? Чим будемо годувати курей? Ми дуже бідні, якось самі ледве живимо.

Дідусь голосніше замимрив, і вища жінка старається його заспокоїти, але він злоститься і ціле його маленьке тіло тріпочеться.

— Наш дідусь дуже старий, ніхто не знає, скільки йому років — може сто, а може й більше. Йому мадари відрізали язик, тому так белькоче. Він дуже пристрасний курець, а тютюну не маємо, бо нема де його купити, і нема защо. Він ножиком розколов свій цибух від люльки й язиком лиже чорний осад. З ним чистий клопіт осінню й зимою, бо влітку вийде й десь тютюну роздобуде або й якийсь зілля від біди закурить. Коли б скоріше весна, — бідкається вища жінка.

Я сам пристрасний курець, витягаю пару цигарок. Ярko подає йому повну пачку. Старець сухими пальцями обох долонь хватає Яркову руку й цілує її раз-по-раз, потрясаючи біленьким, мов павутиння, волоссям.

— Вставати! — командує Комар.

З нехиттю виходимо з цього бідного дому, за-

лишаючи в хаті цигарки, тютюн, хтось лишив м'ясну консерву, хтось добрий кусень хліба. Жінки виходять за нами надвір, помахують руками: «Хай вас Бог хоронить, добрі вояки!»

* * *

Маршуємо далі. По дорозі Шульце щоразу зупиняється, кличе до себе Комара й оба щось ступають на мапі. Врешті зупиняємося. Комар приносить вістку, що це наші вихідні становища, що ми встановили зв'язок з нашими сусідніми сотнями — кільце довкола партизанів замкнуте. Наше завдання: прочистити терен.

Спускаємося вниз за усіма правилами бойового ладу: розвиваємося розстрільною, перешукуємо підозрілі місця, де могли б сховатися партизани, пильнуємо, щоб не втратити зв'язку з сусідніми роями й чотами. З кожним кроком той порядок занехується, рої самовільно сходяться в гусак, прямують надолину, оминаючи провалля, гущавини, щоб якнайскоріше закінчити нашу виправу.

Зійшовши вниз, отримуємо нове завдання: скрипити застави, щоб стиснені партизани не вирвалися з кільця. Наша послаблена чота залишається в резерві, Комар завів нас до корчми, а сам пішов з рештою сотні на застави. В корчму напхалося багато війська. При самій ляді старшини, а між ними Шульце, залицяються до молодих словачок, попиваючи сливовічку й інші напої. Дівчата кокетують. Миросько приніс мені гальбу холодного пива й не забув показати світлину, яку дістає біля прилавка від якоїсь словачки. Пиво відразу пішло мені в чубок і, скориставшись з загального балагану, я доганяв недоспау ніч.

— Вставай! — будить мене Миросько. — Чота готова до вимаршу.

— Що сталося?

— Гостинність корчмаря і гарні дівчата притягнули до себе, мов світло молів, старшин і підстаршин. То біля цієї корчми відбулося стратегічне скорочення фронту, і партизани накивали п'ятами. Хтось мусив зголосити ситуацію до дивізійного штабу, бо приїжджає сам командир дивізії генерал Фрайтаг.

— Дивись, дивись, сам Фрайтаг приїжджає на партизанів, — хтось дивується на збірці.

— Не на партизанів, а на суд, — каже Циган.

— Суд? Над ким?

— Над тим офіцером, через відтинок якого висмикнулися партизани.

— А де був Шульце?

— В шинку.

— То його будуть судити?

— Він ще не має фюрерських погонів.

— Куди ми йдемо?

— Латати діру на заставах.

— Латай діру на штанах, як хтось штани вкрав.

— Замкнути собі писки! — кричить Комар.

— Замкнути собі писки! Наказ виконано! — підсміхається Миросько під ніс, штовхаючи мене в бік.

Розділ дев'ятий

Наша бойова дія на Ердутку закінчилася, але ми не повернулися на свій постій. Всю нашу сотню, без Шульце і сотенного штабу, але з бунчужним Горошком, перенесли до нового полку, який почав формуватися. Ми помаршували просто до найближчої залізничної станції, завантажилися на поїзд і приїхали до міста Святий Мартін. Вранці перебрав нашу сотню молодий хорунжий Іван Смолій. Високий, чорне густе

волосся чесав догори, широкі брови майже зросталися в один шнурок, сміявся часто, і тоді його лице корчилося у вираз, що нагадував більше плач, ніж сміх. Він саме повернувся з спеціального курсу для сотенних командирів.

На збірку вишикувалися ще три сотні, і ми чекали на нового командира полку. Точно о годині десятій сухорлявий полковник появився з групою своїх штабових офіцерів. Ішов з палицею, бо кульгав на одну ногу, але одне мене вразило — він ішов з дуже високо задертою головою, немов не хотілося йому глядіти на нас, сірих вояків. Почалися звіти всього куреня, а потім сотень.

Смолій підходить до командира повільним кроком, недбало підносить до салюту руку: *Штандар...*

Він не вспів ще вимовити рангу командира, як полковник перервав його звітування, і я вперше почув якийсь пронизливий, немов морозний його високий голос: Смолій не звітує як слід; він має підбігти до свого командира, відсалютувати випростованою допереду піднесеною рукою, стати на струнко, як годиться, тобто притиснути по швах долоні і тоді звітувати, як кажуть приписи.

Смолій впевнено відповідає, що він усе виконує, як його вчили в старшинській школі: старшина не повинен бігти на муштрі чи в касарнях, на струнко він стає без притискання долонь до штанів, а тільки випрямлюється... Полковник закинув головою ще вище, закричав ще пронизливішим голосом, наставивши свою палицю на Смолія, немов погрожував пробити йому груди, і посоловілий Смолій знову виконав своє зголошення, уже після всіх рекрутських приписів — на тиху втіху всіх вояків. Іншим сотенним не треба було повторяти цієї процедури, і ми ще того самого дня помаршували до нового нашого постою — Немецького Места, яке не було ані містом,

ані не мало німців. З першого погляду ми знали, що село багате.

Завдяки Яркові й Мироськові ми свій вільний час проводили переважно в домі римо-католицького священника. Його господиня нами тішилася, як своїми дітьми, коли довідалася, що ми теж католики й визнаємо святішого отця папу римського за голову нашої церкви. Ярко часто її розжалоблював, розповідаючи про військові злидні, і вона давала йому вільну руку в своїй кухні. Миросько пописувався, коли, ніби по якісь потреби, приходили її дві племінниці. Священик дуже турбувався, коли слухав наших розповідей про переслідування церкви й взагалі життя під червоним терором. Він просто не вірив, що таке може бути й часто повторяв: «Він знає інших *русів*.» Ми йому тільки відповідали: «Прийдуть до вас, побачите на власні очі.»

Стефко мав свою біду з господинею, бо вона чомусь не переставала падкатися над ним, гарненьким, молоденьким, бідненьким воячиною, що так далеко від своєї матінки мусить страждати в такому жорсткому війську. Вона твердила, що він дуже подібний на її молодшого брата, який згинув на Першій світовій війні, хоч тої подібності ніхто не бачив із світлини, але хто хотів її розчарувати? Вона не вірила, що ми добровільно зголосилися до нашої української дивізії, яка не мала для неї якогось особливого значення. Військо для неї було зло, не зважаючи, яке воно. Махаючи на нас енергійно обома руками, вона повторяла: «Ви жартуєте, не хочете мене засмутити.» Цю гостинність ми дуже цінували і не надуживали, бо ми не мали багато вихідного часу. Служба, вправи, виправи в околицю, багато менше муштри — все це заповнювало наш час.

* * *

У понеділок на мене припала служба в канцелярії бунчужного Горошка. Я мав поробити порядок в його кімнаті, потім, в канцелярії, на снід приніс йому юшку, але він, понюхавши її здалека, відступив всю порцію джурі Смолія, а сам кудись зник. Коли знову з'явився, наказав мені віднести до війта «дуже важливе письмо». (В Горошка кожен листок паперу був «дуже важливий».) Я його відніс і поволі вертався навмисне попри церкву. Мав щастя, бо священник вийшов на прохід і ще запросив мене на чай. Я забарився і тепер поспішав, щоб встигнути на вечерю, і мало не зударився з дівчиною, яка несподівано вийшла з-за рогу церкви. На мене дивилися ясні очі, легенько примружені від усміху чи від ясного сонця, що обрізом визирало з-поза хат. Знімаючись, я дивився на неї, немов на чудовий портрет.

— Вибачте, *слечна*, — промовив я, врешті, вступаючись з втоптані у снігу стежки.

— *Слечна*? Я не *слечна*, — приємно задзвенів її голос, — чому ви так дивитеся на мене, мов перестрашений школяр перед грізним вчителем з піднесеною до удару різкою?

Почувши ще її українську мову, я розгубився. Вона розсміялася. Її природній дзвінкий сміх немов розв'язував мотузку, яке путало мене соромливістю й полхливістю перед незнайомими жінками, і я собі засміявся.

— Ви дуже влучно мене описали, — дивувався сам собі, звідки в мене береться упевнена мова, — я, герой, пройшов фронтові бої в оточенні під Бродами, заглядав смерті в очі, а поводжуся, мов боягузливий школяр, який не вивчив напам'ять якогось віршика. (Як мені гарно вийшло? — думав я задоволено, — я вперше назвав себе «героєм».)

— Бачу, бачу, чую, чую,— промовила вона тихо, немов про щось інше думала.— Знаєте що,— знову заговорила весело,— чи не були б ви такі ласкаві й відвели мене додому. Ось уже смеркає. Мені стає страшно йти самій, німічній. Тут так багато грізних вояків,— додала з удаваною боязкістю і, не чекаючи на мою відповідь, взяла мене під руку.

Я виструнчився, мов колись на муштрі під грізним поглядом Курцбаха. Нараз захотілося мені бути офіцером, щоб кожний вояк мене поздоровляв, а я недбало підносив би руку йому у відповідь. Пригадався мені той інцидент в підстаршинській школі, що перервав мою, може і можливу, дорогу на старшину, але я скоро відігнав той спогад від себе.

— Ви так ідете виструнчено й гордо, немов якийсь високий офіцер,— почув я в її голосі відтінок гумору чи глуму.— Чому ви не є офіцером?

Я якось поховзнувся по ожеледі й не встиг нічого сказати, як вона швидко заговорила.

— Нічого, нічого, я не бажала вас образити. Я і не дуже люблю офіцерів — вони такі бундючні й зарозумілі! Я волю скромних, безпосередніх мужчин, таких, як ви. Я тільки собі так жартувала.

Я глянув їй в очі, і якби вона мене не підтримала, мабуть, «герой» опинився б в негеройській позі на снігу. Це її так розсмішило, що вона не втримувалася від сміху довший час, часто повторюючи: «Перепрошую, перепрошую.»

— Ось моя хатка,— показала на малий дім край села,— може зайдете? — побачивши моє вагання, ще раз попросила,— тільки на кілька хвилин, вип'єте гарячого чаю.

— Дякую, дуже дякую, я вже й так спізнився,— йшов я проти своєї волі за нею, думаючи, що якось виправдаюся перед Горошком.

У просторій кухні панував деякий безлад. Вона

скинула з голови плетену вовняну шапочку, з-під якої розвинулася русява коса, плащ кинула недбало на крісло й підняла голубі очі.

— Ах,— вимовила, пригладивши рукою своє волосся,— ми ще незнайомі. Як вас звати?

— Юрій,— відповів я коротко, чомусь не сказавши свого прізвища.

— Ну, що ж, Юрію, відповідаєте коротко, як вас навчили у війську,— казала вона, ніби до себе,— сідайте,— вказала на крісло біля стола, а сама поставила склянки, ложечки й цукор. Я сів, не скидаючи шинелі, та не зводив з неї очей, готовий, мов джура, виконати її найменше бажання.

— Знаєте,— ніби дивувалася, зморщивши біленьке чоло, при наливанні чаю,— ви виглядаєте такий молодий, мов гімназист,— вона сіла навпроти мене,— я щось запропоную, такий своєрідний брудершафт — я кликатиму тебе Юрком, а я ще не така стара, щоб ти мені викав. Мене зовуть Надя.

Вона підійшла до мене, клацнула закаблуками своїх жовтих чобіток, на носках яких темніли плями від снігу, наслідуючи комічно вояцьке салютування. Я зірвався собі відсалютувати, але зачепив рукавом за склянку, яка захиталася. Я вхопив гарячу склянку пальцями, щоб вона не перевернулася, і зашипів, як мені запекли пучки. Підстрибуючи на одній нозі, я схопився за вухо, щоб злагіднити біль.

— Юрку, Юрку,— сміялася розвеселена Надя, в очах якої заграли бісики,— бачу, що ти при мені трапиш голову. Не сподівалася, що маю таку силу зачаровувати молодого вимуштруваного й загартованого в боях вояка.

Сівши, я з ложечки сьорбав чай і був навіть задоволений з мого неплянованого комізму, чи радше з того, що розсмішував Надю. Сам похитливо глипав на її веселе вродливе личко, принадні рухи, від яких у

— моїй голові зроджувалося якесь дивне й приємне почуття і одночасно звідкись бралась сміливість...

Нагло я рвучко зірвався, аж усмішка зникла з уст Наді, очі гляділи на мене допитливо.

— Мушу йти, — я собі нагадав, де я мав бути.

— Що ж, нічого не порадино, правда? — вона серйозно дивилася, ніби хотіла переконатися, що все гаразд. — Дуже приємне несподіване знайомство. Як зможеш, заходь, розповиси про себе, твоїх товаришів, вапні геройські дії, — усміхнулася. — Ні, ні, я не насміхаюся, — виправдовувалася, — я маю велику пошану до вас, молодих вояків. І я тут на чужині.

— Завтра?

— Добре, завтра. По п'ятій я буду вдома. Я мушу працювати вдень, — простягнула руку. Я підніс її теплу руку до своїх уст. Усмішка зникла з її лица, вона ледь-ледь зашарілася.

— До побачення, Юрку.

Я пригорнув її, і ми стояли довго в поцілунках. Я не знав, коли вийшов від Наді й прийшов до школи. Надя не зникла з-перед моїх очей вночі й вранці, на вправах та під час служби.

У Наді я був тільки тричі, а мені здавалося, що ми бували разом тисячі разів. Біля неї все мінялося. Ми жартували, сперечалися, серйозно говорили. Коли я описував бої під Бродами, її личко блідло, очі наповнялися жахом, немов вона разом зі мною переживала справжні страхіння бомбардування, терпіла від спраги, втоми. Коли я розповідав про військове життя, «геци» хлопців, блазнював, наслідуючи накази й поведінку старшин, підстаршин і стрільців, вона заходила сміхом, що заразливо переносився на мене. Вона споминала своє Закарпаття, гори, дитячі роки. Тоді її очі ставали сумними-сумними, згасали в тузі, немов за чимось дорогим, навіки втраченим.

— Я часом заздрю тобі, Юрку. Воякові легше пе-

режити важкі часи. Ви завжди з своїми товаришами, вами хтось турбується. Часом я хотіла б бути вояком. Приймеш мене до своєї сотні?

Я її обнімав і цілував, і пестив. Принада в її очах, примана її уст, близькість її тіла мене очманювали, в її обіймах я забував про все, був готовий на все... Щось зупинило нас від остаточного нашого поєднання... Хай перехідна пристрасть, похоть, що опановували мене, поглиблять наше кохання, тоді ми станемо одне... — «Тоді лишишся з нею? Здезертуєш?» — Я не хотів про це думати... Я ходив, немов хвора людина. яка в гарячці ще не подолала кризи.

* * *

Середа. Пам'ятаю добре, як я від Наді поспішав до школи й не закріпив, коли передо мною забілів срібний шнурок на дашку офіцерського кашкета, а відзнака — череп над двома навхрест складеними кістками — посередині високого передка погрозово блиснула. Я відскочив із стежки, поздоровляючи хорунжого, і піднесеною рукою мало що не зачепив його кашкета.

— Що ви тут робите наодинці? Не боїтеся партизанів? — відсалютував недбалим кивком руки, і від його присадкуватої статури війнуло різким запахом одеколону. Кивнувши рукою, сказав, — *Вайтер махен*.

Цей військовий німецький вираз, що означав «можете продовжувати своє діло», залюбки вживали наші старшини й підстаршини, де було треба й не треба, а тут, на дорозі, ці слова мене неприємно вразили.

«Чи не пішов він до Наді? — гупнуло мені, мов каменюкою по голові. — Ні, він певно має гарну словачку, — запевняв я себе. — Звідки знаєш? А може він спить з Надею? — запекло мене в серці. — Як їх на

такому схоплю, — постріляю!» — я обернувся, але його вже не було видно.

Четвер. На спортовім майдані Комар провадить муштру. Смолій не цікавиться такими «багательками», а дає вільну руку Комарові. На муштрі Комар перетворюється в якогось іншого старшину — він виструнчується, ніби хоче стати вищим, у сукнянім кашкеті голова виглядає завелика до його постаті, він рідко коли усміхається, хіба іронічно, поводитьсь так самісінько, як колись в Гайделяґрі наш інструктор Курцбах.

Сотня вмашерує чотами на майдан, кожна чота стає трилавою лицем до Комара. В кожній лаві один рій, десять-одинадцять вояків. На правому крилі стоять кулеметники, які відставляють кулемети збоку на двоніжки. Це чеські кулемети, що не вмилися до німецьких 42, які ми мали в першій дивізії. Дві чоти й один рій з третьої, бо решта виконує службу на постої і в селі, готові до вправ. Лава від лави відмаршовує кільканадцять кроків наперед, так що кожний ройовий має перед своїми очима кожного свого вояка, а Комар, вибравши стратегічне місце, може спостерігати кожний рій.

Циган, який командує нашою чотою, старається наслідувати суворість Комара, але з його лица не зникає ехидний вираз. Комар «дошлюсував» до нашої чоти свого «пуцера» Юзька, бо тим він хоче показати, що для нього нема «ліпших» і «гірших» вояків. Юзько використовує своє упривілейоване «становище» джурі й мужицьку хитрість, щоб між словачками вдавати важливу персону пана «поручника». Це йому часто вдається, що здостить особливо підстаршин. Він тут звичайний вояк на муштрі.

— Виконувати вправу обертання! — кричить на повні груди Комар.

— Виконувати вправу обертання! — повторяють

на повні груди чотові, до їхніх ройових, хоч ройові віддалені від чотових тільки пару кроків.

Ройові собі попадають у верескливий тон, і вже командують: «Праворуч! Ліворуч! Обернись!» Хто зробить якусь вправу не до ладу чи не до смаку ройового, чи чотового, того викликають з лави й окремо ним командують: «Лягай! Встань! Бігом руш!» До такої категорії попав сьогодні Юзько. Циган, ганяючи його, не жаліє додавати до своєї команди всяких епітетів і смаколиків з вульгарного військового жаргону. Комар вдає, що не добачує скорбної міни свого джурі, який з затисненими зубами не спускає очей з «пана поручника».

— Припинити вправу! — Комарів голос вирізняється серед криків підстаршин, клацання каблуків, металічного дзенькоту округлих довгих баньок на газмаски, — вони всюди найбільше заваджають. — Починати вправи з рушницею!

— Починати вправи з рушницею! — повторяють чотові, а за ними ройові. У війську кожний наказ мусить повторитися, навіть на муштрі.

— Струнко! На плече кріс! Додолу кріс! — тихше командують ройові, деякі вже хрипким голосом.

Часом Комар наказує видавати накази по-німецькому, бо офіційна командна мова німецька. Так він наказав і сьогодні. Кожний ройовий має свій притаманний акцент і вимову, і ледве чи найкращий германіст розібрався б у такій «німецькій мові». Але наші мозки їх розпізнають і машинально виконують кожну команду.

— Стрілець Колос! Зголоситися до мене! — помахує на мене Комар. Біля нього стоїть якийсь хорунжий з своїм конем, який білими ніздрями розсуває на землі сніг. Що за біда на гладкій дорозі?

— Пане поручнику, стрілець Колос голоситься, — нерадо стаю перед Комаром на струнко.

Комар проникливо дивиться мені в очі. Я знаю, що він хоче: це вправи з німецькою командою, і він чекає, поки я йому не зголошу правильно, титулюючи його без «пана» і без «поручника».

З тими чудернацькими довжелезними німецькими рангами повно мороки. Як німець, то СС, тобто — *СС-унтерштурмфюрер*. Не-німцєві забороняється «почесний» титул СС; зате дочепили йому «природженіє» (як каже Миросько), і він є *ваффен-унтерштурмфюрер*. («Збройний підштурмовий провідник,» — переклав якось Степан і сам до себе вголос розсміявся.)

Хлопці вмудрилися і перетворили письмові німецькі скорочення рангів на справжні військові чини. Так, замість звертатися до нашого старшого десятника Гуменюка: *Ваффен-обершарфюрер*, вони титулюють його: *Оша!* або *Пане оша!* Наш ройовий є *Уша Циган*. Але до наших старшин звичайно звертаємось: *Пане поручнику!!* або просто: *Поручнику!*

— Стрелець Колос зголоситься до *ваффен-унтерштурмфюрера* Ружицького! Він приїхав з сотні Борецького, — нетерпеливиться Комар, повертаючи голову до прибулого старшини.

То він Ружицький? Його я вчора зустрічав, коли вертався від Наді. Він з сотні Борецького, того самого сотника Борецького, якого Стефко й я витягнули пораненого з-під Бродів.

— Вас звільнив поручник Комар на ціле пополудне, — почав серйозно Ружицький, подаючи мені руку, — тому підемо до ресторану, щоб ми могли обговорити одну важливу справу. Ходімо.

* * *

«Що за справа? Ще й важлива?» — ламав я собі голову, йдучи поруч Ружицького, який був зайнятий своїм конем. Не зважаючи на шарпання поводом і

вйокання, його кінь отягався. Проходячи біля церкви, я ніби вперше бачив її струнку готичну вежу й кольорове коло з візерунками над жовтою брамою.

— Юрію, не будемо бавитися в офіційщину, — почав він, примістившись біля вікна в ресторані, з якого було видно прив'язаного до електричного стовпа коня. Кельнерка принесла дві чарки, наповнені по вінця мутною сливовицею. Він усміхнувся до дівчини й провів її очима, коли вона поверталася, аж до прилавка. Ружицький розстебнув шинелю. В лівому розі яскраво-зеленого коміра заблистали три срібні квадратики, що були причеплені по діагоналі до чорного сукняного ромбу, обшитого срібним шнурочком.

— Юрію, я говоритиму з вами просто, — не спускаючи з мене погляду, він підніс чарку до своїх губ, немов давав мені нагоду сконцентруватися на його вступі. Я мовчав.

— Маю до вас дуже важливу справу, про яку ніхто не сміє довідатися, — як кажуть німці: *егайме коммандозахе* — абсолютно секретна річ.

— *Файнд герт міт*, — шепнув я йому злобно, нагадуючи собі великі написи по всіх німецьких містах — «Ворог підслуховує!»

— Не будьте таким сиромудрим! — відрубав він різко й відразу повернувся до попереднього лагідного тону. — Це справа скомплікована, дуже складна, — він дивився мені просто в очі своїм проникливим поглядом, немов хотів загіпнотизувати мене, і по довгій павзі майже прошепотів, — це торкається Наді.

— Щось з нею сталося? — злякано вирвалося мені, і у відблиску очей Ружицького зрадилося задоволення, немов він відкрив якусь велику таємницю.

— Ця справа вимагає поної таємниці. Я не можу розповісти все, як якась пліткарка. Отже, ви мусите дати мені слово чести, що нікому тут сказане не повторите — вояцьке слово чести, — говорив він швид-

ко, якби не хотів дати часу мені до надуми,— даєте слово честі?

Через стіл він простягнув свою руку, яку я механічно взяв, відчуваючи м'якість його пальців і вологість долоні. Моя друга рука стиснула рушницю, яку я тримав на колінах під столом. Ружицький стукнув мою чарку, що стояла неторкана передо мною, і допив решту сливовиці.

— Добре,— він обливав губи, і я не знав, чи це «добре» стосувалося до мене чи тим хотів він сказати, що засмакував йому напій,— я вам розкажу про турботу, з якою сюди прийшов, а це дуже важлива справа. Вона може навіть скінчитися трагічно,— він знову зробив павзу,— для Наді,— його голос набрав правдомовності, і я готовий був його слухати, дорікаючи собі, що залегко почав його підозрювати.— Я думаю, що ми оба розуміємо, що добрий вояк готовий на все, а в першу міру на виконання наказаного завдання,— говорив уже досить наказуючим тоном.— Думаєте: Яке твоє діло до Наді? Звідки ти тут взявся? Пощо колотиш?

Вимовлене ним кохане мені ім'я, мене нашорошило, підкидаючи нове поліно до вогню сумнівів. Мені здавалося, що він не певний, з чим до мене прийшов.

— Мої особисті стосунки з Надею не звичайні — ми дуже близькі друзі ще зі школи. Бачите, вона з Закарпаття, а перед війною ходила до гімназії в Станиславові, до тої, що й я, до одної класи — і мешкала на станції в моєму родинному домі, бо мій батько й її батько були нерозлучними товаришами в Легіоні українських січових стрільців. Отже, це не випадок, що ви мене зустріли вчора! — підкреслив,— Надя і я... — раптово увірвав, ніби вже забагато сказав.

Я вибалушився на Ружицького.

— Скільки вам років? — спитався зненацька, ніби хотів виграти на часі.

— Двадцять три,— чомусь я збрехав.

— Еее, не може бути. Ви так старо не виглядаєте,— говорив він, немов для нього було дуже важливим, скільки мені років.

— Знаєте, мушу вам сказати, що ви такий непоказний хлопець, не якоїсь атлетичної будови, не красень, а щось маєте, що притягає жінок. От, такий краді, як Надя, ви закрутили голову. Але як мені довірився Комар, ви розсудливий зрівноважений вояк, на якого можна покладатися, і який загальне добро ставить вище своєї примхи.

«Вона йому зрадила наше кохання? — мені заболіло ще більше тому, що він назвав наше кохання примхою.— Ні, наше кохання не примха, і ти мене тут не перехитриш.»

— Я побачив сам, з її погляду, говорення, поведінки, що вона закохана,— я знаю жінок,— а зустрівши вас на тій доріжці, додав два до двох,— Ружицький якось ненормально заголосно засміявся, наблизивши своє лице до мого.

— Ви знаєте,— його голос звучав погрозово,— Надя одружена, вона має чоловіка?! — скандував, уперто дивлячися мені в очі, немов хотів в мою душу навіяти страху.— Очевидно, що ви не знаєте, звідки могли знати? — він говорив майже злісно.— Так, Надя одружена. І це є родинна комплікація, яка вимагає певної посвяти — любов усе перемагає,— він зраджував хвилювання і виглядало, що ось-ось втратить над собою контроль.

— Ви може член організації? — змінив знову тему, дивлячися на мене, ніби давав мені зрозуміти, що він є.— Зрештою, це тепер тут маловажне, але додам, що Надю і її чоловіка, і мене в'яжуть певні речі з краю, які зобов'язують до найвищої посвяти.

Ружицький замовк і довго не відзивався, весь час не відриваючи від мене своїх очей. Що він думав? Ніби вагався... Я теж мовчав, відповідаючи його зорові своїм викликувачим поглядом — я вперше в своєму житті комусь так зухвало дивився у вічі.

— Слухай! І запам'ятай! — Ружицький підніс голос і, здавалося, зараз вибухне безконтрольно. — Лиши Надю в спокою, не завертай їй голови і хай там твоя нога не ступить, бо живий і цілий не вийдеш від неї, як я тебе там застану! — він змінився на вигляді, немов пройшов в одному моменті метаморфозу з людини в опира. — Я офіцер, і ти знаєш, що це значить! Запам'ятай це собі добре!

Він встав і голосними кроками відійшов.

Я сидів, мов заляклий від вражень і несподіванки, від першого трепоту непевности, а тепер від якоїсь солодкої приємности, немов від перемоги.

«Надю, Надю! — думками я був біля неї. — Чи Ружицький твій товариш-друг, що бажає тобі добра, чи коханий любовник, який біля тебе так само тратить голову, як я? Чи ти маєш мужа? Я не вірю Ружицькому! Так, але одне мені ясно — він закоханий в тобі, бо так не поступав би. Але ти не любиш офіцерів — вони такі бундючні й зарозумілі, — не казала ти мені? — А може? — сумнів закрадався темними завулками в мою душу. — Що мені робити? Порадитися? Кого? Як я можу комусь це сказати, коли дав слово честі? Зрештою, хто мені порадить? — І я вже знав, що зроблю — я сам мушу переконатися!

Я поглянув на повну чарку, що стояла на столі, і випив її за одним душком. Мені нагадалася військова засада: «Заки вояк зробить якийсь важливий крок чи внесе скаргу, мусить двадцять чотири години почекати й добре передумати. Так я зроблю!» — рішився я, хоч моє серце підказувало мені побігти до Наді просто звідси.

*Машерують добровольці,
Як колись ішли стрільці.
Сяють їх шоломи в сонці,
Грає усміх на лиці...*

Почувши пісню, вибігаю на вулицю, долучуючися до сотні, що вертається з вправ.

— Де твій шолом? — регочеться Ковалисько, — От герой!

* * *

У п'ятницю нас вислали в похід, з якого ми повернулися помучені в суботу пізно вночі. В неділю я не міг звільнитися від варти. В понеділок почав вагатися. Мені билося серце швидше й голосніше, ніж у прориві з оточення, коли я застукав у її двері...

— Юрчику, коханий Юрцю, я вже була втратила всю надію тебе побачити. Хотіла йти до вашої сотні спитатися, чи щось не притрапилося тобі. А може ти мене зрадив? Я мало з ума не зійшла...

— Надю, моя Надю, — я взяв її за плечі й тримав у своїх випростаних руках, — скажи мені правду: Ти заміжня?

— Була, — вимовила тихенько, — була...

— А Ружицький?

Її личко, шия вкрилися рум'янцем, що зробив її розгублено милою, немічною, чарівною, принадною... Я цілував її очі, чоло, носика, уста... Для нас не існував ніхто інший; ніщо нас не лякало в холодному чужому світі — ми все глибше й глибше тонули в небуття пристрасного мрійного нашого світу...

Розділ десятий

Ох, ця Словенія! Щоб вона під землю запалася! Чому нас так тяжко Бог покарав? Примаршували ми сюди пішки, ішли, мов цигани, різними шляхами, дорогами, доріжками, крізь сніговії, сльоти-заметілі — цілий місяць.

Словаччина — Словенія, словаки — словінці, такі подібні назви, а яка велика різниця! На Словенії не видно ні молодих хлопців, ні молодих дівчат. Хлопці і молоді чоловіки або змоболізовані до німецької армії, або в червоних партизанах Тіта, або в королівських партизанах-четниках. А де дівчата? Ховаються від нас? А для вояка не побачити серед цивільного населення дівчини кілька днів — це те саме, що сидіти в тюрмі. Може й добре, що їх не бачимо, бо стоїмо в своїх приміщеннях коротко, не дають часу навіть добре відпочити й виспатися. Ходимо по горах чотами, живемо й діємо чотами — я навіть не знаю, де стоїть штаб нашої сотні, і що без нас робить бунчужний Горшко.

Наш Комар — тепер, мов головнокомандуючий, зданий сам на себе, водить нас по Альпах, по таких місцях, де білих снігів, здається, не зрушили ні тварина, ні людина. Пробиваючися крізь хабаззя нетрів, мені здається, що я опришок Довбуша. Інколи дивуюся, що буде, як когось поранять чи хтось зламає собі ногу?

Вітер і сонце засмалили кожному лице на шоколадовий колір, а з очей видно втому й напруження. Комар витончився, мов сухе деревце, ніс видовжився, очі примружені, завжди затурбовані; він став ще більшим службістом і допомагає собі, як може, криком.

* * *

Ми ще на одній виправі. Черевики грузнуть у снігу, що тратить свою цупкість від теплого вітру з Адриатичного моря; кулемети, рушниці, скриньки з амуніцією, наплечники з харчами й іншими речами потрібними в поході, вгризаються в рамена болем, який зчасом притуплюється, і врешті його не відчуваєш. Втомлені ноги автоматично рухаються, мов пристрої до робота, легені ритмічно вдихають і видихають повітря, мов ковальські міхи.

На безлюдному перехресті численні сліди викликають підозріння, хоч хто сюди, крім наших вояків, буде ходити? Партизани не такі дурні, щоб такими великими групами лишати за собою сліди, — а може? Крізь рідкі дерева темніє кілька колиб словенських «гуцулів». Без наказу зупиняюся на краю лісу, в руках наготові до стрілу рушниці. Циган з кількома хлопцями обходить лісом під крайню хату, підкрадається до причількового вікна, заглядає крізь шибку; він зникає в хаті, виходить і дає знак, що все гаразд.

Хатне тепло діє, мов наркоза. Цигарковий дим приємними струмками розпливається по всьому тілі — як на верхів'ях гір смакує цигарка! — а їх нам видають менше, бо тут територія райху, ніби високе начальство вважає, що повітря в межах райху застудить цигарки і харчі, яких теж менше, ніж у «ворожій» Словаччині. Тож Галушка й Криворучка, а за ними Ковалисько вже зникли з-під надзору Комара, який витяг з планшету свою мапу й розіклав на столі. Він кличе господаря і випитується про партизанів у цій околиці.

— Ні, ні, тут партизанів нема й не було, чого їм тут шукати?

Може правду каже, хоч з його непевного голосу можна сумніватися.

— Як треба йти до того поселення? — питається Комар, вказуючи на мапі точку. — А як до тамтого? — показує другу цятку в протилежному напрямі.

Він так практикує, щоб ніхто з населення не знав, куди простуємо, часто виходимо в одному напрямі, щоб в лісі обійти дугою село й повернутися в іншому напрямі до нашої мети. Не всі вояки знають наше денне призначення. Може тому досі ми ще не попали в засідку, як інші групи.

Жінка господаря неспокійно тре руку об руку, ніби викручує мокру митку, не відриває від Комара своїх затривожених очей. Чому тут люди такі перепуджені? Ми ж такі, як вони. Ми тут тимчасово й випадково. Тільки стара баба схвильована, втішена. Вона підступає від вояка до вояка, оглядає й обмацує кожного, дивується, розпитує, хто наш найвищий офіцер.

— Бабо, а де ваша дочка? — питається хтось. Вона вказує порепаним пальцем на господиню.

— А у вас немає дівчат? Де вони поділися? В партизанах?

Баба помахує головою, ніби не чує чи не розуміє.

— Баба оглухла, вона витренована, як Геньо зі Львова. І така мудра, як він.

Баба підходить до найвищого офіцера — Комара — й, зазираючи йому в очі, з справжнім здивуванням, обмацує його уніформу.

— Ви офіцер? — не вірить, коли він їй притакує. — А чому ви в такому поганому мундирі? Де ваша кольорова цісарська уніформа?

— Бабо, якого цісаря, вашого чи нашого?

Навіть господар сьогодні вперше усміхнувся з своєї тещі. Вона бачила останній раз австрійських вояків у їхніх парадних уніформах сорок років тому. Від того часу жодного вояка ані поліція не було. «Наш куток забутий цілим світом, аж ви сюди забрели.» — видно, що дуже хоче нас позбутися.

Надворі якийсь рух. Ковалисько й Галушка приводять до хати молоду дівчину. В своїх пошуках за чимось «істивним і питним», як каже Степан, вони «знайшли» її. Вона дуже гарна з лица, а може, побачивши її тут, кожна дівчина була б така гарна для вояцького ока. Вона стоїть перед Комаром спокійно, а він чомусь дуже сконфузився.

— Ваше ім'я і прізвище? — врешті видобуває з себе.

— Милослава Дравіч.

— Ви партизанка?

Вона мовчить, ніби не розуміє запитання.

— То ваша дочка? — питається господаря.

Він мовчить, ніби не чує.

— Що з нами? Ви поглухли, понімили? Ми не ваші вороги! Ми воюємо за свою державу, як хорвати за свою, серби за свою, словенці за свою! — Комар хвилюється, стримується, щоб не закричати.

В хаті стає нестерпно, душно.

— Ваші документи! — звертається до дівчини. Вона йому простягає готову виказку, ніби цього сподівалася.

— Пане поручнику, вона... — не докінчив Галушка, обертаючися до Ковалиська злісно, — що ти здурів, хочеш мені поламати ребра?

— Все в порядку. Можете відійти! — наказує Комар холодно. — Вона має всі німецькі документи, — каже голосно нам усім.

Дівчина стоїть, немов укопана. Врешті дуже тихо каже: «Дякую, пане поручнику.»

* * *

— Вставати! Виходити! — нетерпеливо наказує Комар.

Тіло неохоче підкоряється наказові. Комар уже надворі, прямує до соснового лісу, сплетеного шпиль.

ками в суцільну масу, яка зеленіє перед нами непрохідною стіною. Тягнемось за Комаром безладним гусаком.

— Пане офіцеро! Пане офіцеро! — доноситься тонкий жіночий голос.

Комар обертається, я обертаюся, всі обертаються. Господиня підбігає, а за нею стара баба. Вони показують на баняк, що погойдуеться на патику Галушки й Криворучки на самому кінці нашого ряду. Комар біжить назад, відкриває баняк.

— Пане поручнику, то наше свячене, — бідкаються жінки.

— Струнко! В трилаву збірка! До правого рівняйсь! — червоний, мов буряк, кричить.

— Пане поручнику, ми вам казали про цей баняк, — пробує рятувати ситуацію Галушка.

Комар на нього не звертає уваги, він чомусь дуже сердитий.

— Струнко! Спочинь! Лягай! Повзи! Встань! Лягай! Бігом руш! — він, мов навіжений, не знає, що робить, думаю, падаючи, встаючи, поринаючи головою у сніг перед чобітьми жінок, які розгублено дивляться на наше видовище.

— Збірка в трилаву! Ідунки перед себе! Хлібники відчинити!

В кого Комар знаходить невійськовий харч, той іде до баняка й вичищує свою ідунку чи хлібник. У Галушки хлібник видутий, ледве застебнутий. З ідунки він вигортає ложкою смалець, а на його лиці нестерпний біль. Комар не може встояти на одному місці, біжить наперед.

— Що ви собі всі думаєте? — заспокоївшись дещо, промовляє до нас. — Тут територія райху, тут не вільно нічого цивільного торкатися — за це трибунал і розстріл!

— Пане поручнику, — чуємо лагідний, дещо не-

сміливий голос Степана, — ми з хати й з обійстя нічого цивільного не брали. Ми це все знайшли в лісі — то значить, що такий запас міг бути приготований тільки для партизанів. То значить, що ми нічого не забрали, а сконфіскували.

Комар опам'ятався. Він любить нашого «лейтенанта» чи «командіра» східняка Степана, якого співуча мова, тихий гумор впливають якось втихомирююче на галицьку вдачу.

Комар махнув рукою, ніби виправдуючися, що перетягнув струну, обернувся і попростував до лісу. Ми в поспіху поправляємо свої уніформи, беремо на плечі приладдя і наздоганяємо Комара.

* * *

Ще не зійшли ми на долину гірської заглибини, як на нас навалилася густа хмара мряки. Дуже дивне почуття, як ти перед собою бачиш якісь тіні, що плавають у великому ставі молока. А тут рознеслася стрілянина, яка стократною силою відбивається від гір, глушить вуха.

— Вперед! — чую Комарів голос.

Я лежу, мене оволоділо дивне почуття: мені не хочеться вставати, мені не хочеться лазити по цих горах, мені не хочеться ганятися за якимись партизанами в якомусь чужому краю, я жалкую, що не лишився з Надею, щоб бодай ще один раз забути про цю війну й нещастя, або в найгіршому випадку, як я вже тут, бодай стати конюхом і лишитися надолі біля своєї шкапи, як Микола. «Дурний Микола» — він не такий дурний. Лежу не рухаюся. Хай всі йдуть.

Бах, бах! Серії з кулеметів призводять мене до пам'яті. — «Вставай!» — наказую собі голосно, наслідуючи Комара. — Виходжу з цієї мутної долинки, і передо мною відкрилася широка ясна полонина, порі-

зана вздовж і впоперек слідами на снігу. Під одним краєм лісу стоять гуртами наші вояки. Іду просто до них. Два вояки стоять в лісі, ніби пильнують когось. Я підходжу й мені робиться млюсно, побачивши труп дівчини. Вона лежить горілиць, очі дивляться в небо, лице, мов янгола. Це дівчина, яку Комар відпустив з її виказкою. Яка вона гарна, гарніша, ніж жива.

— *Ферфлюхт!* Чому ви по нас стріляли? — кричить якийсь німець, — я вас усіх зголошу, ви підете під суд!

Іду до цієї групи, що розсіялася півколом.

— Це ясно. Ви не бачили наших уніформів? Це злочин, саботаж! — хрипко говорить німець-підстаршина. Його цілий живіт пересічений кулями.

Хорунжий, якого я не знаю, стоїть збоку й щось міркує. Побачивши мене, він злиться і наказує мені забиратися звідсіля — негайно!

— Йди до своєї частини! Чого ти сюди приблуdivся? — кричить.

Я скоро відходжу. З ним не жарт!

— Що тут діється? — питаюся вояка, що стоїть біля дівчини.

— Хіба в цій мряці розберешся? Ми стріляли, і вони стріляли, і хто то знав, що свої і на горі й під горою. І так тому німцєві подіравили, мов решето, живіт, а цю дівчину вбили.

— І цю дівчину? — я похитав головою.

— Що ти знаєш? Мудрагель який, коли бачиш її мертву! — він розізлився і відвернувся від мене.

Я поспішаю до своєї чоти; до мене доноситься твердий голос хорунжого:

— Нема ради! Як ми йому не поможемо? Як довго він витримає? Хай бодай не мучиться.

— *Унтерштурмфюрер, бітте, бітте!* — благає німець, — не лишайте, допоможіть...

Перед моїми очима, мов живий, з'являється поранений червоноармієць під Бродами, який в своїх муках благальним поглядом просить: «Дострель! Дост...»

Сухий постріл, і все затихло, гори заанімили...

Здоганяю свою чоту на шпилі гори, і, мов зачарований, зулинаюся. Куди око не сягне, розлився безкрайній сивий океан, закостенівши у нерухомих хвилях фантастичних контурів суцільної молочної маси з хмар і мряки. На блакитному тлі небосхилу тут і там стирчать, мов тирольські капелюхи, високі шпилі гір, освітлені яскравим сонцем. З моїх грудей, мимоволі, вирвалася голосно пісня: *По морю, по морю...*

— Дивіться, дивіться, — почув я голос Цигана, який, мов дитина, захоплювався видом внизу, — які то дивні форми під нами. Ми тут ходимо, мов янголи, по хмарах.

— Чорти також вмюють ходити по хмарах, — відізався Миросько.

— Ставай! Вперед! — чую голос Комара, і відразу зриваюся на ноги.

* * *

Ми ще добре не випростили ніг, відколи повернулися до нашого постою, ще не виспалися досхочу, як на вечірню збірку з'явився Смолій. — «Щось буде,» — сказав півголосом до себе Миросько. — Смолій не прийде на збірку для самої тільки збірки. І, дійсно, він коротко й ясно видав наказ: «Завтра вдосвіта вирушаємо на найбільшу бойову дію проти червоних партизанів — на *Айнзац Доннерветтер*. Сьогодні дістанете нові приділи сухих харчів, амуніції. Обоз поїде з нами так далеко, як зможе, а далі — ти сам собі пан!»

Не злюбив я війська через оці «досвітки» — кожна дія, кожний вимарш, кожний наступ починається вдосвіта, коли я сплю найсолодшим сном, коли я не здібний ясно думати. Якщо зі мною щось погане трапиться, то напевно тільки вдосвіта.

Вдосвіта вирушаємо й маршуємо увесь день. Комар каже, що ми пройшли тільки 50 миршавих кілометрів, Циган додав своїх «циганських» 25 кілометрів, а Миросько твердить, що ми побили рекорд, бо принаймні подолали 100 кілометрів, якщо врахувати всі заглибини й викрутаси по дорозі. Він навіть готовий закластися за те з кимбудь — взагалі в останній час він хоче закладатися за все. Переспавшись кілька годин, вдосвіта спинаємося в гори.

— Перед нами масив Меніна-Планіна, найвища гора Бела Печ 2.000 метрів над поземом моря, — читає з мапи Комар.

Мене найменше цікавлять його знання географії, як я сунуся в ряді сірих постатей зараз за штабом командира куреня Штайнбаха. Штайнбах заряджує зупинку в малому присілку, де реквізує два мули, а з ними двох цивільних погоничів. Товстий лисий Штайнбах немов випадково заблудив до німецьких СС, він зовсім не захоплюється бойовими успіхами своїх товаришів-фюрерів, а замість боїв воліє затишну квартиру, а ще там, де живе самотня молодиця чи вдова. Навіть Комар дивиться на нього з презирством. — «Що можна очікувати від поліція?» — якось він на те, що Штайнбах, як і більшість німецьких фюрерів прийшли до нашої дивізії з німецької поліції.

Повернувшись з наради старшин, яку скликав Штайнбах на хребті масиву, Комар приніс добру новину: наш батальйон з усіма полками дивізії розтягнеться в горах на вихідні становища, далі вони прочисуватимуть околицю з завданням зігнати партизанів на застави внизу. Зате наша чота залишається

на охорону Штайнбаха — два рої йтимуть лівим флангом від нього, а третій залишиться при його штабі. На правий бік Штайнбах післав одну чоту третьої сотні. Хоч серед прохолоди й снігу нема з чого тішитися, все таки ця новина підбадьорила нас — нам не треба буде «прочисувати гірських нетрів, як ворона летить». Штайнбах вибере собі найлегшу й найвигіднішу дорогу. Сяк чи так, але його боягузлива душа сидітиме в його п'ятах. Він такий боягуз, що навіть у своїй канцелярії, коли його шофер несподівано під вікном запустив двигун мотоцикла, Штайнбахові здавалося, що то партизани на нього стріляють, і від страху він заліз під стіл.

Задоволений Комар, посвистуючи собі під ніс, веде «своє стадо» на схил гори, і ми сходимо на лівий фланг від Штайнбаха, сказавши точніше, зсуваємося більше з інерції фізичної тяготи, ніж з власної волі. І ще добре не опам'яталися, як наша «добра новина» стала нашою пасткою — ми застрягли на цьому гірському урвищі. Мов слимаки посуваємося з трудом, перелазячи через грубі повалені стовбури дерев, оминаючи велечезні каменюки, вгрузаючи по коліна в глибокому снігу. Під нами бездонна пропасть, над нами стрімка стіна.

— Куди той зелений пацан завів нас? — навіть Степан злиться услід Комареві.

— Ей, командір, не злосться, а шукай ліпшого виходу, а тим часом поможи з кулеметом, — важко дише Собко, спершися на гілляку.

— Камандір, камандір! — перекривляє Собка Степан. — Не боїшся большевика, товмацька халеро — коли Степан дратується, тоді починає цвенкати по-російському, але бере від Собка кулемета. З Собком і Ковалиськом Степан мав свою заковіку.

Спочатку, коли до нас призначили Степана, йому надокучали, що він «комуніст», «комсомолец», «боль-

шевик», а найбільше Ковалисько і перший кулеметник Собко. Мало не доходило до бійки, як вони Степана дражнили, але він спокійно все сприймав. Якось інші не втручалися в ті спори, ніби солідаризувалися з «галицьким патріотизмом», навіть Миросько мовчав, хоч один раз мало що не почав бучі. Аж Циган поклав тому край. Не так Циган, як Шевченко, сказавши поетично, і Циганів кулак, сказавши прозаїчно.

Коли Циган мав забагато їхніх мудрощів, у відповідний час перед цілим роєм їх обох запитав: «Ви знаєте Шевченка?»

Собко перший, зтягнув Як умру, то поховайте, мене на могилі, а Ковалисько аж засяв, кажучи, що Шевченко наш національний пророк.

— А ви знаєте Петлюру? — продовжував невинно свій іспит Циган.

— Як не знаємо? Петлюра головний отаман, — відповів гордо Ковалисько.

— А ви знаєте мій кулак? — спитався Циган, наставляючи дійсно великий затиснений кулак перед носом Собка.

— Не знаємо, ще не знаємо, — всі реготалися, перегукуючися.

— А ти, Собку, і ти, Ковалисько, і ви всі інші знаєте, що Шевченко і Петлюра були східняки?

Собко й Ковалисько похнюпили носи.

— То знайте, і не чіпайтеся ні до кого, великі й дурні тумани. Казали в нас: Великий Іван, та дурний! Ви навіть не вмилися до Степана, не хочу вимовляти навіть такої частини тіла, щоб його не образити перед вами. Стидайтеся! — «Чиї ви діти?» — питався Шевченко.

Від того часу усім «просвітілося» в головах, і без Степана ніхто не міг собі уявити нашої чоти.

Чи Комар чує, чи не чує наші «хрунькання», йому нічого не треба казати — він сам знає, що завів нас у

халепу, що ніхто в таких горах «флангами» далеко не зайде. Спершися плечем на білу гладку деревину, він скидає шолом, обтираючи рукавом піт з чола, до якого притис шолом його гладке чорне волосся, і, віддихнувши голосно, наказує: «Всі за мною! — і вже за втертою звичкою машинально додає, — Передай далі!»

На хребет гори ми видряпалися аж по полудні. Після короткої передишки спішимо, наглимо, нехтуючи всі правила бойового ладу й безпеки, щоб тільки наздигнати курінний штаб. Чи наздоженемо його до вечора? Як ні, наша мала горстка вночі здана на примхи гірської погоди та своє щастя.

Комар нетерпеливиться, закинув на плече автомат і сам жене до переду, ніби ні про кого не думає — вже зник за горбом. Циган спішиться за ним і, дійшовши до горба, раптом зупиняється, мов щось його прикуло до землі. Аж тут біжить назад Комар, за ним Циган. Ми деревіємо: Що сталося?

Задиханий Комар зупинився перед нами й, заки вимовив слово, показав рукою на лівий схил гори. Віддихнувшись, каже: там небезпека, залагти в обороні становища, лежати тихо, відкрити вогонь тільки в крайній потребі, як не буде виходу — ми тут самі й не можемо сподіватися ніякої допомоги.

Скоро розскакуємося, кожний вибирає якнайкраще місце до схову й оборони — за деревом, за каменем, в заглибині; очі звернені наділ — з протилежної гори сходять безладною розстрільною чорні пошати. Як їх багато! Вони вже тонуть в густій імлі, що залила долину, тут і там видно тільки голову, немов плавці перепливають через озеро; вони спинаються в наш напрям — їм нас не оминати.

Собків кулемет дзвінко цокнув при репетуванні, підсуваю перед себе рушницю, відціпаю ладівниці, кожний м'яз в напруженні вичікування, з голови зник-

ли всі думки. Комар не відриває своїх очей від далеко-вида, виглядає, мов замерз у снігу.

— Хлопці! — вибукує, зриваючися на ноги. — То не партизани, то вермахтівці!

Хват пальців на рушниці послаблюється, напруження розпливається у приемне обезвладнення тіла. З заплющеними очима перевертаюся горілиць, розкладаючи навхрест руки. Мое лице освіжується від приемних холодних сніжинок — то розсміяний Стефко сипле на мене повні пригорщі снігу. Ніхто не може втриматися від голосного сміху, ніхто не може сховати своєї радості.

Вермахтівці заскочені, що вони нас помітили щойно, як ми повставали.

— Хто з нас залишився б живим, якби, замість вас, тут засіли партизани? — питається якийсь засапаний ефрейтор.

— Був би *Доннерветтер* — грім з ясного неба, — сміється Миросько.

— Я, я, *ферфлюхтес Доннерветтер* — ця ціла акція «гровиця»! Маєте добрий штаб, що придумав такий влучний код.

— Зламай ногу! — помахуючи руками, відходять з типовим німецьким побажанням щастя *люфтваффівці* — вони не вермахтівці, а вояки з літунства, які в своїх темносиніх уніформах так нас налякали.

* * *

Набравшись нових сил на вимушеному постой, в доброму настрої спішимо далі. Щойно дійшовши до першого роздоріжжя, зупиняємося. Тут розгалужуються два гірські хребти. Комар витягає мапу, придивляючися довго. — «Якщо не знаєш, куди йти, скручуй направо — на п'ятдесят відсотків угадаєш.» —

викладає своє нове правило Миросько. — Комар звертає вліво, прискіплюючи крок.

В повітрі якийсь дивний запах — неначе із згарища, і ось з-поміж дерев висучуються тоненькі шнурочки ледве помітного диму. Комар з Циганом коротко нараджуються — конче прослідити, що діється, щоб не було несподіванки. У бойовому шику, беззвучно, мов звірі, прокрадаємося обабіч вузької доріжки. На кінці доріжки бовваніють залишки згорілої дерев'яної будівлі, тут і там лежать бляшані баньки, на скринці червоні обгорілий хрест. Хлопці розходяться по згарищі, шукають, чи нема чогось вартісного чи корисного, перевертаючи дошки й бальки. На розі згарища Ярko тупає кілька разів по землі підбором черевика, наслухуючи пильно.

— То партизанський шпиталь, — міркує Комар, — хто його спалив і де його пацієнти? І то мусило бути сьгодні або вчора. — Збірка!

Коли ми відійшли з двісті кроків, нагло потемніло — білі хмари окутують небо, а дерева зливаються в одну темну мату. Далі йти годі. Тут залишимося доки, доки буде так темно. Як тільки хмари розступляться і вийде місяць — в дорогу! Мусимо заховуватися якнайтихіше, вогню не палимо, курити можна тільки в кулаці, а запалювати цигарку під полою шинелі.

— Кожне недбальство може нас зрадити й закінчитися загибеллю для всіх! — нагадує Комар котрий то вже раз.

Наламавши соснового галуззя, стелимо леговища. Сідаємо гуртами, спираючися плечима один до одного, щоб було тепліше. Ярko шепче мені, що він бере Стефка й за хвилину вони повернуться: «Зголоси Комарові, що ми відійшли на пару хвилин. Мусимо поставити його перед факт доконаний, бо інакше він нас не відпустить, — шепче мені Ярko, — я маю малу справу.»

«Що за справу він тут може мати?» думаю собі, спершися на чийсь плечі, байдуже чиї. Хтось простягає мені в кулаці цигарку, байдуже хто. Затягаюся, аж душить кашель. З охлялого тіла вилітає останнє бажання життя, очі заплющуються... лечу коміть головою в гірську прірву... Голова в тяжкому шоломі падає рвучко на груди, борода вдаряється об гудзик на шинелі... Чийсь шолом давить у плечі, покручую плечима і його голова відскакує, мов футбольний м'яч — хтось заляв... Холод пробивається до моїх грудей... Закладаю руки на груди й скулююся, головою дотикаючи колін... Кожний мій рух реєструється машинально десь там у моїй підсвідомості, але сонність окутала мене так, як павутиння муху — вона ще помажує крильцями, але вже зовсім безсила... Холодне закріплення топить усі почування у тьмяній безконтурності...

— Стій!

— Бах!!! — вдарив грім?

— Стій-баххх! Стій-баххх! Стій-баххх! — заклекотіло по горах.

На леговищах зашаруділо, заметушилися тіла — тут клацнув багнет, там вирвався прокляти — ментально повертається свідомість, напружуючи кожний м'яз.

— Чого кричиш, як ідіот, сучий сину? До кого стріляєш? — пізнаю уривчастий Ярків голос.

Знову я! Моя вина! Через той сон я так і не згосив Комарові. Ярکو присівся, принісши з собою дивний запах — запах ковбаси! Силуєта Комара з його подовгастим носом повисла над нами з сірого неба, мов якийсь кошмарний привид.

— Сокиль, — просичав, — ти знову десь сам собі пропав. Як тебе не замордують партизани, то німці колись злапають тебе на якомусь вибрику і розстріляють.

Коли Комар попадав в лють, він кожному тикав.

— Що то за засране військо! Битися до сраки, кожний в бою хотів би бути позаду, а за чимось шукати, то якби кожному з вас хтось заінстальовав магнет в голову — у самого чорта яйця дістане. Не дурно ми не маємо своєї держави! — повторював він свою втерту фразу, коли в злості картав винного.

— Що? Ти приніс ковбасу? — знизив голос.

Ярко ламав кусками ковбасу й роздавав волякам. З'явився й вартувий Максим. Комар почав виправдовувати Максима, який Богу духа винен, бо вистрілив, виконуючи свій обов'язок, немов просив, щоб і про нього не забувати. Ярکو нічого не відзивався, то я віддав Максимові свій над'їджений кусок, бо я найбільше в цьому завинив.

«Який цей світ несправедливий! — гадав собі, — ми, мов зайди, блукаємо по цих чужих непривітних горах у холоді й голоді. Мало хто має силу волі, щоб встоятися перед принадою знайде.ого хліба чи кістки цукру? — За це трибунал! Розстріл! Бо тут німецький райх, німецькі закони! А хто того німця покарає, що влітку сорок першого перший влетів у нашу хату з пістолетом в руці, вигукуючи: *Шнек, Шнек!* — Де ж влітку було йому взяти солонини? Але він всюди заглядав і, погрожуючи пістолетом, забирав собі, що йому було завгодно.»

— Де ти знайшов цей скарб? — спитався я Ярка.

— Де? Треба вміти дивитися, бо на що тобі Бог дав очі? Треба вміти слухати, нюхати, бо на що маєш клапату вуха й дірки в носі? Не все згоріло з шпитальним будинком. Де поділася шпитальна комора? Я помітив притрушені снігом дверцята до пивниці, але як договоришся з Комаром, як він наглить? Тому я повернувся туди тепер. Може вранці Комар заспокоїться і дозволить нам повернутися — за це нікого

не розстріляють, хоч землянка на території райху, — він позіхнув і подав мені ще один кусок.

На небі розступалися хмари. Блідий місяць, немов у здивуванні підніс свої тоненькі ріжки, приглядаючися чужим дивним постатям, що в диких нетрях, неначе опришки, куняли на сосновому гіллі.

* * *

Словенія була, мов зла мачуха, що завжди чимось дошкуляла, і нам лишилися тільки гарні спомини з постою на Словаччині. Найбільше остогидли акції в горах, в яких пропадали вояки. Було відносно багато вбитих і поранених. Під час нашої нової акції злетіла на мене нова біда, яка доводила мене до розпачі, і я почав поводитися нерационально — що, очевидно, стало мені ясним щойно пізніше.

Повернувшись з нашої «флангової» дії, нашу всю чоту (разом з Комаром) і помічником кухаря (що нам стало підозріло) посадили на дві вантажні машини (чудо з чуд — ми досі поклалися на наш особистий транспорт) та повезли в протилежному напрямі, що його вказував своїм дишлом великий віз на небі.

Висівши на великому бетонованому підвір'ї, ми здивовано розглядалися: стрімку річку перегороджувала величезна гребля, з її шлюзів випиналися гребі водянні дуги, які з ревом падали, вибиваючи в воді величезні ями. Люті клуби розсівали в повітря бризки води дрібненьким дощиком, що кропив усе довкруги. Греблю оточував високий колючий дріт, а по обох боках річки білили широкі смуги вирубаного лісу. Рефлектори освічували довколишню околицю. Мені уявлялося, що ми не в нашому світі, тим більше, коли Степан перший почав ненормально поводитися, затягаючи:

*Ніч така, Господи,
Місячна, зоряна
Видно, хоч голки збирай...*

— Підспівуй, підспівуй — нам не до співу — ми мусимо охороняти, мов свого ока в голові, найбільшу в усій Югославії електростанцію, — освідомлював нас Комар.

Його порівняння маленького ока до гігантської електростанції стало для мене другою ознакою ненормальності.

— На півдні господарять тітовські партизани, на півночі — четніки, які нас не зачіпатимуть, бо вони, як ми, б'ються проти комуністів. Їхній король, що перебуває в Англії, покладає на них велику надію, — продовжував наше «політвиховання» Комар.

І так почалася вартова охоронна служба. Варта і служба — служба і варта протягали монотонність часу у вічність, вселяючи до нудьги ще почуття моторошности.

Коли один раз Комар вивів частину вояків поза заряджений електрикою колючий дріт електростанції, щоб «ми, бува, не засиділися та трохи розважилися на розвідці в горах», і заблудив — це вже стало доказом не ненормальности, а нерациональної поведінки в ненормальних обставинах. Невідомо, як ця виправа була б скінчилася, якби не рефлектори, які, мов маяки блудним морякам, заблуканим нам вказали дорогу назад, коли запала ніч.

Єдиною розвагою була варта на дорозі, яка пробігала греблею. Через браму переходили цивільні, які мали перепустки, а вартові мали право обшукувати підозрілих осіб. Коли через вартівню проходила нова дівчина чи молода жінка, вартові придумували різні приємні жарти — приємні для них, не такі приємні для жінок.

— Що ви сховали під свою куртку? Там щось вистає — чи це не граната? — обзираючи дівчину від ніг до голови, питався вартовий.

Дівчина червоніла перед чужим вояком, який своїми очима роздягав її до нага, знаючи, що таке може статися, і благально запевняла, що нічого не сховала.

— А чому в вас так випнулась кошуля? — робив бойову міну вояк, як жінка нітилася. — Ну, ну, цей раз і цей єдиний раз пропущу вас без обшуку, але роблю вам велику ласку.

Ті, що часто переходили, вже знали вояків і навіть з ними жартували.

А мені світ ставав немилим через мою біду. Почалося ніби невинно. Мене напала сверблячка. Ніби нічого дивного — прийде й відійде, і я спочатку не звертав на це уваги. Але сверблячка не покидала мене, і до того загніздилася в такому місці, що на очах навіть вояків, що не одне бачили, не міг я собі дозволити почухатися, бо як зачну чухатися, ще гірше свербить — не можна витримати, щоб не шкрябатися. І хай це хлопці зауважать! Врешті я відважився зробити інспекцію того місця. Мене кинуло в гарячку: поміж волосками чорніли, мов маленькі бородавки, якісь цятки. Під дотихом моїх пальців вони починали рухатися. Такого дива я в житті ще не бачив, і «по-бойовому» витягав їх зі шкіри, в яку вони влізли гострими ніжками, кидав на підлогу й зі злости старався їх розчавлювати закаблуком черевика. Вранці знову оглянув те місце — а їх намножилося ще більше. Я в паніці! Моя вояцька спостережливість ще одне викрила: їх нема в жодному іншому місці, а тільки між волоссям. Думаючи, що вони ховаються між волосками, як партизани між деревами в лісі, — вирубаєш ліс, позбудешся партизанів — так і я зробив — зголив волосся. Де дрова рубають, там тріски летять — так і

мені сталося, як голився, порізався. Тепер моє свербіння мішалось з терпким болем.

Коли людина опиниться в розпачливій ситуації, розпачливо шукає за виходом. Так і я — почав скрито шукати за нафтою, бо народний лік на непрошені нашікірні паразити на голові — це нафта, якою натирали тім'я і так їх нищили, Але знайди тут нафту, як в електростанції сама електрика!

Лихо та й годі!

Але хто шукає, той знайде — так і я. Ходив я, ніби в якихось службових справах, по верстатах і всіх замарках, і так один раз навіть відважився зайти на квартиру інженера. В кухні нікого не було. Розглядаючися, побачив я вкютку пляшину з жовтим плинном. Понюхав — смердить! Чимдуж погнав до кльозету, скинув штани й щедро намазав оте нещасливе місце смердючим плинном. З болю почав підскакувати, а сльози закапали, як зливний дощ — це щось гірше від нафти!

— Що з тобою? Що ти скачеш? Що від тебе так смердить? — покрутив носом Ярko, застаючи мене з спущеними штанами.

— Нічого, — відбуркнув я, палаючи з сорому.

— Як нічого?

Я збентежено вказав пальцем на червону велику пляму. Ярko нахилився, скрутив носом і розреготався, вимахуючи руками і притупцювуючи одною ногою.

— Більше не могу... вже не могу, — пробував надаремно перестати реготатися. Дивлячися на нього, я забув за свою «біду» і теж розсміявся.

— Та ті паразити — то мендивешки, менти — воші, що люблять тільки одне місце людського тіла! Де ти їх набрався? В якої молодіці ти спав? І коли, як ми тільки по горах ходимо? — він вривано говорив крізь сміх.

— Набрался, набрався. Не знаю де. Може від Комара? Може від Собка? Ліпше порадь, як того зілячка позбутися.

— Та то нема чим стидатися, можеш навіть ними похвалитися перед Ковалиськом. Він тобі позаздрить за донжуанство в горах Альпах, де жінки на очі не побачиш, не то біля неї полежиш. Але який фриз'єр тебе так стильово між ногами поголив? — його знову напав нестримний сміх.

— Кому до сміху, а мені ні, — я вже просив Ярка, — скажи, як їх вибити.

— Та зголосися до санітарного пункту, дурненький ідіотику. Іншої ради нема, чому маєш терпіти? — він дивився на мене, немов не вірив, що я такий безрадний. — Та й іншим воякам треба сказати, бо може й вони так терплять, як ти.

Не чувся я маленьким ідіотиком, а великим дурнем, і ані Ковалиськові, ані нікому іншому своїм ідіотством не хвачився...

Розділ одинадцятий

Нарешті ми залишили свою нудоту в електростанції та повернулися з тої проклятої вартової служби до наших квартир у школі. Ми в цій школі «погані учні», і ніхто в перших днях не думає пильнувати порядку в залі — хто лежить на тапчані, хто витягнув витерті старі карти й лупить у якусь гру — кожний задоволений з дозвілля. Підстаршини примістилися в сусідній малій кімнаті й теж не показують свого носа, немов взяли від нас відпустку. До нашої чоти Смолий прилучив на тимчасовий побут німецького вояка СС — поки не прийде розпорядження, що з ним далі робити. Фріц десь загубився в горах, партизани його захопили, але він якось від них втік. Ми Фріца трактуємо, як п'яте колесо до воза.

— Чудо, чудо дивне! — вбігає задиханий Галушка. — Один вояк з усієї чоти протитанкових гармат вирвався з партизанського полону! Цілий і здоровий! Що він не розповідає! — і знову вибіг. Я теж перескочив до сусідньої залі, в якій на тапчані сидів кремезної будови вояк. Він немитий, непоголений, очі червоні, під очима синці від недосипляння і втоми, але голос бадьорий.

«... де було повно партизанів, — я його почав слухати з середини речення. — В цьому селі мусів приміщуватися якийсь штаб, бо багато старшин крутилося сюди й туди. Люди виносили для партизанів їжу й напої. Коли вони самі наїлися, тоді й нам принесли дещо з'їсти до саду, де ми сиділи прибиті й понурі, сподіваючися найгіршого. Неподалік конали в муках наші важко поранені товариші, декілька лежали побиті — деяких поранених, як ми згодом довідалися, партизани подострілювали.»

Слухав я його й не розумів, як протитанкова чота опинилася десь глибоко в горах і попала в партизанську засідку чи оточення?

«Після відпочинку нас сімох, які залишилися живими з всієї чоти, під конвоєм повели далі в гори, — ковтнувши води з склянки, він продовжував розповідати, вже тихішим й спокійнішим голосом. — Вже сутеніло, коли ми дійшли до якогось тартака й тут нас замкнули в порожній холодній кімнаті. Вночі по одному викликали нас на допити, які проводив якийсь офіцер, мабуть, з партизанської поліції або розвідки. Питав мене про все: хто є нашими командирами — чоти, сотні, куреня; чому я й інші вояки не перебігаємо до партизанів — на що чекаємо, як то вже останні подриги німців; що я думаю: чи хочу залишитися в партизанщині? Мною аж стрясло, коли почув рідну мову молодій перекладачки. Звідки вона тут взялася? — дивувався я. Пізніше, як ми вже були,

так би мовити, партизанами, вона мала нагоду з нами поговорити; казала, що втекла з проклятої каторжної роботи в Маріборі. Коли вона перекладала мої відповіді, я бачив з виразу лица допитувача, що він якось набирає до мене довір'я, і це мені додавало надії.

Наступного дня ми стояли перед вищим офіцером, якого називали командиром бригади. Він голосно й недвозначно гримав на нас, що фашистських собак партизани не щадять. Однак, після заслухання звіту з нашого переслухання, він має надію, що ми послужимо добрій справі, і нас милує.

— Але якийнебудь підозрілий вчинок чи спроба втечі одного, — знаєте, що означатиме для вас усіх? — Куля в лоб кожному! Пам'ятайте про це й не забувайте ні на мить! — він чомусь скривився, коли помахував нам кулаком.

Так ми стали партизанами.

Почалася наша служба в новій армії. Партизанам бракує зброї, їхній одяг подертий й витертий, на кожному воші і воші. До цих обставин нам прийшлося привикати. Нас тримали досить ізольовано, завжди «всередині» між партизанами. Все ж таки ми з ними розмовляли, і багато з них призналося, що вони зоблізовані й не раді своїй долі. Підтримували їх на дусі близький кінець війни й пропаганда.

Часто після обіду відбувалися по сотнях виклади політруків, які вміють промовити до душі й серця. Наш політрук, чорненький і низенький, розкидав солодкі слова про недалеку перемогу, заслужену помсту над ворогами й фашистами та винагороду для заслужених партизанів. «Смерть фашистам!» — закінчував. — «Смерть фашистам!» — відгукала вся сотня і я з ними.

Нам зброї не дали, і наша служба обмежувалася до ношення амуніції, харчів чи інших речей. Одне було доволі харчів, наприклад, наша частина вела з собою на свіжу печеню кілька бичків — ніхто не голо-

дував. Добрі й ситні мають вони обіди. Кухарі вішають казани в один ряд. Під ними запалюють довгі поліна зрубаної сосни. Вогонь топить живицю, яка змішується з ароматом м'яса з китлів, і той приємний запах розноситься широко й далеко, — розповідач аж підсміхнувся.

За нашого побуту один раз англійці скинули з літаків на парашутах кільканадцять клунків зброї, мукки й амуніції. Велика частина того десанту злетіла на сусідню гору. Ми по це не пішли, бо там були німці. Якось запам'яталася мені та гора, й це пізніше стало мені в пригоді.

Марш і марш з одного місця на друге, з одної гори на другу вичерпував докраю — партизани швидше ходять, як ми в дивізії.

На одному постю до нашої групи долучили ще двох нових «партизанів». Були це дивізійні шофери. Ми вже раніше між собою договорилися, що поодинцем не будемо втікати, навіть якби трапилася така нагода. Я шоферам відразу сказав, щоб вони не думали про втечу, бо тоді усіх інших дивізійників постріляють. Оба водії казали, щоб я такі думки викинув з голови, що ми всі разом по-братському ділитимемо спільну долю і вони такого не зроблять.

Тої ночі я довго не міг заснути, якась тривога напала на мене. Коли врешті над ранком на мене найшов сон, голосно забамкав великий казан; заклеотів німецький скоростріл. Алярм! В поспіху залишаємо село й аж на обід зупиняємося над якимось потічком.

Коли в околицю виходили стежі, до них долучували по одному дивізійникові: якщо б ми натрапили на дивізійну частину, ми мали б їх намовляти перебігати до партизанів. Зброї нам далі не давали. Одного дня, коли вже повернулися стежі, прийшло двох партизанів і забрали з собою якраз тих двох водіїв.

— Ідемо на варту, — виянили нам здивованим.
«Чи це не підступ позбутися нас? — крізь мою голову шибнула лиха думка. — Нас усіх тримають разом, немов у якомусь домашньому арешті, мабуть, таки нам недовіряють. Чому тепер їх двох беруть на варту?»

За якийсь час повернувся один вартовий.

— Ці два наші дивізійни втекли! — спокійно зголосив своєму командирові, ніби такого сподівався. Нас усіх відразу оточили, пов'язали нам груби-ми шнурами руки й кудись ведуть.

— Ідете на новий допит, — сказав один конвоір.

— Нічого вам не буде, — потішав другий.

«Не буде, не буде,» — не вірив я.

Нас зупинили перед хатою. З хати доносилися веселі чоловічі й жіночі голоси, гамір і сміх, що мене ще більше пригнобляли. Одні веселяться, а іншим загибель. На порозі з'явився командир бригади.

— Ви, мати ваша, фашистські собаки, втікаєте від нас? Ніхто більше з вас не втече! — лютував. — Постріляти їх! — коротко наказав політруківі сотні.

«Ось і весь допит! Постріляти! — зашуміло мені в голові. — Кінець! — Ні! Не кінець!»

Ціле мое тіло бунтувалося проти смерти, думки в голові противилося такому кінцеві. Ще більше обурився я, коли двох обідраних партизанів підійшли до мене й один почав примірювати мої черевки до своїх ніг, а другий — мою шапку до його голови.

На подвір'я вийшла езекуційна команда — чотири партизани в повних німецьких уніформах, тільки п'ятираменні зірки червоніли на їхніх кашкетах. Попереду ступав плечистий вояк, неголений, із якимось звірячим поглядом у очах. Він витягнув з кобури пістолет, зарядив його й вказав ним у напрямі лісу.

— В той напрям, вперед! — вимовив кутком герекривленого рота по-німецькому.

То німці! Партизани не хочуть плямити собі рук кров'ю, на те мають німців, які викупувають своє життя езекуціями своїх, — чомусь мені легше стало, що від німецької руки згину. Я почав молитися. — Ні, не згинеш! — чув я дивний голос. Почав крутити шнуром на моїх руках. Грубий мотузок розвільнився. Одна рука вільна, і друга — що за щастя! Ми воліклись помалу на місце страти, неначе хотіли собі продовжити життя. Попереду нас командир сотні, за ним політрук, позаду чотирьох німців. Ось ярк, біля якого внизу в стрімких берегах шумить потічок. З ями визирає двох партизанів з рискалями. Вони копають нам гріб... Тут наша остання зупинка... До партизанів нахилився політрук, щось їм розпоряджає... Тепер!

Скачу в потічок... Стріли, стріли, стріли... Біжу, біжу, біжу... Далі, далі, далі... Сповільнив біг, обмацуючися по руках, грудях, ногах... Крови не намагаю. Богу дякувати! Пішов я лісами в напрямі тої гори, на яку англійці помилково скинули провіант, але то не цікава історія...»

Він перервав своє оповідання, ліг на спину й довго дивився на стелю.

«Молитва мене врятувала. Молитва моєї матері, яка виряджаючи мене в невідоме, повісила мені на шию медальйон Пречистої і віддала мене в Її опіку...»

* * *

— Струнко! — горлає Собко, — тридцять стрільців на дозвіллі! — голосить Комарові, як ми стаємо не дуже то на струнко в нашій кімнаті.

— Добре, добре, не кричи так голосно, — махає рукою Комар і мовкне, неначе забув за чим прийшов.

— Хто голоситься на добровольця? — питається голосніше після павзи.

— До чого?

— Завтра розстрілюватимуть нашого конюха. До езекуційної команди треба п'ятьох. Так зарядив Смолій, — ніби виправдовується перед нами.

— Нашого дурного Миколу!? — заля зашаруділа, кожний зривається на ноги, підступає до Комара. — А що з конем зробите? Його теж застрелите? — питається Галушка.

Вся сотня любила нашого конюха Миколу та його півдикого коника, якого ми злапали від партизанів і подарували Миколі. Той коник-«сибіряк» неокресленої чалої масти, з довгою шерстю, мов у вовка, кусав кожного, кого міг досягти, і копав кожного, хто старався його поплескати по клубі, а біля Миколи стояв, як ягня. Тож що то було за вибрик, дотепів кожний раз, коли ми з обозом вирушали в дорогу. А скільки хлопців хотіло при тому коникові показати свою відвагу?

— Нашого дурного Миколу, — повторив бездушно Комар.

— Як дурного могли засудити на розстріл?

— Повинні поставити під суд того, що його прийняв до дивізії.

— Вже ліпше було б, щоб його були вбили партизани на Словаччині — на полі слави!

— Та він не відповідає за себе. Спочатку думав я, що він прикидається дурним, але ні. Часом він і виглядає на розумного, второпного чоловіка, а часом на нього нападе щось, і тоді наймудріші слова, погрози найвищої влади його ні до чого не змусять — такі має нервові приступи.

— Защо його розстрілюють?

— Защо? Що я тому винен? — знову виправдовується Комар. — Хто пригадує наш марш зі Словаччини сюди? — дехто засміявся голосно. — Той ранок, коли Микола не хотів запрягти свого коника до візка — вперся, що він не мав чим його нагодувати, і

як він може тягнути воза — хай інші коні тягнуть, а він буде з ним іти впорожні? І як Смолій поіритувався і голосно три рази йому наказував до десяти секунд запрягти коня і рахував кожний раз до десятих, а Микола не рушився?

— Дурний! Що з дурним зробиш? — обізвався хтось.

— І ніхто не зауважив, як командир полку збоку підкрався до нас, неначе злодій, і став мовчки, приглядаючися, що діється. Коли доглупався, в чому справа, наказав Миколі поправити перекинутий на його голові пиріжок, а Смолій перекинув той наказ. Микола тільки скривився до плачу, притуляючись до свого коника, немов у нього шукав захисту. Командир нічого не записав, від'їхав, і всі відітхнули з полегшею, що на тому скінчилося, і навіть Микола без жодного наказу запряг до візка свого сибіряка. Вчора відбувся суд, — знизав плечима Комар.

— Що тут діється? — піднісся Фріц, нічого не розуміючи, чому стався такий заколот.

— О, Фріц радо зголоситься, — швидко заговорив Ярмо й сказав по-німецькому Фріцові, що треба вояків до езекуційної команди.

— Яволь! — випрямився Фріц.

— Придалося і п'яте колесо до воза, — підніс голос Степан.

— Ще чотири? — настоював Комар.

— Нема дурних! — хтось випалив ззаду, і стало зовсім тихо в очікуванні вибуху Комара, і може навіть збірки на муштру надворі.

— Нема тепер, то я прийду за півгодини, — відповів спокійно Комар, — даю вам півгодини до надуми. Ще чотири.

— Я не буду розстрілювати свого вояка! Я не дурний...

— Хто хоче, хай сам голоситься...

— Тягнімо жеребки...

У загальному гаморі кожний хотів щось додати, мабуть, щоб себе виправдати.

— Тихо! — гукнув Ярکو. — Я маю пропозицію: ми всі зголосимося на добровольців і хай Комар мастить тим собі голову.

— Добра думка! Дуже добре! Хай мастить собі тим голову! — всі погодилися.

— Мені здається, що забагато розстрілюють, і то за цапову душу, — озвався тихо Криворучка.

— За цапову душу?! — зірвався на ноги Миросько. — Не за цапову душу — за кацапову душу! — він майже кричав голосом повним іронії. — Якби не кацапи, ми тут не були б і ніколи не розстрілювали б!

За цап... — він увірвав на півслові, побачивши в дверях Комара: — Стрункооо! — заверещав не своїм голосом, — пане поручнику, всі трицять добровольців голосяться на добровольців!

— Я маю тут список, який я насліпо склав разом з командиром сотні й бунчужним Горошком, — махнув рукою Комар, щоб всі затихли. — Ми витягнули такі прізвища: старший стрілець Собко, стрілець Костюк, вістун Кушніренко...
Обернувшись до стіни, я став глухий, як пень... я не хотів слухати...

— Вістун Колос! — крикнув мені в ухо Собко.

— Через п'ятнадцять хвилин усі викликані зголосяться до мене надворі з крісами, — розпорядив Комар, — і з шоломами. — *Ферштанден*, Фріц? — повторив усе німцеві.

Комар вставив нас у ряд, попереду поставив великий камінь і казав нам уявити, що там стоїть Микола — щоб привикнути, і подавав кілька разів підряд команду по-німецькому: «Струнко! До плеча кріс! Вогонь!» Чомусь мені команда вогонь — *Фоер* відбивалася відляском в голові.

— Пане поручнику, чому ви командуєте по-німецькому? — співучим голосом спитався Степан. — Думаєте, що на тому світі не розуміють української мови? — дивився на Комара з удаваною наївністю.

— Степане, Степане, що вам в голові? — Комар стримував себе від вибуху, — не валяйте дурака. Таж між вами стоїть німець! — майже вигукнув.

Найвищий між нами Фріц, що стояв на чолі лави з правого крила, звернув укрите ластовинням лице на Комара й закліпав допитливо очима.

— Нічого, нічого, я вам поясню пізніше, — заспокоїв його Комар.

Комар давав нам останні інструкції: він сам заладує наші рушниці по одному набоеві — це значить, що ми не мусимо мати докорів сумління, бо тільки виконуємо наказ, і на його команду приложимо до плеча рушниці й потягнемо курки.

— Тільки цільно міряйте в груди або голову, щоб Микола не мучився. Якби ми його тільки поранили, тоді він муситиме ще раз переживати розстріл. Хто того хоче? Зрештою, що ми порадимо? Це ще один обов'язок вояка.

Коли ми верталися, я ще раз його спитався, защо засудили Миколу.

— Я вже говорив, за що, — нетерпеливився Комар, — його розстрілюють за невиконання наказу. Справа була заздалегідь перерішена. Смолій був його оборонцем. І що? Перед військовими законами нікого не оборониш, якщо хтось провинився. То так, як сповідь. Висказуєш свої гріхи, і не знаєш яку покуту дістанеш. За невиконання наказу є одна покута — розстріл! — він обернувся і пішов на свою квартиру.

Вранці машеруємо по битій дорозі за село. Поза горбком, на малій галявинці стоїть обтесаний з кори білий стовп. На горбку кулемети Борецького сотні, Борецький зустрічає Комара, подаючи йому руку. —

«Чи він мене пізнає? Чи щонебудь пам'ятає з-під Бродів?» — наші очі на мить зустрічаються. В нього ніякого особливого виразу. Мені не стоїть спокійно, тупцюю на місці. Під черевиками рипить сніг.

Загула машина. Два вояки з рушницями, спрямованими вперед, ведуть Миколу. Микола в зеленій шинелі, з-під якої стирчать ноги в калсонах, черевики не зашнуровані, він без шапки, немитий, неголений, незачесаний. Йде й тихо плаче. Коли приходить до стовпа голосно схлипує. За ним надходять два підстаршини.

— Сотник Борецький, комендант сьогоднішньої екекуції, — тихо пояснює нам Комар. — Той нижчий підстаршина — це полковий лікар, який має ствердити смерть Миколи. Вищий — це німець з штабу полку, що все запише в штабний щоденник. Нема ще священника, тому Борецький денервується, бо екекуція мала відбутися вже чверть години тому, — Комар вбраний в рейтузи й парадні чоботи, немов хоче Миколі віддати останню пошану, теж переступає з ноги на ногу.

— Де той ксьондз? Заспав чи що? — нетерпеливиться Борецький. — Починати! — дає знак рукою.

Два вояки, що привели Миколу, роздягають його з шинелі, роззувають з черевиків. Прив'язують його руки ззаду до стовпа. Зав'язують очі білою хустиною. Микола зовсі безвладний. То не Микола. То білий стовп, без очей, без голови. Той стовп живий, він відчуває — босі ноги підскакують на зимному снігу, зуби клацають, він скорботно скиглить.

— До плеча кріс! Вогонь!

Клацають курки! — Баааххх!!!!

Миколині ноги незграбно згинаються в колінах, тіло поволі зсувається по стовпі й висне на прив'язаних руках, вітер відслоняє хустину з півлиця опалої голови, з якої одне око криво дивиться на мене...

В моїх очах вся дія довкола Миколи відбувається, немов у кадрах фільму на екрані в сповільненому темпі, а постаті не ходять по землі, а пливають у повітрі: ніби з неба, з'являється священник і вбирає жовтий епітрахіль поверх шинелі; Борецький, за ним лікар пливають до стовпа, лікар притуляє свої пучки до живчика на Миколиній руці; священник перед стовпом креслить в повітрі великий хрест... а все під голосний такт смертоносної музики, що заглушує іржання коника «сиріняка»: «Вогонь! Баааххх! Вогонь! Баааххх!»

* * *

Циган «вициганив» для себе якийсь курс і поїхав. На його місце прийшов новий десятник — Іван Рій. Рій ні виглядом, ні поведінкою, ні вдачею не нагадує хитрого Цигана. Рій дуже балакучий, сміється голосно й часто, виставляючи з рота свої рідкі великі зуби. Як він сміється, очі його звужуються, і його лице нагадує татарина.

— Де тут дівчата, хлопці? — питається після першої збірки.

— Тут, пане уша, є тільки партизани, а всі дівчата в партизанах, — відповідає Миросько, наставляючи до нього свою квадратову бороду.

— Я вам не вірю, — сміється Рій, — тут мусять бути дівчата, як не дівчата, то молодіці, як не молодіці, то бодай якісь жінки.

— Ми вам, пане десятнику, теж не віримо, тому нічого не скажемо, навіть якби знали, де дівчата ночують. Правду сказавши, вони нас оминають, бо вони, мов у перехресному вогні — з одного боку партизани, а з другого — німці.

Знову поготівля. Комар роз'яснює нам, куди йдемо й яке наше завдання: біля трьох кілометрів від нашого постою є місце, де ліс доходить майже до шосе

й залізничних рейок. Там околиця скеляста, заросла хащами — добра для переходу партизанів з одного масиву гір на другий. Розвідка донесла, що на північному боці від шосе появилися партизани, які, мабуть, прямують на кращий терен для партизанської дії — на південний масив. Наша чота має там засісти і, якщо партизани переходили б, пропустити їх через шосе й залізничну дорогу, а далі на них будуть чекати застави інших сотень. Ми маємо загородити їм відступ назад. Коли пічнетесь стрілянина, решта сотні поспішить з підкріпленням. Тому ні в якому разі нам не вільно стріляти, щоб не зрадити свою присутність. Маскування й обережність найважливіші, особливо вдень не сміє нас ніхто помітити. Є якісь запитання?

— Як довго будемо в тому лісі?

— День-два...

— Три-чотири-п'ять, — докинув хтось.

— До сотні недалеко, то не таке страшне. Зрештою, мала правдоподібність, що партизани саме тудою переходитимуть, якщо взагалі переходитимуть на південь, бо тоді, в першу міру, пощо було їм іти на північ? — Комар нехарактерно для нього зраджує свої думки.

Ми вперше в акції під командою нового ройового. Він навіть задоволений, що виходимо з темної, запущеної школи на «свіже повітря», каже, що любить акцію, життя. Вдень дримаємо. Миросько кличе мене вбік.

— Юрку, хочеш сьогодні увечорі піти зі мною? Я дивлюся на нього, не розуміючи, що він має на думці.

— Тут недалеко за колією є хата, — показує в якомусь напрямі рукою, в ній три файні кобіти, солодкі, як яблука-паперівки. Я там був, все полагоджено. Не переривай мені, — нетерпеливиться, коли я хотів йому пригадати, що ми ж в терені виконуємо службу, —

все полагоджено з самим Комаром. Знаєш, в тому ділі я маю від нашого сотенного певні привілеї.

Правда, Миросько має популярність між жінками й має «нюх до дівчат», як йому заздростить Ковалисько, а для Смолія теж придбає якусь «кобіту» — «найкращу для мене, найпаскуднішу для поручника, бо він такий до краси, як коваль до гітари.»

— І Стефко з нами піде — бо як йому не знайдеш, то буде сидіти, як монах. Будь готовий.

Нагально темніє. Ми під малою хатою. Миросько стукає в шибку вікна, від якої звуки відбиваються, немов дятель дзьобає в сухе дерево. Чути кроки біля дверей.

— Маріє, то я, Мирон.

У сутінковому світлі жарівки стіни просторої кімнати виглядають, немов помазані жовтою глиною, в кутку чавунна піч, посередині стіл, помальований сивою фарбою, а під стіною тапчан застелений килимом з зигзакуватими червоними взорами.

— Це Марія, це є Стефко, той Юрко, — знайомить нас Миросько й робить реверанс перед Марією, немов вона якась королева чи принаймні графиня.

Марія собі усміхається, подає мені руку, поправляючи другою неслухняні пасма чорного волосся, що спадають їй на чоло. Я відчуваю дивну приємність, як її шорстка тверда рука стискає мою м'яку долоню. Синій рукав її блюзи зсувається аж до кругленького ліктя, вона поглянула на мене й відразу спустила додолу великі лагідні очі.

— Де твої сестри? — розглядається по кімнаті Мироське, ніби вони перед нами сховалися.

— Ах! — виривається дзвінкий низький голос Марії, поглядаючи на кожного з нас, — то не сестри, то мої кузинки, що приїхали з Марібору по харчі, але сьогодні відїхали. Чому ти, Мироне, мені не сказав,

що ви прийдете, може вони були б затрималися на один день довше? — сміється дروحливо.

— То не твої сестри? Вони дуже до тебе подібні, — Мироськові не вдається сховати розчарування.

— Для вояка кожна жінка подібна одна на одну, — неправда, Юрку? — Марія якось довше глядить мені в очі. Вона задоволена, що Миросько розчарований й надуває губи, скидаючи з себе шинелю й шолом. Стефко, ніби хтось йому наказав, уже без шинелі сидить за столом.

— Юрку, — я знову чую незвичну вимову мого імени, — роздягайтеся, будьте, як у себе вдома. — Ти щонебудь приніс? — питається Мироська. — Я дещо подам на закуску.

Марія бере за крис мого шолома й старається його скинути з голови. Я підношу свою руку й ненароком доторкаюся її гладенького, мов пух, лиця.

— Я і закуску маю, — вперше озивається Стефко, витягаючи бляшану консерву, яку кладе біля неповної пляшки Мироськової сливовиці.

Миросько наливає чарки, дзенькаємо одну об одну, чоломкаючися, мов ми ще не добре знайомі. Миросько кличе Марію, що саме відкриває м'ясну консерву, пропонує, щоб ми з нею запили брудершафт. — «І зі мною теж, новий кріпший, ніж останній,» — припрошує солодко. Вона приходить і сідає на четвертий стілець навпроти мене. Миросько нахилиється з чаркою до неї...

— Стук-стук-стук! — чується від дверей. Марія зблідла, Стефко вискочив, вхопивши рушницю, і притишився біля одвірка.

— Стук-стук-стук! То я, не пізнаєте?

— Холера з тим Роєм, — не витримує Миросько, дає знак головою, щоб Марія відчинила двері.

Рій сміється голосно, розглядаючися по нас.

— Де решта? Це все?

— Яка решта? В лісі твоя решта, — відрубуює Миросько.

— Та тії всі сестри, файні кобіти, солодкі, як паперівки, що ти ними так вихвалявся?

— Ми їм сказали, що приїде такий Рій, і вони чимдуж повтікали в партизани, — сміється Миросько. Йому вторує Рій.

Рій бачить, що тут не для пса ковбаса, бо нас трьох, а «сестер» нема, то й каже: «Добрий ройовий мусить завжди перевірити, чи його воякам не діється яканебудь кривда. Бачу, що все в порядку. Забавляйтеся, тільки не баріться, а я собі йду.» — Він підступає до Марії, подає їй руку. Вона запищала, коли другою він її щипнув в стегно.

Марія повертається до столу й припрошує кожного зокрема, не хоче переривати доброго настрою. Їй приємно, що вона центром уваги між трьома чоловіками:

— «Пийте, Степане, закусуйте Юрку,» — припрошує, і якось щораз ближче присувається до Стефка.

— Е, пийте, закусуйте, — Миросько доливає до чарок, — ліпше докінчімо запивати наш брудершафт.

Він підступає до Марії, дзенькчувши об її чарку, випиває з сплетених рук і довгим поцілунком «доповнює» свій «новий» брудершафт. Я притулився своїми устами до її уст, відчуваючи гіркуватий посмак від сливовиці і приємний від жіночої близькості. Стефко якось отягається з запиванням брудершафту. Це Марію бавить, і вона присунулася з своїм стільцем близько нього.

— «Чому Стефко такий сердитий, якби був у ройовій лінії?» — питається кокетливо, пальцями грається його білявим волоссям. Підносить свою чарку до його уст. Стефко червоніє. Йому не вигідно пити з її руки, хоче взяти чарку від неї і бабах — скло з дзенькотом розприскується дрібними кучочками.

— Ооо, Стефко буде мати щастя і Марія буде мати щастя, — Миросько підтягає з великим задоволенням Стефка, підморгуючи до Марії.

— Ееее! — всі затихають, як з другої кімнати відчиняються двері і розплаканий малий чорнявий хлопчик стоїть перед нами й реве, поглядаючи на нас перестрашеними оченятами.

Миросько видивився на нього, ніби в своєму житті не бачив дитини. Марія дивиться на Мироська, неначе хоче йому щось вяснити, мене потягнуло до хлопчика. Приклякаю і починаю його вговорювати: «Як тебе кличуть?» — шепчу. — Він ніби заспокоївся, то знову ще дужче заплакав. Я беру його на руки, він не пручається, несучи до тапчана. Гладжу по голівці, цілую в щічки. Саджаю на свої коліна, насаджую на нього шолом, але його головка зовсім ховається під шоломом. Вбираюся сам в шолом і стараюся перекручуванням рота й іншими мінами його забавити й заспокоїти. — «Як тебе зовуть?»

Він глядить на мене непевно, втирає рученятами мокре личко, зиркає з-під лоба: «Мірко.»

Підгоцкую його на колінах, приспівуючи:

*Не плач, Мірку, не плач,
Несе киця калач,
Недалеко на мостику,
Несе калач на хвостіку.*

Мірко заспокоюється, усміхається до мене. Поглядаю на стіл — усі очі звернені на мене. Я дурнувато підсміхаюся, ніби мене зловлено на якомусь гарячому вчинкові. Марія підходить і хоче взяти від мене Мірка. Мірко кричить — не плаче, а кричить — своїм пронизливим дитячим голоском. Вона стоїть ще хвилину, дивлячися то на мене, то на Мірка, врешті розводить руками й знизує плечима, повертаючись до столу. Я знову по-дурнувато му усміхаюся.

Бавлюся з Мірком, поклавшись на тапчані. Врешті, Мірко позіхає. Притулившись до мене, мовкне. Мені теж клеються повіки... Підходить Миросько й штовхає мене, вказуючи, що час повертатися. Стефко сидить за столом і уважно слухає Марію, яка не зводить з нього очей. Побачивши, що ми одягаємо шинелі, собі встає і бере свою. Встає Марія.

— До побачення, Маріє, — простягає руку Миросько, — вона спускає вділ очі, немов чимось перед ним провинилася, — перекажи своїм кузинкам, щоб так не поспішали до Марібори під бомби, або ліпше запроси їх знову до себе й нас.

Я знову відчуваю ту саму дивну приємність, як моя м'яка долоня тисне її шорстку тверду руку. Миросько дивиться на Стефка. Стефко ні в цих, ні в тих, видно, що нерішений, споглядає на Марію. Марія дивиться мовчки просто себе.

Ми з Мироськом виходимо з хати...

Розділ дванадцятий

Маршуємо, маршуємо, маршуємо.

Скільки ми витратили часу на марші? Скільки кілометрів перемаршували? Ніхто з нас не знає, ніхто не обчислить. Маршуємо на вправах, на муштрах, на парадах, маршували на передову лінію на фронті, на прорив з оточення, на Карпатську Україну після прориву, на Словаччині по горах, із Словаччини аж до Словенії по широких магістралях і вузьких доріжках, у Словенії по Альпах — мов на глум, мов на сміх.

Спинаємося по горах, неначе альпіністи — але альпіністи ситі, мають все потрібне приладдя і добрі черевики-бергштайгери. Найважливіше — мати добрі черевики. Наші черевики погані, хто які зафасував, вони промокають наскрізь — навіть хтось придумав: «перемо шкарпетки на ходу.»

Під час такої «альпністики» тіло важить тричі більше, здається, відмовить послуху вже на наступному кроці — але ще одне зусилля, останнє, і ми на горі.

А за тою горою другая гора...

Ходимо-блудимо, мов ізраїльтяни в пустелі: попереду Комар, мов Мойсей, шукає дороги до нашої «обіцяної землі»... При сходженні вниз, наше тіло мусить звикати до інших рухів, достосовуватися до інших норм, не зважаючи на всі фізичні закони, божі заповіді, призначення людини на Землі — ми діємо, згідно з іншими, неземними законами, законами війни — для нас не існує нічого неможливого.

Ми знову в постійному марші — маршуємо на південь — перейшли річку Драву, річку Саву, йдемо далі та далі — чота за чотою, сотня за сотнею, батальйон за батальйоном — увесь полк. Чим далі на південь, тим зеленіше, тепліше. Вдень маршуємо без шинель, одна чота у великій відстані від другої, щоб легше було ховатися від низьких налетів літаків по придорожних канавах чи викопаних в полі зигзаговатих вузьких ровах.

Під час маршу наша чота збільшилася на одну групу. До нас долучили один рій бійців з Волинського легіону. Дивний вони гурт між нами — кожний одягнений ніби по-військовому, ніби по-цивільному: деякі в повних німецьких мундирах, два мають добрі чоботи, один взутий у кавалерійські блискучі чоботи й вдягнений в сиві, обшиті шкірою рейтузи — хоч давай йому коня; один не розстається з цивільною курткою, яку вбирає поверх піджака. Всі озброєні по зуби фінками, пістолетами-кулеметами, майже кожний має в кишені пістолет. Свого ройового вони називають командиром. Така практика не згідна з німецькими приписами, бо в

німецькій армії командирами називають тільки командирів батальйону, полку, дивізії, а не ройових, чотових чи сотенних «командирів». Наш справжній командир батальйону Штайнбах, почувши на звіті зголошування їхнього «командира» роя «командирові» чоти — волиняки вживали виключно українську командну мову, навіть у звітах німецьким офіцерам — насміхався з волиняків, цвенькаючи собі під ніс: «Командир, командир, командир.»

З волинських легіонерів близько тридцятьох приділено до нашої сотні на Словенії ще перед акцією *Доннерветтер*. Смолій відразу їх собі сподобав і створив з них свій власний «легіон», з яким ходив на різні виправи. Мав він неабиякі успіхи, за що дістав залізний хрест другої кляси. Вручення відбулося в полковому штабі, очевидно, було щось випити, і джура Смолія згодом розповідав хлопцям, що «пан поручник добре покropив той хрест, і я мусів уранці привести до порядку не тільки пана поручника, але і той хрест.»

Волиняки цікаво розповідають про свою службу в легіоні, про Волинь, бої проти більшовицьких партизанів, повстанську армію, яку перебрали бандерівці та всіх долучили до Української Повстанської Армії. Одначе їх легіон постановив діяти самостійно. Бували вони з своїми командирами й обозами в багатьох місцях, і так поволі причвалали до української дивізії.

В дивізії вони не застали того, що сподівалися. Тому знову, діючи самостійно, однієї ночі вирушили в ліси, щоб якимось перебраться в Україну. Далеко не зайшли, бо в погоню за ними вислано дивізійників. Почалося умовляння дивізійним штабом, щоб вони повернулися; німці обіцяли нікого не карати. Після ради волиняки погодилися на ті умови, бо що в такій ситуації придумаєш? А німці, як німці, використали неясну ситуацію та застрілили в таємничих обставинах

нах найкращого старшину легіонерів, Ворона — ніби він втікав.

— На Волині багато гірше, ніж тут, — згадує інший про рідні сторони, — один жах! Кожне село здане на власні сили, кожний присілок мусів боронитися перед більшовицькими партизанами, від польських боїв, від німецьких пацифікацій, в яких масово мордували людей, навіть палили церкви з жінками й малими дітьми, що в божих храмах ховалися. — Жах! Жах!

— Як в Галичині? — питається хтось під час відпочинку.

— Не знаємо, там ми не були, але не солодко.

— Десятнику, як ще довго маршуватимемо? Куди йдемо? — питається Степан, присівши біля Роя.

— Втікаємо від роззброєння, — виставляє, усміхаючись, свої рідкі зуби Рій.

Я поглянув на Роя, щоб переконатися, чи це правда чи він собі тільки так зажартував. Це дуже серйозна справа.

— Правду вам кажу, — споважнів Рій, — довідався в самому штабі полку від німців — знаєте, що в штабах нема наших, хіба конюхи та ті, щоб принести та подати — самі німці затривожилися, може тому, що без озброєного війська їх партизани перших вистріляють. В інших полках пляново здають зброю — наперед важку, далі скоростріли, кріси — тільки старшинам дозволяють залишити пістолі.

Степан з якимось острахом слухав слова Роя. Степан ще вчора казав, що був на возі і під возом, із зброєю і без зброї. У воєнних часах рахуються тільки з тою людиною, яка носить зброю — це його гіркий життєвий досвід. Це було вчора — а сьогодні?

— Що буде, як нам відберуть зброю?

— До якої чортової матері вони ведуть нас?

— Та нас тут поб'ють, як мишей!

— З роззброєних вояків творитимуть робочі батальйони, які підуть копати окопи й протитанкові рови, — підводиться Рій.

Праця з рискалем така сама важна, як з крісом, — нагадався мені наказ зголоситися до «Служби батьківщини», який я дістав у той самий час, як покликання до дивізії. — Варт було той папірець затримати, може тепер придався б.

— Не зневірюйтеся так легко! — Роеві повертається його сміх. — Справжніх добрих вояків заберуть до парашутної дивізії! — підносить голос.

Всі сміються.

— Не смійтеся, барани! Невірні томи! — сердиться Рій, хоч сам так неповажно почав. — Присяйбоже, що правду кажу! До штабу дивізії на парашуті злетів один генерал з *люфтваффе*, бо його літак підстрілили партизани чи англійці. Він мав при собі наказ до генерала Фрайтага, щоб з наших селепків створити парашутну дивізію!

— Як будемо скакати, як не маємо парашутів? — питається серйозно Ковалисько.

— Видрапаєшсі на найвищу гору в Альпах, пся креф, а звідтам сам полетиш наділ без парашута. По що тобі парашут? — не витримує Глушевський, — ха-ха-ха!

— Присяйбоже! Все правда, — твердить Рій, — спитайтеся поручника Комара!

Комар саме надійшов і дійсно підтвердив вістки про роззброєння і чутки про творення парашутної дивізії.

— Збірка! В дорогу!

Минаємо дороговказ з німецьким написом *Ляйбніц*.

— Мені майже привиділося, що то *Лемберг* на тій дощці, — кривиться Геньо, — пся креф з тими німцями, всюди на свій лад перекручують, — що то за

таке място, пане поручнику? — зачіпає Смолія, що саме проїжджає наперед на коні.

— То є, пся креф, Любляна — столиця Словенії, а тепер Ляйбніц.

— А що то? Високий замок на тім пагурку? — показує на стрімку гору, де на вершку майорить білий не то палац, не то замок.

— Добрий то пагурок! — Смолій аж засміявся. — То приміщення штабу Тіта. Він собі звідти спозирає, що діється поза дротами в тому місті. Напевно з льорнеткою задивився на тебе й дивується, що то за пташок сюди прилетів.

— Оооо, то тому такі вали того колючого дроту довкола міста, — здивовано вихоплюється Ковалиськові, коли ми зупиняємося перед брамою-в'їздом до міста, на якій знуджені вартові пропускають наш полк.

— Вставати! Марш!

Врешті, втомлені приходимо до нашої мети — на берег спокійної річки, яка протинає зелену долину. Тут уже можемо собі «нацьонгаць ногами», — каже Глушевський; — «Хазяїнуватимемо», — перелицьовує його Степан; — «знайшли обіцяну землю», — проповідує Миросько. На протилежному боці річки підноситься гора, яка із своїм пласким верхом виглядає, як величезний догори дном перевернений баняк. Не дуже стрімкий оголений схил до річки, на якому тут і там поміж порозкиданими величезними каменюками ховаються низькі кущі, не проявляє жодного життя.

— На що чекаємо? — питається Степан.

— Чекаємо на протитанкові п'ястуки, міни, вогнемети, динаміт, гранати, — викладає, мов учитель фізики, Комар.

— То якісь фізичні експерименти робитимемо?

— Зберемося в ударні групи, поекспериментуємо п'ястуками вціляти в бункри, вогнеметами випалювати

все з бункра або динамітом висаджувати в повітря. А на тій горі покажемо, як усе вивчили.

— Що на тій горі таке важливе?

— З тої гори вже видно місто Трієст і Середземне море. На тій горі є летовище, де приземляються англійські літаки до штабу Тіта.

— То скільки тих Тітів є? — знову дивується Ковалисько. — Чому було так далеко йти, як там ми одного Тіта лишили позаду на тій горі в Ляйбі чи як те місто називається?

— Любляні, ковалю! — не витримує Комар. — Біда в тому, що наш командир полку заразився від генерала Фрайтага на інфекцію горла, а на ту хворобу є єдиний лік — залізний лицарський хрест.

— Лицарі залізної остроги, герої під Трієстом, — мимрить Миросько ніби до себе і, ступивши кілька кроків вперед, підносить свій театральний тон. — Лицарі залізної остроги! Як славні дружинники, що своїми шоломами напували коней в синіх водах Дунаю, як славні запорожці, що гуляли на ринку в Істамбулі над Чорним морем, ми, лицарі залізної остроги, створимо свою легенду. Не як дружинники на княжих конях, не як козаки в своїх чайках, ми своїми власними копитами зайшли найдалі в нашій історії, славній героїчними чинами, щоб скупатися в теплих водах Андріятичного моря...

Коли Миросько, видумавши свої небиліці, «пльонтав язиком», мені нагадалися слова Грицяя: «Ви станете новими лицарями залізної остроги!» — Ось які ми лицарі!?

— Будеш ти купатися в теплих водах Андріятичного моря! Скупаєшся! — почувся незнайомий голос. — Ми один раз попробували перейти на другий берег цієї річки, і то був перший і останній раз.

Всі голови повернулися на вояка, що стояв позаду гурту. На його ковнірі тризубець, на синьому щиті-

кові на рукаві літери «УВВ». Він з відділу Українського Визвольного Війська, який приділено до *Русскої Освободительної Армії*. Він галичанин і, попавши між нас — «своїх», не хоче вертатися до своєї частини, бо там «нема своїх». Посилаємо його до Смолія.

Ми на нашому новому місці тільки один день, а вже кожний відчуває нервовість, якесь напруження, непевність. Мабуть, це йде від Комара, який насуплено ходить і готовий когонебудь вжалити, мов оса.

— Наш поручник гзиться, — не витримує Ковалисько, готуючись на варту.

— Уважай, щоб на тобі не згзився, — допікає Криворучка, вбираючи на голову шолом.

Вранці Ковалиськове лице спухле й перекривлене, ліве око ледве визирає з вузької шпарки.

— Ну, що ж, і здрімнувся на варті, — він не чекав ні на які запитуння, — хто не здрімне на стійці? Але бідному і вітер піском в очі віє, так і мені. Десь другі сплять, аж хрупуть, і ніхто їх не злапав, а я тільки око примкнув, як принесло того сучого Комара. І кричить: «Струнко!» — Я випростався, а він кулаком в морду... Ех, якби я не стояв на струнко, то не витримав би, і так би йому відшахнув, що комарик виставив би з гробу ноги! — він сплеснув великими ковальськими долонями, аж залящало.

Побачивши, що Комар наближається, він замовк й похнюпився. Комар, затурбований і непевний, ішов просто на нього.

— Ну, що ж, сталося, — починає мляво Комар, — знаю, знаю, — підносить руку, не даючи Ковалиськові щонебудь сказати, — але стійка стійкою. Ви вже забули про Ердутку; де наш цілий рій знищили через необачних вартівих? Я ще не забув. Ну, недобре сталося, але якби німець злапав? Вам хіба не треба більше повторювати, — він простягнув руку Ковалиськові, який, не піднісши голови, поволі підняв свою.

Ще цього самого дня ми отримали новий наказ: негайно йти форсованим маршем на фронт під Фельдбах, де два наші полки в тяжких боях зупинили против Червоної Армії.

— Чим вони б'ються, як їм відібрали зброю? — глумиться Степан.

— Не знає, певно повернули, — знизує плечима Комар.

Хоч ми першого дня пройшли 70—75 кілометрів, наш настрій підбадьорюється, бо лишили позаду бункри на тій горі. Маршуємо без зупинки більше вночі, як вдень. Завидна чигають, мов шуліки, літаки, що несподівано пікують з-за обр'ю. Спимо на ходу чи під час коротких передишок. Нога ступає за ногою, раз-два — крок іде за кроком — раз-два — в голові туманно. Мої думки кружляють споминами довкола голови, мов бджоли довкола своєї матки — летять у минуле, в далекий простір. Я не тут...

* * *

Останнє танго на забаві. Відпроваджуючи Марійку додому, притуляюся до її теплого рамена. Хотів би взяти її під руку, але вона так тісно притиснула лікоть до свого тіла, що не відважуюся. Яка вона була приманлива в танці, а кілька хвилин пізніше вже інша! Я злий на себе самого й тепер мені в голові більше болотниста вулиця, на якій Марійка мешкає, як сама Марійка. Ступаючи обережно з кам'яної плитки на плитку, щоб не залізити в болото, я посковзнувся — мало не впав, а Марійка вже біля дверей. Так «болотнисто» закінчився вечір. Що я робив би з забрудненим одягом? Я маю тільки один вихідний костюм, а завтра неділя і наша дружина копаного м'яча виїжджає на матч.

В неділю Марійка іде з нами тим самим поїздом

додому. Вона сидить біля мене, сперла голову на моє плече, кучері пестять мою щоку, її очі заплющені, уста злегка розхилені, немов просять їх цілувати... а я боюся поворушитися, щоб її не збудити. Чи вона спала?..

Чому я такий нездара? Може було б краще, якщо б я відбув службу в дивізії, а потім пішов до гімназії? Ет... От поглянь на Мирська! До дівчат йому не треба війська, він знав і знає, як поводитися в кожній ситуації. Того не навчить навіть найгостріший капрал і найсуворіший поручник. Що тебе військо навчило?.. А Надя?.. То не військо, то Надя... Ох, Надю, Надійко...

— Гей, офермо, тримай крок! — злоститься Ковалисько, як я йому наступаю на зап'ятки.

Машинально змінюю крок — видиш, щось навчили тебе у війську! Вмієш в марші змінювати крок. — Розглядаюся набоки, щоб освіжити голову, щоб відірватися від замріювання. Спереду колони на коні похитується Смолій. Він сотенний, то йому належить кінь. Комар, хоч має такий самий ранг, як Смолій, але коня не має — йому не належить кінь. Кінь належить тільки сотенному і конюхові... Чи дурний Микола там дістав теж коня?.. Я міг також мати коня і їхати верхи, а не наступати на п'яти ковалеві. Міг би, якби не той Лявенбург. Якби... В моїй голові знову затьмарюється. Звідкись прилітають спомини...

* * *

Я мчу до невідомого мені Лявенбургу в товаровому вагоні, в якому якомога зручніше примістилося сорок вояків. Ми вже по присязі. (У день присязи я познайомився з Ярком.) За пару днів кличуть абітурієнтів на збірку. На дворі сидять два німці, які на списках відзначають олівцем прізвища й кажуть: «Ви

їдете до підстаршинської школи до Лявенбургу, ви — до Радольфцелю.» — Де той Лявенбург? — Мене це не цікавить. Монотонний стукіт коліс заколисує мене в напівсонний стан, в якому я забуваю про війну, про військо, про все, що діється довкруги — я їхав би так у безконечність, без зупинки мчав би в нікуди...

— Лявенбург! Лявенбург! Лявенбург! Висідати! Висідати! Скоро! Скоро! — непрошено вриваються крики крізь відкриті двері вагонів. Вискакуємо на перон, освітлений місячним світлом, що блякне в ранковому заранні. — Швидко! Швидше! Швидше! — німецькі підстаршини зі школи бігають поміж нас і приглядаються, мов собаки обнюхують вперше бачених людей, не рішені, чи тільки гавкати чи кусати.

Якось без особливої причини пристосовуємося до їхнього темпу, як музиканти до батути диригента. Швидше, ніж колинебудь я пам'ятаю, бігом, вставляємося в трійки, маршуємо вулицями міста, викреслюючи з кам'яних кісток бруку дзвінкі тони, що незвично гомонять в наших ушах.

— Пісня!

*Машерують добровольці,
Як колись ішли стрільці...*

З-поміж низьких кам'яниць вилітають чисті голоси й несуться високо в холодне повітря, лунають, мов могутній спів церковного хору в бездашому храмі.

— Скоро! Скоро! Скоро! — метушаться інструктори на подвір'ї поміж чепурними з червоної цегли мурованими казармами, що сховалися в лісі поза містечком Лявенбургом. — Швидко! Швидко! Швидко! — підганяють пронизливими, дещо прихриплими криками.

Цей тон і темпо, надані в першу ніч, всевладно запанували над нами — я стаю клітиною всього організ-

му, який виконує все швидко й вправно, чи вставати вранці й застеляти ліжко, чи митися, чи голитися, чи виходити на збірку, чи виконувати вправи на муштрі, чи маршувати в терені, чи йти до їдальні на обід, чи з кухні нести вечерю у великих банях — все виконується в прискішеному темпі, бігаю, немов Чарлі Чаплін у своїх фільмах. Рекрутське навчання, в порівнянні до теперішніх вимог витривалости, фізичних зусиль, посвяти, перфектності, серйозности згадуються, як гарні спомини з дитячих ігор. Я дивуюся сам собі — своїм осягам — я не вірив, що й здібний витримати прискішений марш у повному бойовому лаштунку по шпалах залізничної колії в рекордному часі, чи починати фізкультурні зайняття бігом по п'ять кілометрів і кінчати вільною боротьбою, якої я ніколи не вправляв, у зимному ангарі, чи наступати в болотистій околиці в газмасці, чи на Штрепі проводити бойові вправи гострою амуніцією, що досягали критичного моменту людської втоми. — «Хлопці! Далі не можу!» — ще й досі не затихає в моїй пам'яті розпучливий крик.

* * *

Штреп!!! Перед нашим першим виїздом на бойові вправи на Штреп наш чотовий Маркс підніс догори свій відморожений на Східньому фронті палець, на який він завжди натягав вовняний палюх, і вже наперед посміхався з того, що нам думав розповісти: «От, на попередньому вишколі маршувала на Штреп сотня молодих вояків, таких у всьому впевнених, як ви.

Ім море по коліна — вони собі підспівують, дехто жартує і не завважили, що їм назустріч хтось іде. Аж коли він зблизився, вони пізнали Ісуса Христа.

— Куди прямуєте, веселі вояки? — питається Христос.

— На Штреп! — вигукують усі.

Христос нічого не відповів їм, тільки відвернув своє лице і тихо заплакав...»

Уже перший день на Штрепі показав, що то не був жарт Маркса — то була свята правда.

Увечері нас не довели до Штрепу на автомашинах, а висадили серед чистого поля — далі маршуй до порожнього холодного дерев'яного будинку з усією зброєю і лаштунком. Напхані в домі, як оселедці в бочці, спимо мертвим сном. Вдосвіта на ногах: миття снігом голого до пояса тіла, гімнастика, поспішний сніданок — і на вправи! Наступ, відступ, вкопування в замерзлу землю. Чуюся, немов покинений напризволяще людьми і небом, бо навіть сонце ніби собі кпить з нас і не збирається заходити. Та вже й воно втомилося і хилиться до сну, а ми приготуємося до бойового стріляння з мінометів. Маркс хоче пописатися перед сотенним, який, ставши неподалік, пильно стежить за кожним нашим рухом. Лице Маркса сяє з задоволення — який то він добрий інструктор, як навчив справно, спритно й найважливіше швидко змінити становище, прицілюватися, спускати в трубу міни і чахх-чахх-чахх — червона цятка за цяткою зникає в блакиті неба. Він задоволено міряє кожну дію штопером в руці. Обслуга діє в повній бойовій обстановці — вкопаний міномет, амуніційні ящики в ямі незаблизько до становища, міномет націлений і пристріляний до цілі.

— Вогонь!

Місько і Сяхо доносять з ями міни, Мілько відчиняє ящик, Стах надягає на міни додаткові заряди, Сяхо подає Левкові, Левко пускає у трубу. Місько подає другу міну, Левко, як автомат, хапає і вже її наставив над отвором труби...

— Гаальт!!! — заверещав сотенний...

Левко застиг у полі над трубою...

— Подивіться, котрим кінцем пускаєте в трубу міну?! За секунду вас усіх тут розірвало б! — пара з криком вибухає з рота сотенного.

Він відходить. Нам ніяково. Маркс стоїть мовчки і з жалем дивиться на Левка, обводить очима кожного з обслуги.

— Розібрати міномет! Раз-два-три! Збірка! Вся чота, праворуч! Бігом руш!!!

Наша чота несе два кулемети, по дві запасні цівки до кожного й чотири металеві скриньки амуніції, міномет і дві металеві скриньки мін. Міномет складається з труби, двоногій ляфети й плити. Грубу, довшу метра, важку трубу можна повісити через плече за причеплений до двох боків полотняний пояс. Йти з нею важко, а в бігу труба закидає тобою так, що не втримаєш рівноваги й погойдуюєшся, як п'яний. Трубу теж можна нести на плечі, але круглий метал так вігрізається в кістку, що здається ось-ось рам'я трісне. Незграбна, довга й груба ляфета двоніжкою б'є й колелитки при кожному нахилі тіла. Під грубою квадратною плитою тіло так зіштовпів, що здається вже ніколи не повернеться його рухливість. Скриньки з амуніцією витягають кості з плечей. А нас тільки тринадцять в рої, три рої в чоті — і ми ще маємо свої рушниці, газмаски, багнети, шоломи і... шинелі.

Несу трубу міномета на поясі. Вона закидає мною, мов вітер стеблиною. Беру на плече. Кістка немилосердно болить. Хтось мене змінює, даючи мені рушницю. Яка легка рушниця, мов перо, але незабаром її залізо, неначе перетопляється у важкий свинець. Ми щоразу частіше змінюємо один одного.

— Хлопці далі не можу! Застрільте мене, хай не мучуся! Хлопці, — просить крізь плач Ясьо, який впав назадгузь на плиту міномета й не може піднятися...

Ще тієї самої ночі — нічні вправи, які затягнулися до ранку. Вранці, після короткого сніданку в полі, вправи до пізнього дня, і аж тоді заїжджають машини. Ідемо назад до школи, але не доїжджаємо, бо перед Лявенбургом машини знову зупиняються.

— Збірка! Ходом руш! Пісня! — Маркс любить пописатися своїми вояками. Не пішло йому перед комендантом сотні, не йде йому з нами перед цивільними в місті. Ніхто нікому не сказав ні слова, а кожний з нас одної думки — черевики ритмічно хрупають по бруку — не буде пісні!

— Пісня!!! — голосніша команда.

— Руп, руп, руп, — кроки лишають останні доми міста. Маркс злиться. — Злися, небоже! За нами Штреп, ти сам казав нам той жарт, що може бути гірше?

— Літаки зліва!!! Лягай! Вставай, бігом, бігом! Лягай! Повзти! Пісня!!! — казиться Маркс. Глухо з землю серед ночі затягає хтось спереду:

*Ми по таборах і тюрмах,
Карались довгі годи...*

Пізно вночі чистимо зброю, миємося. В теплому ліжку ще не перевернувся, а вже побудка! Сьогодні легкі зайняття: вправи при скринці, в якій у піску рельєфно зображена околиця наших теоретичних занять. Нас призначають на ройових і чотових і кажуть командувати дерев'яними фігурками-вояками — чорні проти червоних — водити їх по зелених гірках, форсувати синю лінію річки, вибирати вогневі становища для мінметів, кулеметів. Інструктор Шмідт спостерігає збоку, звертає увагу на помилки, дає похвали за добрі рішення — задоволений.

Пополудні лекція «світоглядного виховання», яку веде «світоглядний професор» оберштурмфюрер

Кранц, лисий товстий балакун. Він говорить, немов би вслухався з великою любов'ю в кожне вимовлене слово, неначе його слова повторюватимуть тисячу років у тисячолітньому райху, який він малює перед нашими очима. Довгою указкою він водить по кордонах майбутнього райху, описуючи в крилатих фразах благодать для німецького народу. Час від часу його рука з указкою повертається вбік слухача і — стук-пук по голові студента, якого запримітить з заплющеними очима. Що далі протягається його лекція, тим частіше *векер*-будильник, замість показувати нові точки зацікавлення на мапі, «стук-пукає» по головах вояків. Тому кожний спішить до залі, щоб якнайдалі бути від того *векера*.

Сьогодні я не маю щастя, бо виставлений на перший вогонь в першому ряді стільців. Стараюся слухати його викладу. Кранц у знаменитій формі, ентузіастично модулює голосом, який в моїх вухах чомусь слабне, віддаляється — і ... стук-пук. Я дурновато усміхаюся до його вибалушених великих очей і знову слухаю, як то «фюрер новою зброєю здобуде перемогу на всіх фронтах, як він розторочить жидівсько-більшовицькі орди, як він створить новий кращий лад у Новій Європі».

— Нас, вояків героїської зброї СС, що кров'ю і потом пишемо історію тисячолітнього райху, фюрер щедро винагородить. Хто, як хто, а ми заслужили собі признання фюрера за свою вірність, готовість і боротьбу. Після закінчення переможної війни, кожний матиме можливість кувати для себе своє щастя — хто з вас захоче, поїде на схід Європи, на Україну. Там будуть приготовані великі господарства на вашу вічну власність, добрі посади — кожному по його заслугі...

— Я добре не зрозумів, що ви маєте на думці? — пізнав я по голосі Врецьону, колишнього перекладача нашої сотні в Гайделягрі.

— Що ви не зрозуміли? — дивиться допитливо Кранц. — Я вам усе виясню.

— Ви сказали, що ми, вояки зброї СС, поїдемо після переможної війни на Україну. Там отримаємо великі фільварки, маєтки, посади?

— Так-так, — похитує головою Кранц.

— Тільки ви забули спитатися, звідки ми приїхали і хто ми.

Кранц дивиться на Врецьону, ніби на якогось тумана.

— Ми не есеси, ми вояки української дивізії, які зголосилися воювати за Україну, ми самі з України...

— Ви галичани, — перебиває йому Кранц, — я це сам читав у наказі райхсфюрера Гімmlера. Ваші батьки, а може й деякі вояки вашої дивізії, були тому тридцять років піддані австрійського цісаря, а Австрія, батьківщина нашого дорогого фюрера, тепер *Остмарк* великого райху. Ви маєте певні привілеї, щось нарівні фольксдойчів. Ви повинні бути горді з того, що ви у зброї СС — вам кривди фюрер не зробить в Новій Європі.

На Кранца посипалися вигуки й вислови, мов на спортивного суддю, який неправильно покарав дружину карним ударом:

— Ми не есеси! Ми українці!

— Які ми галичани? Які ми фольксдойчі?!

— Ми зголосилися до української дивізії і будемо битися тільки за Україну!

— Українські землі наші, ніхто їх не даруватиме нам!

Кранц стояв з указкою в руці, нижня щелепа йому повисла, показуючи на задніх зубах блискучі пльомби, чоло зморщилося, лице почервоніло. Він подивився на годинник:

— Лекція закінчена. Розійтись!

Врецьона підійшов до Кранца й щось з ним говорив, але Кранц похитав заперечливо головою — був вражений і образений.

* * *

Повернувшись до своєї кімнати, де ми з Стефком жили поміж хлопцями з Бузька, ми повернулися до звичайних зайнятть, якщо «звичайні» зайнятття колись були в цій школі. Наша зала теж не займалася «нормальними» справами. Наші співмешканці мали свою мову, переплітаючи дуже часто вульгаризмами, розповідали різні «масні» дотепи й жарти, пригоди з повіями, які кожний з них мав і в які важко було повірити, і при кожній нагоді співали пісню *Буффальо Біль*, *Буффальо Біль*. Фактично, ця пісня не мала слів, а тільки рефрен *Буффальо Біль*, *Буффальо Біль* повторявся після придуманої чи десь почутої стрічки про американського героя-ковбоя, що бився з індіанцями й іншими невігласами, спав кожної ночі з іншою повією і з нею відповідно поводився, пив кожного вечора відро горілки — і завжди під рефрен *Буффальо Біль*, *Буффальо Біль*. Я прислухався до тих варіантських історій і собі підтягав рефрен, дивуючися, як українські вояки співають польською мовою пісню про американського ковбоя в німецькій підстаршинській школі СС. Перестав я дивуватися, коли ми дізналися, що тут перед війною приміщувався дім для божевільних, і від того часу ми почали щоразу частіше називати цю підстаршинську школу «школою вар'ятів».

Прийшло латинське Різдво. Наш хор виступив з концертом колядок. Німецька колядка *Штілле Нахт* — пролунала гармонійно могутньо. Німці сиділи зачаровані, немов уперше слухали цю пісню.

В той час кожний вояк одержав невеличку, збиту з дощинок пачку, а в ній: торбинку цукру, в папір зави-

нений смалець, сушеню, горіхи, мило, домашні нитки, шнурівки, олівець і 50 цигарок. Зверху лежала зів'яла галузка смерічки, малий календарець і різдвяна картка:

ХРИСТОС РАЖДАЄТЬСЯ!

Дорогий Вояче!

У день народження Предвічного вітає Тебе Військова Управа разом з Головою Жіночої Комісії. При цім бажаємо Тобі доброго здоров'я, вояцького щастя та сил для здійснення того Великого Діла, що Ти його піднявся на славу і краще майбутнє Батьківщини.

Начальник Канцелярії В. У. — Сотн. Навроцький О.
За військову Управу — Полк. А. Бізанц
За Голову Жіночої Комісії — Терлецька Неоніля

Стефко розкрив свою пачку і скоро її закрив. В ній не було смерекової галузки, ні картки, ні цигарок — вся скринька повна цибулі. Ми відразу скинулися і зробили найкращу пачку, але Стефко вперто відмовлявся її прийняти. Не допомогло, що Кантор, рябий веселий хлопець, твердив, що то його пачка, бо він її мав у своїх руках, і якимсь переміняв — а пачки не адресовані.

На Свят-Вечір вся сотня на збірці — приїхали зі Львова губернатор Вехтер і полковник Бізанц. Лави виструнчуються, а найбільше витягається сотенний Дюце. Він не може встояти на одному місці, танцює, мов норовистий лошак. Надходить Вехтер, одягнений в свій елегантний генеральський мундир, з ним командир школи й постать в чорному однострої — Бізанц. Бізанцова фігура й лице з коротко стриженними широкими вусами чомусь нагадують мені Возного з *Наталки Полтавки*.

— Струнко! Направо глянь!

Вехтер коротко вітає українських вояків, майбутніх старшин і підстаршин дивізії. Бізанц відразу впадає в патос — він народжений в Галичині, підполковник Української Галицької Армії. Бізанц трохи навчився української мови від селян, не узгіднює якслід слів, наголоси в нього, де попаде, промовляє запально.

— З новов зброєв, новими гарматами, новими літаками — я вас тут всіх запевнюю — прийде нам бажаний *ентшайдунг*. Нападемо і на Америку. Запам'ятайте, мої вояки, що ці слова сказав вам полковник Бізанц. А ви сі вишколюйте на добрих вояків, щоби вам все воїнське пішло у кість і крив!

* * *

Під час вправ мені все частіше дошкуляв наш роювий Мюце. Він, мабуть, відчуває, що я його не люблю. За те він мені віддячується на вправах, а найбільше на муштрі. З кожним його наказом у мені щось бунтується. При моїй найкращій волі, ноги чомусь не обертаються «цакіг», на наказ Мюце «втягнути в себе живіт», той бездушний живіт хоче якнайбільше надутися вперед, груди й плечі навмисне не хочуть виструнчуватися, а Мюце, мов накручена катеринка, завжди те саме: «Хочете стати підстаршиною зброї СС?» (Велика ласка твоя — ти мене зробиш підстаршиною і ще зброї СС!)

— Хочете стати підстаршиною зброї СС? — котрий то раз рипить на сьогоднішній муштрі.

— Ніііі! — кричу, на скільки мої груди годні, — ні, я не хочу стати підстаршиною, як ви!!! Я навіть не хочу стати офіцером таким, як *гауптштурмфюрер* Дюце!!!

— Хочете ста... — Мюце відкрив рота й не докінчив. Подивився на мене, як дивляться на щось, у що не можна повірити. Дюце чейже його зразок і ідеал —

він віддав би свою праву руку, щоб бути таким, як його командир сотні... і Дюце наближається до нашого роя, але зупиняється на інспекцію біля іншої чоти.

Дюце залюблений в себе. Не так в себе, як у свій мундир, який завжди лежить на його худій високій постаті, як на манекені; він залюблений у свій голос, коли командує всією сотнею. Як відбирає рапорт і підносить до салюту витягнену руку, нагадує мені косу на держакі. Сьогодні повторяється, як кожного ранку, його рутину. Після звітів його тенор співає високим фальцетом:

— Вся сотняаяя! — павза, — Прямо гляньбьбь! — доспіває півтону вище. — Перша лава виступити три кроки вперед!

Дюце підходить до другого вояка в лаві й каже йому піднести лівий черевик — чи є всі цвяхи на підшві. Поволі проходить, дивлячися кожному воякові в очі, спостерігаючи його виструнчену поставу. Зупиняється навпроти п'ятого вояка й каже показати хустинку до носа. Від шостого бере рушницю, підносить її і дивиться крізь цівку, чи цівка чиста й помазана олією — так, щоб блищала й ока не рازیла.

— Доброволець... — виструнчуюся, коли він зупиняється навпроти мене.

Він бере мою рушницю, відмикає замок і крізь цівку дивиться в небо. Все в порядку. Відкручує шомпол. Каже, щоб я йому дав свою хустинку. Вкладає шомпол у хустинку, бере між два пальці й крутить ним, показує мені хустинку — на ній три чорні цятки, мов зернятка маку.

— Записати.

— Яволь! — бунчужний стоїть наготові з своїм грубим записником.

Дюце проходить вздовж другого ряду. Чую, як Стефко зголошує йому.

— Записати.

Після вправ ми з Стефком ідемо до рапорту. Вирок: за недбальство в догляді зброї — три дні арешту на хлібі та воді.

Я закликав на Мюце і Дюце: «Чому мене вибрав Дюце того ранку? Чи не почув він моєї відповіді Мюце тоді на муштрі? А може Мюце зголосив йому? Інструктори мають свої обговорення, дають оцінки про кожного свого підлеглого. Але чому Стефка? Чи тому, що ми в одному рої, спимо один над одним і разом ідемо на вихідне, тому, що ми побратими? — В побратимстві і смерть мила!» — махнув я зрезигновано рукою.

Стефко розторощений, ображений, взагалі не хоче про це говорити.

Якщо ти покараний арештом, підстаршинський курс для тебе завчасно кінчиться. Повертаємося до дивізії. Товариші нас прощають, бажають кращого в майбутньому. В канцелярії отримуємо «подорожній наказ», картки на харчі. Бунчужний відпроваджує нас аж до брами. На варті міцно тисне руку.

— Знаєте, якось воно вже так прийнялося, — тихо пояснює бунчужний, — якось так складається, що з кожного курсу двох-трьох вояків на чомусь прилапають і саджають до карцеру на хліб і воду. Це добра засада вишколу — прикладом учити — дисципліна мусить бути. Сказавши між вами і мною, — він ще більше знизив голос, — тим разом випадково впало, на жаль, на вас, якби то сказати, зовсім неправильно. Але це не кінець світу, — каже веселіше, — після шести місяців ця кара буде перекреслена в ваших рекордах чорною тушшю так, що її ніхто не розшифрує навіть під мікроскопом. Буде друга нагода. Вояцьке життя, як у кості гра, як в пісні співається, *Дас лебен іст айн вірфельшніль*, — потішає. — *Гальс унд байнбрух!*

* * *

У поїзді мовчимо — що буду говорити? До нашого купе всідають дві жінки, мабуть, сестри. Вони між собою тихо розмовляють, споглядаючи на нас. Одна усміхається до мене:

— Куди ідете?

— Вертаємося з підстаршинської школи до нашої української дивізії, — відповідаю.

Вони переглядаються здивовано.

— Ви не німці? Звідки ви, хто ви? — питається друга.

Відповідаємо:

— З України.

— З України? — знову переглянулися, — З східної Європи? — заговорили разом, немов хочуть впевнитися, що добре почули, що ми з тієї України, що на сході Європи, а не з якоїсь іншої екзотичної країни, про яку вони не чули.

— Так, ми з України, тої України, що на сході Європи, з того сходу, де німці кривавляться вже два і півроку.

— Направду? Нам не хочеться вірити. Ви виглядаєте, як німці, як справжні німці.

Стефко різко відвернувся від вікна й подивився на німок, які неприродно до нього усміхалися.

— Ми мали уявлення, що люди зі сходу Європи — росіяни, українці — то не все одно? — ніби поправилася, завваживши Стефкову гримасу, — не виглядають так, як ми. Ні, я зле висловилася, я думала, що то люди, подібні на людей, але інакші від людей — живуть у землянках, у норах. Вибачте, але ми ніколи не думали, що в німецьких мундирах, в СС, є українці.

— Мій син також воює на Східному фронті у війську СС, — докинула гордо друга.

Поїзд зупиняється. Жінки поспішно висідають, не дивлячися на нас. Наш поїзд котиться на схід, ближче до фронтів тих, що на сході...

* * *

— Зупинкаааа!!! Відпочиииинок!!! — я стрепенувся, мов збудився зі сну. Я не повертаюся з Лявенбургу поїздом до дивізії, я в дивізії маршую на фронт до Австрії.

Збоку дороги, вздовж сотні на коні їде Смолій і голосно наказує зробити відпочинок, немов хоче кожному воякові показати, який він турботливий і дбайливий. Його втомлене лице набрало більшої квадратності й гранчасности, з очей променіє бадьорість, не так, як тоді на Штрепі, коли він плакав: «Хлопці, далі не можу. Забийте мене».

Розділ тринадцятий

— Поготівля!!! — поспішає під нашу шопу Комар.

— Поготівля!!! — кричить Рій, ніби ми глухі й ніхто не чув Комара.

— Поготівля!!! — повторяє й собі Ковалисько. — Скінчилося гостювання в бавора!

— Завтра вдосвіта виходимо здобувати *Штраднер когель*, — тихо сповіщає Комар.

— Ми вже ту висоту здобували, — ніби дивується Степан.

— Що ти, командір, пся креф, не знаєш твоїх большевиків? Вони не зупиняться, поки не здобудуть цілу Європу, а *Штраднер когель* їм на заваді, — дратвять Степана Геньо.

— Ідемо на гору Маківку, — приговорює Миросько, кели ми пакуємося до наступу. Він кожную тешню висоту називає *Горою Макієвою*, — бо «на

горі на Маківці там ся били січовії стрільці,» — підспівує, мов вибирається на весілля.

Хлопці заметушилися, а я, сидючи, задумався. Такого постою, як тут, я ще не переживав. У цих кількох днях, я немов наново пройшов своїм вояцьким шляхом, немов шукав за якимись причинами й наслідками, неначе писав свій життєпис для якогось невідомого командира. А що ще передо мною? Куди поведе мій вояцький шлях?

Гамір і піднесення вояків розігнали мої думки з минулого. Хлопці готувалися до майбутнього — до бою, вкладали до наплечників підручні речі — хто що. Комар вбирає маскувальну дреліхову блузу, а по ній сукняний піджак, бо вночі ще холодно. Хто має маскувальну уніформу, наслідує Комара. Вранці, залежно від погоди й обставин в терені, побачимо, в чому наступати. Мене дивує, що Комарів джура Юзько йде з нами, а ще більше — його «передбачливість» — він запихає до свого наплечника Комарові рейтузи й чоботи. Волиняки, що ще недавно були такі балакучі й веселі, мовчать, якби в рота води набрали — кожний пригтовляється до бою на свій лад.

Пагорби сутеніють, гранатове небо не пропускає ні одного ясного промінчика. Дряпаємося на пагорб, помагаючи собі руками. На горі збиваємося в купи, мов вівці, щоб ялось перекуняти до ранку.

Шшшш-бум!!!

Розскакуємося, припадаючи до землі. На сході рожевіє небо. Розтягаємося на вихідні становища. Наша чота правий фланг; рій волиняків дещо позаду, щось, ніби резерва. Перед нами велика галявина оголоє вершок висоти, наліво простягається ліс. Позаду підходить два вояки з ношами й хрестами на рукавах. — «Гибай звідси, лапайдуху!» — хтось кричить. — Санітари поблажливо посміхаються, немов кажуть у відповідь: «Зачекай хвилинку, інакше будеш крича-

ти!» — Мене огортає уже відоме почуття перед наступом — не то апатія, не то отупіння — дивний спокій.

Над нами, ніби листя зашелестіло під подмухом наглого вітру — це стрільна нашої артилерії летять нам на підмогу — бальоники білого диму вказують, де вибухли гарматні гранати. А тут бухнув димок кілька кроків перед нами. Ковалисько зірвався на повний ріст і кричить, помахуючи кулаком в напрямі наших батарей: «Ви, скурві сини, не вмієте стріляти!? Ви...»

— Вперед!!! — кричить Комар, вибігаючи перший на галявину. Він заліг в долині спереду й, спершись на лікоть, помахує на нас рукою, немов заманює до себе на якусь лакоминку. Ковалисько сьогодні, мов не він. Він жене вперед, мов навіжений. Я його наздоганяю. В ухах затарабанило, немов від грубих крапель по бляшаному даху; зашуміло, немов полилася злива — кулі фінок, рушниць, кулеметів розгулялися до музики гранат з мінометів на зеленій толоці полоники. Спалахує жмут блискучих іскор, засліплюючи мої очі.

— Санітар! Санітар! — ледве чую під шоломом чийсь жалібний голос.

Я притулився до землі за невеликим каменем. Тут погане місце, бо цей камінь позначає для ворожого бійця, де я сховався, і він напевно намірив свою рушницю і чекає на мене з пальцем на курку. Тому не можу прямо зірватися, а треба якось звідси відповзнути.

Ззаду підбігає, відразу закручуючи до лісу, Миросько. Його шолом блищить голою сталлю в ранковому сонці. — «Ех, Мироську, Мироську, колись дорого заплатиш за своє недбальство. Чому ти не замаскував свого шолому?»

Спереду Комар, обернений на боці, щось кричить, але його голос заглушує стрілянина. Він рукою вказує на Мироська — на ліс.

«Певно! Аж тепер!? Чому ти відразу, не повів нас лісом, а вискочив на це голе поле? Не сподівався олив'яного бобу! Ти не знав, що найкоротша дорога часто стає найдовшою — і найдорожчою?» — злюся на Комара.

Треба навскіс бігти до лісу — це більша небезпека, бо твоя постать творить добру ціль для ворожого стрільця. — Там зігнений вояк, неначе посковзнувся на льоду, розвів руками, одне коліно підніс і ... «лапає духи.»

«Лапає духи! — Чому я так легковажно називаю чийсь смерть?» — мені не приємно від таких гадок, що лізуть в мою голову, мов гаддя.

Очима воджу по просторі між мною і лісом, шукаючи якоїсь заглибини в землі, щоб туди підбігти й сховатися. Відкочуюся від каменя і щасливо добігаю до наміченого місця; ще один стрибок, і я в лісі мало-що не наскочив на Комара й не звалив його з ніг.

Сіре лице Комара не відвертається від поля, ніби питається: чи ще хтось добіжить до лісу? Ніхто не піднімається. Його рука підноситься і стирчить, мов прив'язаний шнурком патик до страхопуда.

— Впереед! — кричить Комар.

Він сам біжить, біжить — він не біжить — він жене за червоноармійцями, які вискакують з лісу та втікають через галявину. Він пре за ними на поле, немов хоче їх живцем злапати, щоб помститися за вбитих його вояків. За ним вискакує з лісу два вояки і ще два — усі вони біжать, мов хлопчачи, наввипередки на толоці.

— Варіяти!!! Де ви погналися?! — кричу їм услід, прилягаючи задиханий на схилі яру на самому краю лісу.

Як тільки червоноармійці зникли з галявини, ліс ригнув вогненними язичками, задимився з люті — довкола Комара і його вояків земля ожила — запорс-

кала порохом, підскакує грудками. На їхнє щастя, через галявину прямою лінією до нас біжить глибокий рівчак. Ховаючися від куль, вони рівчаком підсовуються до нас. Тимчасово вони там безпечні, але рівчак кінчається перед лісом і вирівнюється з чистим полем.

Неподалік спереду, кілька кроків від яру, де ми залягли, розрослося грубе дерево. Його старі коріння стирчать з землі, мов висохлі кісті. Між рівчаком і лісом найнебезпечніше місце. Хто його щасливо перескочить?

З рівчака вискакує Комар і залягає за деревом. Його маскувальна блюза зливається з зеленою травою, вкритою старим зсохлим листям. Кулі з глухим стукотом вриваються в стовбур, деякі відбиваються від кори, дзижчать, мов люті оси. З ярка висувається замаскований шолом. Комар б'є насліпо з свого автомата, коли Ковалисько довжелезними кроками валить просто на мене і, мов колода, зсувається по схилі яру.

— Де тебе понесло, дурний ковалище!? — дивлюся в його прижмурені очі.

Він мені відбуркнув прокльоном.

До дерева хутко жене Івасько, той, що недавно прийшов з юнаків. Рушниця летить йому з рук і він відрухово хоче її підобрати, як Комар хапає його за рукав — обабіч стовбура свищують люті кулі. Івасько зсувається на землю — блідий, блідий. До дерева летить Степан.

— Командірі! І тебе туди погнало?! — із здивування виривається мені голосний вигук.

З рівчака зривається останій вояк. Сонце облямовує ясним німбом його незамаскований шолом, мов голову святого. Рушниця летить від нього, ніби він її жбурнув від себе, як щось огидне... Він немов уважно вибирає собі місце на землі, повільно лягає на траву...

— Мироську!!! — приголомшений зриваюся. Щось тягне мене за ногу вділ яру.

— Лежи, йому вже не допоможе ні кропило, ні кадило... — ледве чую Стефкові тихі слова серед безперервного голосного виття, що заливає всю галявину й ліс. Час від часу якась відірвана куля відіб'ється від землі чи камінця, грубо бамкне, мов дзвін, чи бренькне, мов муха, вирізняючися з загального клетоту.

Мов у гіпнозі, мої очі прикуті до галявини, по якій раз-по-раз б'ють сальви, неначе вся армія націлилася на свою єдину жертву — Мироська. Його тіло здригається від кожного поцілу, немов не хоче вмерти... Блискуче сонце освітлює галявину, мов прожектор сцену.

... Я в театрі. Драма. Остання дія. Остання сцена. Кульмінація — останній постріл; героя прошиває підступна куля; герой падає; лежить на сцені; спадає завіса; завіса знову піднімається; герой кланяється з ледве помітною усмішкою під невгаваючі оплески глядачів — Мирослав Гнатюк тріумфально відіграв свою роль... Чому не спадає завіса?.. Чому Мирослав не піднімається?..

Рвучко обертаюся, почувши на моєму плечі дотик: «Ходи, — уста Стефка здригнули, мов з болю, — всі уже відійшли. Ми відбили Штраднер когель.» Його очі були повні сліз...

* * *

Після бою на Штраднер когель, чекаючи на дальші накази, Комар побачив у кущах перевернений важкий кулемет. Як добрий господар, що не проміне нічого, що може колись придатися, Комар покликав мене, щоб йому допомогти винести кулемет. Ще я не ступив кілька кроків, як гупнуло, неначе поблизу впав якийсь великий камінь, і на мене полетіло галуззя.

Мене вогником запекло в литку. Ступивши один крок, я присів від болю.

— Санітар! Санітар! — на все горло гукнув Комар.

Замість санітара, звідкись з'явився лікар, забандажував мою рану і, як адвокат, що щойно виграв справу в суді, потішив мене, що через тиждень знову зможу здобувати *Штраднер когель*. Цей вершок став майже такий славний, як замок Гляйхенберг. В дивізійному санпункті я пройшов рутинний огляд і негайно мене відвезли до шпиталю разом з іншими пораненими. Скалку, яка вбилася глибоко у м'яз, витягли під час операції. Цей досить великий кусник металу з гострими несиметричними краями я завинув в газету й тримаю для історії: сам пишу історію залізом і кров'ю. Тепер я лежу в малій кімнатці дивізійного шпиталю, що примістився в якійсь школі, а зі мною Микола Костів.

Миколу важко поранила міна на Словенії. Він ішов із своїм чотовим дорогою край села. Збоку на видному місці стояла вбита в землю таблиця: «Смерть усім фашистам!» Хорунжий витягнув таблицю і замахнувся, щоб її викинути в поле — і полетів разом з нею від сильного вибуху партизанської міни. Миколу непритомно відвезли до шпиталю.

Микола вже довгий час заліковує рани. Менші рани погоїлися, а велика потребує ще догляду. І його медсестри пильнують, мов хворе немовля. Микола не немовля — він виглядає, мов грецький борець, якого я бачив в підручнику старовинної історії: смагляве обличчя, облямоване відрослими від військового стриження кучерями, прямиий довгий ніс, м'язисті рамена.

Раз у день приходять дві молоді дівчини — звичайно Валя і Зоя — перевивати Колю (вони з Великої України й так його кличуть). Вже при вході вони в піднесеному настрої — уста легенько усміхнені, очі

ніби в вичікуванні чогось гарного й приємного. Поволі розмотують Колин бандаж, і він від черева до атлетичних ніг голий. Навмисне повільно вони обмивають його рану й тіло довкола неї. Пальці бігають по животі, затримуються довше на стегнах, між стегнами, мов на клавішах грають нечутну мелодію, від якої кожний м'яз Колі відзивається, неначе струни — він не має владування на своїм тілом, піддається повним почуванням еротичної музики. Дівчата щось шепчуть йому. Білявка не втримується від хихотання, що мимовільно виривається з її уст. Тоді вона, немов пустотлива збитошниця, поглядає на мене очима повними злорадних вогників, щічки її багряні, мов свіжо підмальовані, а я вдаю, що читаю книжку чи журнал. В той час звичайно навідує мене «провіриту мою рану» старша віком, зубата медсестра, яка більше дивиться в бік Колі, ніж на мою ногу. І її лице вкривається рум'янцем, а гострі риси лагідніють — вона стає мені навіть «симпатичною».

Ох, жінки, жінки...

З шпиталю скоро мене перевезли над озеро, до колишнього курорту, який тепер став пансіоном для видужуючих вояків. Тут я познайомився з хорунжим Клішем і сержантом Козацького корпусу. Сержант проводив більшість свого часу на шосе. Коли над'їжджала якась жінка на велосипеді, він ставав посередині й зупиняв її, часто примушуючи силою зупинитися, й хапаючи за заднє колесо, коли вона старалася його обминути. Жінки злостилися і від'їжджали в поспіху, не дуже розуміючи ламану німецьку мову чужого вояка. Така їхня поведінка ображала його, і він махав їм услід кулаком й вигукував по-російському: «Ех, була б ти в Югославії, не такої співала б!»

— Якої співала б? — якось спитався я, обсервуючи його залицання.

— Не такої. Де ми в Югославії не стояли, там кожний — малий і старий — скидав шапку й низько кланявся кожному козакові, не тільки старшині. Жінки теж низько схилялися, коли проходили біля нас. Такий до нас мали респект.

— Частіше я заходив до Кліша на партію шахів. В його кімнаті перебувало ще два німецькі офіцери вермахту — молодий лейтенант з простріленим пальцем і старий гавптман з пораненою рукою.

Гавптман любив розповідати про свої пригоди з Першої світової війни. Часто при тому нарікав на теперішнє безладдя, підкреслюючи «незаконні» партизанські дії проти німецької армії в Югославії, де він провів більшу частину війни. Сьогодні він розговорився про сербів, про партизанів, про містечко, де його частина стаціонувала, і як його там ненавиділи, бо він втримував лад і законність — наказ є наказом.

«Мені донесла розвідка, що на мене плянується атентат, — розповідав, закуруюючи цигарку. — Подивимося, хто на кого зробить атентат, — сказав я собі й виготовив відповідний плян. негайно наказав арештувати п'ятдесят закладників. Не всіх, що були на списку, вдалося схопити, але на їх місце брали ми того, хто попав нам у руки. По всьому районі проголосив я, що до сорок вісім годин населення має зголосити прізвища тих людей, які приготують збройну акцію проти німецької влади та хочуть на моє життя зробити замах. Якщо їх не виявлять, стратимо всіх закладників. Для постраху ми вже першого дня збудували на середмісті шибеницю. Минуло сорок вісім годин, а ніхто нічого не голосить. — Що робити? — говорив він з ноткою розчарування й подивився на Кліша, ніби від нього очікував підтакування. — Я німецький офіцер, я мушу дотримати своє слово. — Я ще відклав езекуцію на чотири години, але коли мені позвітували, що на одну нашу

станцію напали партизани й усю залoгу вибили, чекати довше не міг.

Під самий вечір привели на площу закладників — самих старших статечних громадян, бо молоді в партизанах. Наказ був, щоб усе місто вийшло. Скоро з ними впоралися, але серед присутніх це видовище викликало не так страх, як бунтівництво і непослух. Це я бачив по поведінці людей, які стояли понурі й мовчазні. Тоді впало мені на думку вибрати ще п'ятьох з тих бунтарів. Йшов я довкола й показував пальцем на того або на того — мої вояки хватали його і під шибеницю. Чотири є, ще п'ятий — дивлюся на ще нестарого чоловіка, а він зблід. — То ти такий пташок! Я ще не показав на тебе пальцем, а ти боїшся!? Щось тут підозріле. — Ще я не підніс руки, як він почав втікати. Далеко не втік. Останній повис на шибениці. Як петля стискала йому горло, з його уст вирвався звук: «Ма...». Донині не знаю, чи може він хотів врятувати своє життя і видати змовників, чи може зі страху перед смертю, як мала дитина, кликав на поміч: «Мамо»...»

Гавптман замовк і задумався. Я поглянув на нього, як він спокійно запалював здоровою рукою другу цигарку. Він так різко на мене подивився, що я почувся, як ті, що йшли під шибеницю. Кліш тупо дивився на шахівницю, не підносячи очей, і запитав: «Чий хід?»

Від цієї хвилини мені не хотілося тут лишатися, грати в шахи в цій кімнаті, виходити на прогулянку по шосе. Наступного дня я пішов до канцелярії і зголосив завідувачеві шпиталю, що хочу вертатися до своєї частини.

- Де твоя частина? — спитався оберлейтенант.
- На фронті.
- Де на фронті?
- Під Фельдбахом.

— Хлопче, що ти збожеволів? Та ж війна кінчається. Чому не зачекати тобі тут на офіційний кінець? Зле тобі? Бомби не падають, кулі не свищують. Перечекай той час і поїдеш додому, *нах гаймат*.

— Ні,— відповів я досить шорстко,— я вояк і до мого обов'язку належить стояти на фронті до останньої хвилини! — В той момент я відчув тугу за Стефком, Ярком, нудним Ковалиськом, «командіром», навіть за службістом Комарем.

— Всього найкращого,— побажав мені з батьківським зрозумінням лейтенант,— за годину від'їжджає автомашина до міста по харчі, то присядь. Якщо матимеш щастя, то може якимось амуніційним поїздом доберешся до Фельдбаху. Тут маєш маршовий наказ, сухий харч дістанеш у нас, а від мене приймай пляшку вина — це мій подарунок для такого героя, як ти.

І він стиснув мені міцно руку.

Розділ чотирнадцятий

Примістившись в куті товарового вагону, серед порозкиданих лопат і скринь, їду в напрямі Фельдбаху. Спочатку залізничники не хотіли взяти мене, дивилися на мене з підозрінням — хто хоче в цей час добровільно їхати на Східній фронт? Коли я їм показав свій подорожній наказ і військову книжку, посадили мене в цей вагон.

Постеливши на підлозі військовий коц, який мені вдалося зарвати в пансіонаті, я витяг чорний хлібкомісник і налив повний кубик червоного вина.

Солодке вино, чи ти змиєш з пам'яті гавптмана, насильство, смерть? Для нього вішати людей було так, як для мене пити вино, а може ще п'янкіше? *Думи мої, думи мої, лихо мені з вами*, — чому ви мене вчепилися?

Коли це сталося? На свято Петра і Павла. І арматні вибухи стрясли ясним ранком, над полем стелився білий дим від розірваних стрілен, а мурованкою в'їхали до села перші німецькі вояки на мотоциклах з причіпками і поїхали далі. За ними притягнули машини на гусеницях три зенітки. Німці відразу витягнули пилки й зрізали три телефонні стовпи, і на їх місце заїхали зенітні гармати. Підкрутивши прямовисно свої жерла, вони згори й здоліни здаля самі виглядали, немов стовпи.

Незабаром надійшло військо. Рукави кожного вояка позакочовані поза лікті, простоволосі трійки маршували рівно й бадьоро. Проходячи селом, вони співали свої маршові пісні, а один відділ, замість співати, вислав свою мелодію. Опівдні відділи завертали один за одним на велику толоку. Люди з цікавістю й острахом збиралися гурмами, приглядаючись до вояків — що вони їдять, як поводяться.

Деякі з німців відразу попростували до потічка. Розібравшись до гола, вони мили все тіло, не зважаючи на близькість жінок. Дехто з них навіть вигукував до жінок якісь жарти. Інші вояки подавали знаки, що хочуть щось довідатися. Коли звідкись з'явився перекладач, вся толока перетворилась на живу масу мішанини цивільних з військовими. Було в селі два чи три, що могли трохи порозумітися з німцями, і я пробував, але мало з їх мови розумів, а вони мою в школі вивчену німецьку мову ще менше. Один, якого я розумів більше з миг і показування на мої ноги, ніж з його слів, пророкував мені, що незабаром носитиму гамаші. Зовсім не так вони поводитися, як досі нам відоме військо, тільки старші люди почали згадувати німців з Першої світової війни. Найбільше дивувалися люди з того, що німецькі вояки не стрижені під нульку, як польські жовніри чи радянські бійці. Та скоро ентузіазм і щирість згасли. Першу несподіванку подав

перекладач, остерігаючи всіх коротко пострижених мужчин, щоб вони зникли з очей німців, бо їх заберуть в полон, не питаючися, чи він служив у війську, чи ні. Для своєї безпеки і всі лисі скоро позникали з толоки.

Несподівано одна група вояків вийшла з поля і перед собою гнала двох залізничників, одягнених у їхні службові чорні уніформи. Високий-високий худорлявий ішов з високо піднятою головою, його товариш, малий і товстий, нервово розглядався по боках. Один з вояків підійшов до офіцера й звітував, наскільки я розумів, що залізничники на них в полі стріляли.

— Негаймо розстріляти, — флегматично, без жодної емоції, наказав німець, ніби це була щоденна дрібничка.

Два вояки відокремилися з групи й підійшли до залізничників, вказуючи їм рукою і підштовхуючи багнетом, іти під горб на поле. Високий крокував впевнено, ніби йшов назустріч комусь очікуваному. Малий спочатку дотримував кроку своєму товаришеві, але коли зрозумів, що їх ведуть на смерть, впав перед конвоїром на коліна, підніс руки, мов у молитві, благаючи в нього пощади — задля малих дітей, дружини. Німець нетерпеливий, хоче скоріше виконати наказ, багнетом примушує його встати. Той раз-по-раз обертається, на колінах посувається і просить-просить, плаче. Під похилим загумінком чекає високий. Він подає руку низькому, який уже заспокоївся, обнімає його, цілуються...

— Бах-бах!

Недоспіле колосся жита загойдалося, ховаючи голову й тулуб високого, тільки його ноги випросталися непорушно... Під горбом жито колишеться загзгаватою стежкою. Вояк підбігає, слідкує і

— Бах!.. Бах!.. Бах!.. — Ще раз і ще раз.

Жито вже не колишеться, стебелини завмерли. На толоці люди завмерли, військо затихло, дивлячись,

як вояк у полі розмашистими кроками наближається до місця, де впав залізничник, і багнетом рисує в повітрі іскристу дугу...

Мій кубок порожній. У пляшці ще є вино...

* * *

Перед моїми очима виринають поля, куди оком не глянеш, зелені лани, що на сонці жовкнуть — ні, біліють, вкриваючись снігами, а з малого горбка виростає величезна гора...

— Стій!!! — постріл. — Стій! — постріл.

По схилі гори прожогом зсуваються постаті. З-поза скелі підносяться руки. Трьох молоденьких хлопців і один старший — партизани. Хлопці легко поранені, старший з обвиненими брудними пов'язками на руках, ганчір'ям на ногах — він обморожений. Ведемо їх перед собою. Обморожений пристає, йому дуже важко йти. Ми в поспіху здоганяємо сотню. Комар, мов навіжений, спішить допереду, то повертається назад — підганяє нас. Коли він наблизиться до обмороженого, партизан видобуває з своїх білих уст уривчасті речення:

— Пане офіцере, застрельте мене... Бачите, я не можу йти... Я не хочу жити, бо для мене не буде життя... Зробіть мені ласку.

Комар підскакує, немов від електричного шоку, жене вперед.

— Пане поручнику, — каже розпучливо Криворучка, який пильнує партизана, — той партизан не може йти, він мучиться. Що з ним робити?

Комар, мов оглух, не чує, не обзивається.

— Вставай, товаришу партизане, нема ради. Вже недалеко, десь тут поблизу наша сотня відпочиває, — розводить руками Криворучка.

Я йду за молодими партизанами. Вони ще дітці.

сидіти б їм на шкільній лавці, а не ходити в уніформах, знятих з побитих німців, а може навіть з дивізійників, і зводити бої в цих горах! Чому вони не втекли з іншими, вони добре ходять. Чому вони тепер не втікають — тільки зробити крок вбік і зсунутися вниз? Вони знають свої гори. Хто за ними буде гнатися?! І нам легше буде.

«Втікайте! Втікайте!» — кричу до них у моїй голові.

Вони йдуть, ніби нічого не відчувають, навіть не обертають голови, — не виконують мого німого наказу.

Нарешті наша сотня. Смолій іде нам назустріч, ніби дивується, побачивши партизанів. Хлопці-партизани посідали під дерево й тупо дивляться перед себе. Старий слідкує очима за Смолієм. Коли їх погляди зустрілися, просить тихо: «Пане офіцере, прошу вас, застрельте мене. Мені вже не буде життя, ніколи. Дивіться.» — він розмотує одну півзгнилу руку. — Смолій зупиняється, немов надумується, робить два кроки назад. Партизан повертає свій втомлений погляд на командира Штайнбаха, який наближається, побачивши партизанів. Зрозумівши, що Штайнбах не розуміє його, показує на свої руки, ноги, притуляє руку до скроні... Штайнбах зрозумів?... Партизан підводить голову, довго дивиться вгору, немов прощається з безхмарним синім небом, заплющує очі; спершися на стовбур дерева, сидить нерухомо, немов заснув... чекає...

* * *

У плящі лишилося вина тільки на дні. Мені голова тяжіє. Кошмарні картини смерти зникають, немов ранній туман на сонці. Ух! Як не хочеться думати про смерть — гетьте, думи сумні!

Мені здається, що їду додому з гімназії на вакації — до низенької хати, в якій говорять селянською мовою; мені було радісно, як мене зустрічала моя баба широким усміхом, показуючи в роті два зуби. Я вже на другий день говорив тою самою мовою, зустрічав босих хлопців і дівчат — я знав, що це моє рідне гніздо — я їхав до своїх рідних.

Тепер я не їду додому на вакації, не повертаюся до дивізії — тепер я їду до своїх рідних, яких маю, — до Ярка, Стефка, Степана, Ковалиська, Геня, Комара...

Розділ п'ятнадцятий

Із станції в місті Фельдбаху я легко дістався до дивізійного штабу, який містився в одній хаті та в автобусі: в хаті канцелярія, в автобусі оперативний відділ. В канцелярії рух: старшини, вояки приходять, відходять, якийсь офіцер літунства нарікає, що його приділили до піхотної дивізії — він всю війну літав, а тепер, на сором славній німецькій традиції, знизився до землі. Стою, ніхто на мене не звертає уваги. Підходжу до письмового стола, за яким урядує десятник-німець. Голошуся, що повернувся на фронт зі шпигально. Хочу повернутися до своєї сотні.

— Не бачите, що я якраз виповнюю важливу анкету? — відбуркнув, не піднісши від паперів голови. — Ваша сотня не пропаде за тих пару хвилин.

Сідаю на стілець, з якого встав офіцер літунства. Увійшов низького росту сотник. Жваві очі бігають по кімнаті, зосереджене обличчя зраджує цікавість. Він кивнув на мене долонею, щоб я підійшов.

— Як ти називаєшся? — його високий тенор мене здивував.

Я відповів, а він ще спитався, звідки я.

— То ти не з Бучача, не з кукурудзяників? — якось ніби розчарувався з моєї відповіді.

Я стояв розгублений. Побачивши, що я не знав, про що він говорить, сотник пояснив мені, що «кукурудзяники» — це вояки, яких німці полапали в кукурудзі. То було восени, і на полях стояла тільки кукурудза, в яку хлопці ховалися від німецьких облав. Тим, кого злапали, давали вибір: або до Німеччини на роботи, або до дивізії. Всі вибрали дивізію, бо бучаччі не люблять важких робіт, а родяться козаками, — підсміхнувся до мене.

— Хочеш піти до фризієрів?

— Я не вмю стригти, — відповідаю без надуми, — але скоро навчуся.

— Е, ти, дійсно, нічого не знаєш, ніби не був у дивізії, — розсміявся сотник, — мої фризієри не стрижуть голів машинками, мої фризієри стрижуть голови кулями.

— Оооо, це фюзилери, розумію, вже розумію.

— А знаєш німецьку мову? Добре?

— Знаю, можу навіть продати мою бабу (вона вже померла), — попадаю в його тон розмови. Він мені сподобався.

— Ходи до мене на пуцера, — запропонував мені і, побачивши, що я не виявив зацікавлення, в'яснює, — не на звичайного собі якогось пуцера, а на джуру-адьютанта сотника Кука. Не жалітимеш.

Чомусь я не міг відмовити тому сотникові й погодився, але відразу подумав, що зле зробив.

— Пане сотнику, може мені вернутися до своєї сотні, до моїх друзів?

— Повернешся, повернешся, як тебе куля не поцілить. Як я знайду нового джуру до моєї вподоби, тоді тебе відпущу. Це тільки тимчасова посада. Ідемо! — наказав нетерпеливим тоном.

Біля сотника Кука я не мав багато до «пущування». Він часто перебував на передовій лінії, а я лишався в сотенному бункрі, грав у карти, засмалювався на сонці.

Коли сотник йшов на бойові обговорювання до куреня, часом брав мене з собою як перекладача, бо, поза командою і деякими словами та виразами, не знав німецької мови. Офіційним перекладачам, якими були молоді старшини, не довіряв — і я переконався згодом чому. Наперекір молодим старшинам, він був переконаний, що німецькі старшинські школи не вмились до польських, яку він закінчив. Замало бути «цакіг і вміти по-штрамацьки» салютувати, треба ще в голові мати зрозуміння вояка й воєнних обставин. — «Ім тільки збитки в голові. З тебе хочуть зробити дурака і потім сміються в кулак,» — звирився мені одного разу й подивився на мене, як на свого ровесника, що його найкраще розуміє.

Я йому підтакував, бо це теж роля «доброго пуцера», але я теж знав, що він любить молодих старшин, потурає їм, коли його «підтягають», щоб тільки не перетягли струни.

Німецьких командирів він не любив. Почалося вже з битви під Бродами, коли вони підставляли хрести першої кляси, а йому дали другої — і то коли він погрозив, що напише скаргу до вищої команди.

— Серед німецьких командирів видний занепад моралі, вони чекають на кінець війни, а кути замітають нами й хочуть, щоб такі, як я і ти, боронили їхню гаймат. До такого інтересу я не маю ніякої зафайталапаної охоти! — злостився.

На одному обговоренні він розсердився і цабанив, ніби по-німецькому, а справді по-українському, вмишуючи німецькі слова, що німці, замість воювати, тришують собі повій, а сотник Куку мусить виконувати свою службу та за них надробляти. Чи командир зрозумів його, чи ні, тяжко було довідатися, але як що навіть додумувався, то нічого не сказав, бо знав, що Кук добрий старшина й ніколи не заведе.

Кук мав двох хорунжих — скромного Кучера

великого, мов боксера важкої ваги, Чорного. Чорний любив жарти й втинав сотникові різні штуки. Сотник з Чорним вибиралися на товариський вечір до батальйону, на який запрошено командира полку з його дружиною. Чорний пояснював сотникові німецькі форми звертання до дам, нагадуючи, щоб не забув титулювати її *гайліге фрав*. Знаючи Чорного, сотник глипнув на мене, якби хотів переконатися, чи так правильно, і мені вже було на язиці сказати, що *гайліге фрав* значить *свята пані*, а треба казати *гнедїге фрав*, тобто *ласкава пані*, але Чорний так на мене подивився, що я махнув рукою. — «Напевно — це не перший раз,» — подумав я собі, подаючи сотникові чоботи, до яких можна було голитися (так він наказав їх виглянсувати) і пояс, що блищав, мов скло. З того був я навіть гордий, ніби склав ще один іспит у житті, тільки жалкував, що не міг піти з ними до штабу подивитися на ту *гайліге фрав*.

* * *

На фронті спокійно, тепло й навіть нудно, хоч тут і там тарахне міна чи відізветься кулемет, ніби дражниться з вояками. Не забувають про нас гучномовці, з яких нагадують нам, про недалекий кінець війни, що фашисти конають в передсмертних корчах, що нас очікує батьківщина, рідні: «Перебігайте до нас, щоб ще на Великдень засісти з своїми до свяченого яйця, паски.»

Я нетерпляче чекав на Великдень, може тому, що ще малим найбільше любив його з усіх свят і рахував останні дні посту — не міг дочекатися, щоб попоїсти солодкої бабки, крихких тістечок і бігти до церкви, де дівчата виводили гагілки, а ми бігали поміж них чи висіли по два на шнурі найбільшого дзвона й бамкали ним до зануди.

Наші вояки мають свої «гучномовці», правда не такі гучні, але правдивіші, бо стиха приносять вісті з тамтого боку фронту. Сотник Кук знає, хто в Бучачі засідає в ратуші в міській раді, хто став начальником НКВД — ті, що перші повтікали перед німцями перші повернулися назад і позасідали на свої старі посади. Під вечір ненароком підслухав я одного «гучномовця»: «Пане сотнику, капітан Плющ передає привіт»... — і вони віддалилися від мене.

— Пане сотнику, — не втримався я, щоб не запитати, коли він повернувся, — відколи в дивізії змінили сотників на капітанів?

— Що ти знаєш? — відрубав він з якимось для нього незвичайним піднесенням. — Будь готовий на сьому годину. Ти добре стріляєш?

— Ще й як! У підстаршинській школі я мав п'яте місце у стрілянні, — захотілося й мені чимось похвалитися.

— То ти був у підстаршинській школі? — дивується сотник. — Я бачу, що ти ліпший жовнір, як пуцер. Чому ти *щїцак*? Я зроблю тебе десятником.

— Я не стрілець, я вистун, але все одно дякую, пане сотнику. Я хіба закінчу війну з моєю почесною рангою, бо чомусь боюся вести других на смерть.

— Та це не таке страшне, треба тільки спробувати. І хто закінчить війну, а хто ні? — говорив уже до себе, зникаючи в бункрі.

Мабуть, була сьома, коли Кук закликав мене. Знаючи безпечну дорогу до передової лінії, він швидко йшов, а я побіч дотримував йому кроку. З його дрібною ногою очі дивилися вдалечінь, пиріжок, який так збляк, що нашитий довкола срібний шнурок уже не відрізнявся від колісь зеленого сукна, зсунувся йому на потилицю, на випукле чоло настобурчилися комроткі клинки ясного волосся. Він зупинився перед

випуклою горбовиною, на якій різні менші й більші дерева застрягли в густих листяних кущах.

— Це буде твоє місце — добре запам'ятай його, — показав рукою вгору, де зелені верхів'я непомітно зливалися з синію неба, — решту довідаєшся незабаром.

Вранці іду до полкового штабу з листом до священника, на відповідь якого маю зачекати. Довго чекаю на нього.

— Ідемо! — каже, прочитавши при мені записку.

— Куди йдемо? — дивуюся.

— До сотника Кука. Йому завжди чогось забагається. Він вам нічого не казав? Маєте завести мене до його командного пункту.

Священик довго сидів у замаскованому міцному бункрі, якого збудували вояки з грубих дерев'яних бальків і обсіпали землею. Коли виходив, я почув: «Михайле, роби, як хочеш. Вони й так безбожники.» — «Але не всі, — відповів Кук, — завтра Великдень для всіх.»

— Юрку, збирайся і бери з собою гвер, — будить мене вранці сотник.

Готовий чекаю на нього надворі. Сотник виходить і подає мені накритий білим рушником плетений кошук. Підношу ріжок: кольорові крашанки, ковбаса, кістка жовтого масла з витисненими зверху зубчиками, біла грудка сиру.

— Це свячене?! — мало не вигукнув, видивившись на сотника.

— Свячене й посвячене. Ходи. Нині Великдень, забув, чи що?

Розвидняється. Мереживий місяць топиться в прозорому небі. Грубі краплі роси обприскують черевки.

— Юрію, — звертається сотник до мене під горбовиною, яку він учора мені показав. Сьогодні сотник

не та людина, яку я знаю: замість веселих очей, — ніжний, сентиментальний погляд; замість високого, навіть дразливого голосу, — спокійний святковий тон. — Юрію, зараз будеш найважливішим вояком на всьому відтинку фронту. Бачиш там в долині дерево, на якому звисла галузь?

— Бачу. На ньому темніє, між гіллям пташине гніздо.

— Так. Лізь на самий вершок цієї горбовини, замаскуйся добре, щоб тебе навіть птах не побачив, не то що снайпер, насади на свою рушницю телескоп, — ось тут маєш, — він витягнув з кошика, який я поставив на землю, чорну рурку, — і націлюй під те дерево. Там капітан Червоної Армії Плющ зустрінеться з сотником Української Національної Армії Куком, щоб розговоритися на Великдень. Дивися добре. Як зауважиш якийсь підступ, стріляй капітанові прямо в голову. Якщо я б опинився в небезпеці, піднесу ліву руку — тоді також стріляй капітанові в голову. Він буде мати замаскованого свого снайпера, що націлиться на мою голову. Хто ж на Великдень умре, того щаслива душа піде просто до неба, бо на Великдень небо отворено. Такий то тепер український Великдень на фронті! Зрозумів?

— Не дуже розумію, пане сотнику, — перечу йому помахом голови, — чому туди йдете? Вони можуть там засісти і вас злапати, навіть арештувати разом з капітаном. Що для них Кук чи Плющ? Ви їм вірите?

— Я їм не вірю, — іритується сотник, — але я вірю капітанові Плющеві! Він такий самий українець, як ти і я, ми діти одного народу. Зрозумів? — він штовхнув мене в груди так сильно, що я аж поступився один крок назад. — Наказ виконати!

— Так є, пане сотнику, наказ виконати! — відповідаю, чуючи несподівано мій тремтячий голос. Підсуваюся, мов вуж, по зрослій траві. Вибираю

місце в тіні, щоб проміння сонця мене не освітлювало й не відблискувалося від залізної цівки моєї рушниці. З камінчиків і темнозеленого моху роблю підпірку на рушницю, насаджую телескоп і націлююся на дерево, на якому зламана гілка відрізняється своїм жовтим зів'ялим листям від зеленого верхів'я. Під деревом ніщо не ворухиться. Довкола тиша. Око стомлюється від довгого дивлення в телескоп. Коли ж знову я при-тулюю око до рушниці, всю сочку виповнив кремезний вояк. Він в гімнастерці, чорне густе волосся постри-жене накоротко, майже під нульку, радісна усмішка видніє в телескопі. Він тримає в руці кошик, який на-критий рушником з двома пасочками блакитної, мов волошки, вишивки. До нього якось куляво наближа-ється сотник Кук. Вони навпроти себе, їхні уста в про-філі ворухаються, я немов чую: «Христос воскрес!» — «Воістинно воскрес?» — Вони обмінюються коши-ками. Високий кремезний капітан простягає руку, на-хилиється до сотника — цілує його. Сотник підносить вільну руку, немов обтирає сльозу. Капітан сміється, ще раз подає руку — вони довго так стоять, немов позують до світлини...

— Ба-бам-бам! — дзвонять дзвони. Чи мені причувається? Ні! Нині неділя, дзвони дзвонять в не-далекому селі позаду — кличуть на Службу Бо-жу. — Христос воскрес!!! — хочеться мені встати і закричати голосно й весело на цілий фронт.

Під деревом порожнє місце, ніби там ніколи ні-кого не було, немов це привид, що сотник і капітан обнімалися...

Сотник тихо кличе мене. Сідаємо на траві. Він витягає з кошика крашанку й розбиває на моєму чолі: Христос воскрес! — Імо крашанки, ковбасу з хроном, запиваємо з маленької пляшечки горілкою. — Воістинно воскрес? — Чи це свячене?

Розділ шістнадцятий

Монотонність життя в бункрі й біля бункру на-докучили мені. Я затужив за товаришами. Коли я зголосив це сотникові, він, мабуть, чекав такого прохання, і ще того самого дня повернувся я до своєї сотні з гостинцем в кошику, тому самому, що його приніс Кук від капітана Плюща. Комар врадувався, побачивши мене — так мені бодай здавалося — але якось охолов, коли я розповів про мою службу в сотника Кука з «фрмзієрів»-фюзилерів.

Наш відтинок фронту мав дуже добре поле об-стрілу, нам видно було всю діяльність з другого боку фронту: ми бачили, як приїжджали й від'їжджали автомашини, як червоноармійці приходили по обід чи ввечерю до своєї польової кухні зовсім відкрито, легко-душно, не ховаючися, ніби нас на фронті не було або ніби ми стріляли до них сліпими набоями. Може така атмосфера витворилася тому, що наша важка зброя мовчала. Коли наша гармата гавкнула, тоді ми гу-мовчала. Коли наша гармата гавкнула, тоді ми гу-кали й плескали, неначе в цирку дивилися на постріл живої людини. Нашій артилерії видавали стрільна «на картки», як нам хліб у Галичині за німців. Це ще раз — котрий то раз! — підтвердив артилерійський спостерігач, що неподалік розклав свою апаратуру й сидів бездіяльно.

На наш відтинок прибули мінометники з важкої сотні. Ми з цікавістю приглядалися, як вони вкопу-вали свої міномети, вбивали в землю рядком залізні тички, по яких націляли напрям, а віддаль міряли далекоміром. Вони не поспішали, а їхній старшина пильнував, щоб усе точно було виконано. Червоноар-мійці теж не квапилися з своїм обідом і товпилися біля своєї кухні.

— Вогонь! — скомандував їхній хорунжий. З двох мінометів майже одночасно вилетіли міні-

Ми слідкували за червоними цятками мін, аж поки вони не зникли в синьому небі. Ще два і ще два постріли. Біля кухні метушня. Червоноармійці порозскакувалися, одна міна поцілила в саму кухню і з неї потекла сива юшка. За хвилину по наших шанцях і позаду них вибухали їхні міни, до яких долучилася їхня артилерія — вогонь не вгавав аж до вечора, а наші мінометники звинули свої манатки і в великому поспіху забралися. За ними посипалися прокльони не рідші від ворожих пострілів, що вони непотрібно нанесли на наші голови ворожий вогонь, а самі чкурнули в безпечне місце.

В останній час на нашому правому крилі загнизилися ворожі снайпери. Вони давалися нам взнаки, обстрілюючи вояків поза фронтом, які йшли до курінного командного пункту або з нього верталися. Вчора вбили двох вояків, а трьох поранили. Зв'язківці з нашої сотні тепер бояться виставити голови.

Вдосвіта наша чота стиха вилазить з окопів з завданням викурити тих снайперів. Плян такий: о годині сьомій наші вояки появляються на дорозі до курінного штабу, щоб викликати вовка з лісу. Наші вояки займають становища, з яких спостерігатимуть вогонь снайперів, і їх знищать. Наш рій охоронятиме тил нашого патруля з боку галявини в лісі.

Я підсуваюся в кущах на самий ріг галявини, яка глибоким рукавом вривається в ліс, інші вояки сюди не доглянуть. Із сходом сонця в повітрі почали гасати мухи, на квітках збирають пилок бджоли, над моїм шоломом крутиться великий коричневого кольору з чорними колами на крилах мотиль, немов не може зважитися, чи сідати на галузку мого замаскованого шолома, чи на листя справжнього куща.

Мої очі пробігають сюди й туди вздовж протилежного боку галявини. Спокійно. Нагло заворушилося листя. Звір чи ворог? Може це вітер подув? Блис-

нув промінь, неначе відбився від заліза. Вершок кущика майже непомітно підноситься на моїх очах — це замаскований шолом! Двоє чорних очей визирає з куща, бігає довкруги галявини. Я завмер. Помазане сажею обличчя повертається в мій бік. На повний ріст випростовується кремезний червоноармієць, в його руках фінка.

Мушка моєї рушниці підноситься разом з його головою, палець натиснув на спуск, застиг...

Це капітан Плющ! Бойовий, грізний, готовий до стрілу на перший підозрілий порух. Який ти інший від усміхненого капітана Плюща, якого я бачив в телескопі на Великдень.

Капітан ступає один крок вперед.

«Капітане! Не підходи! Повернись!» — розпучливо наказую в своїй голові.

Він немов вагається, стоїть нерухомо, мов бронзова статуя бійця, тільки очі живі.

«Плюще, капітане, не йди, не йди! Я не хочу тебе вбити!»

Його очі зупиняються, м'язи на щоках здригнулись, рука стиснула фінку. Чи він побачив щось підозріле, мене?

Ще один крок і...

Ліва рука капітана підноситься з цівки фінки, мацає позаду кущ, немов шукає стежки до лісу, гілля ховає його лице...

Постріли снайперів підкидають моє тіло — почалася гра на життя і смерть. Поодинокі постріли зливаються з стріляниною нашої чоти, поблизу вибухають гранати з ворожих мінометів, змішуючися з криками й вигуками — не треба більше мовчати в засідці. Бігцем відступаємо.

Наказ виконано!

* * *

Життя в першій лінії не таке вже страшне, — філософствує Криворучка, — як не падає дощ, як не треба змінювати становищ, як докладно вивчиш всю околицю, як знаєш, де можуть засістися снайпери, звідки можна сподіватися наступу... і як познайомишся з вояками з другого боку фронту. Філософія, не філософія, але так було за Першої світової війни, так, мабуть, було завжди, якщо не всюди. Читали ми в *Літописі Червоної калини* про наших вояків з австрійської армії, які ходили до окопів російської армії, і разом святкували Великдень. Була навіть поміщена світлина — змішані вояки в австрійських і російських уніформах сміються і підносять у привітанні руки. На нашому відтинку майже на це саме заноситься. Тут і там деякі смільчаки познайомилися з червоноармійцями, перегукуються з ними й навіть поміж лініями зустрічаються в догідному місці та обмінюються харчами чи цигарками. Зустрічі рідкі, але перегукування частіші.

— Ваша зупа ні до чого, сама бараболя! — гукає наш вояк.

— Ваш суп ще гірший — сама квасоля! — відгукує хтось з тамтого боку.

— Але ми маємо в нашій зупі багато м'яса!

— Але ви не маєте сала, як ми!

Німецьке командування суворо забороняло таке спілкування. Кого впіймали на гярячому, того ставили під військовий трибунал і вішали. Німці перестали розстрілювати засуджених, а їх тепер вішають. Криворучка казав, що німці мають обмаль куль, тому з їхньої вродженої економності в той спосіб збільшують запаси амуніції, бо на шнурі можна вішати безконтинентну кількість разів. Стефко лаконічно поправив його, що німці щадять кулі, щоб мали чим собі стріляти в

лоб, як скінчиться війна. Комар кожному воякові в нашій чоті розтлумачив, що будь-які стосунки з тамтим боком не дозволені, а хто хоче повиснути на шнурі, хай нікого не винує.

— Пане поручнику, що я мав би робити, якби на тому боці я побачив свого брата? — запитав Ковалисько.

— Як відшукаєш свого брата, нікому не кажи, не кажи навіть своєму братові, що його пізнаєш, бо його там розстріляють за шпигунство, а тебе тут повісять за твою дурноту або в найкращому випадку пішлють до карного батальйону! — з притиском повчав Комар.

— Шкода, що я маю тільки сестер, а то скоріше скінчив би війну, — задоволено посміхався Ковалисько. Комар тільки махнув рукою, бо після випадку в Югославії Ковалисько став відважніший до Комара.

Відколи в другій чоті згинув їхній спритний і відданий чотовий, хлопці розпаношилися, бо новий старший десятник мало цікавився вояками й дисципліною. Найсміливіший Москаль і його невідлучний друг, опецькуватий Ворона, який, мабуть, більше зі страху, ніж з дружби, тримався Москаля, як пес свого пана, відшукали по тому боці фронту своїх сусідів з села чи навіть кузенів. Вони ходили зустрічатися з ними поміж фронтними лініями, спочатку приховано, а тепер майже явно.

Коли вчора отримали харчі, вони оба вилізли зі своєї вовчої ями й пішли перед лінію відомою всім стежкою, що вела рівчачками й заглибленнями в землі. Як тільки вони зустрілися й присіли в умовленій ямі, наднесло звідкись *ордиансофіцера* з батальйону, ямі, наднесло звідкись *ордиансофіцера* з батальйону, фольксдойчера Вальтера. Він прийшов в якійсь справі до Смолія, а не заставши його, з передової оглядав далековидом околицю. Побачивши двох червоноармійців, що вилізли з ями й попростували до

своїх ліній, закричав: «Ворог спереду! Вогонь!» — Ніхто не стріляв.

Ззаду прибіг Комар. Зорієнтувавшись в чому справа, він скомандував: «Вогонь!»

Впало кілька пострілів. Не сподіваючися вогню, Москаль і Ворона, які вже були недалеко наших окопів, прилягли на землю, а коли вогонь затих, прожогом прибігли до окопів з повними їдунками. Вальтер був би їх не завважив, бо вже збирався відходити, якби вони були перечекали за кущами. Він затримався, забрав від них їдунки з юшкою від червоноармійців і наказав чотовому поставити хлопців під варту, доки не прийде розпорядження в їхній справі з батальйону.

Чотовий настрашився і почав кожного сварити та проклинати. Врешті пішов до Смоля і довго не вертався. Коли по полудні прийшов з Смолем, застав Вальтера з двома жандармами, які відібрали від Москаля і Ворони рушницю, пояси, багнети й вели їх до тилу. Смолій їх зупинив і почалася сварка з Вальтером, пощо він пхає носа не до свого проса. Якщо він хоче воювати, хай прийде до його сотні, і він йому передасть командування над одною чотою та буде стріляти досхочу, якщо йому доставлять амуніцію з куреня! Вальтер показав йому якийсь папірець. Смолій тільки розвів руками й витарабанив: «То вас, старший десятнику, треба б розстріляти за тих двох хлопців!»

Наступного дня прийшов з батальйону наказ, щоб з кожної чоти післати по двох вояків на езекуцію двох зрадників, які «спілкувалися з ворогом і тим підривали військову мораль та дисципліну в боротьбі за батьківщину.» На таке видовище ніхто не хотів іти й Комар зарядив тягнення жеребків. В моїй душі відкрилася нова ранка:

Чому це так сталося? Чому така божа крика? — як питалися селяни в нашому селі, коли комусь трапилося нещастя.

Розділ сімнадцятий

— До нас на фронт приїхав генерал Павло Шандрук, — передавав поміж окопами нову вістку схвилований Комар, коли ми, мов хом'яки, повиставляли голови з наших нір, — завтра відбудеться присяга дивізії на вірність Україні.

«Хто є той генерал Шандрук?» — «Чи він перебере дивізію?» — «Як ми всі можемо присягати, хто залишиться на фронті?» — «Де відбудатиметься присяга?» — посипалися до Комара запитання.

— Та ми юж присягали два рази, а тепер ще третій? Вцснж в кулко Маця, — злиться Глушевський.

— Геню, яких два рази? То, певно, тільки ти присягав двічі, бо я тільки один раз. Якби я мав команду над тобою, то казав би тобі присягати кожного дня — хто тобі повірить за один раз? — допікав Ковалисько.

— А це що, пся креф? — Глушевський простяг свою військову книжку й наставив Ковалиськові. — Як на Словаччині нашу дивізію перехрестили німці з *галіціше нумер айнс*, — а ти по-германські ні ху-ху, такий мудрий — як з галіційської нумер перший зробили українську нумер перший, то наш писар повліплював у наші книжечки нову присягу в українській і німецькій мові. Дивиси! Тут ясно пишеться, що будем се бити не тільки проти большевизму, як присягали в Гайделягрі, але за звільнення нашого українського народу і української батьківщини.

— Я такого не маю в своїй книжці, — виправдується Ковалисько.

— То ти певно взагалі не присягав!

— Заспокійтеся! — гукнув Комар. — Тепер інша справа, інша ситуація. Генерал Павло Шандрук творить Українську Національну Армію, а наша дивізія перейде до тої армії як перша дивізія, — пояснював Комар, ставши позаду окопів. — Я про генерала Шандрука багато не знаю, але він був в армії Петлюри, а тепер ще очолює Український Національний Комітет. Про це все ми читали в газеті, як були на відпочинку поза фронтовою лінією. Знову присягатимемо, бо стара присяга не зобов'язуватиме нас, коли перейдемо до нашої армії. Присяга відбудеться біля штабу дивізії — для цілої дивізії. На присягу відрядять сотні своїх представників.

— Хто від нас піде?

— Від нас підуть, — Комар зупинився, — я, Сокіл і Цибульський.

— Чому тільки п'яців вибирають на паради, а нас простих лишають на фронті? — протестує Ковалисько.

— Та ти не простий, ти також пан — твоє прізвище шляхетське! — глумиться Криворучка, натякаючи на його справжнє прізвище — Брикович.

— Як буде формуватися друга дивізія, тоді Ковалисько піде присягати, — запевнив Комар.

— «Тепер маємо свого генерала, а досі командував нами генерал Фрайтаг; зголосилися ми до українського війська, а командують нами німці; щойно тепер присягатимемо на вірність Україні, а вперше присягали на вірність головнокомандуючому німецького району, Гітлерові,» — думав я собі, нагадуючи першу присягу. На тій присязі я не присягав...

* * *

В нашій кімнаті метушня від самого ранку. Кожний вбирається у свій сукняний мундир, глясую черевики, чистить пояс. Збірка на грищі — сотня за сотнею відмаршовує на присягу.

— Пісня!

*Машерують добровольці,
Як колись ішли стрільці...*

Я ніде не читав, чи січові стрільці склали присягу на вірність австрійському цісареві. Мусіли присягати, бо всі вояки на світі присягають. Тепер ми складатимемо присягу на послух німецькому головнокомандувачеві — ми вивчали слова присяги напам'ять.

Пісня тихне, як сотня за сотнею завертає на великий рівний майдан, обведений з двох боків струнками соснами зеленого лісу. Дванадцять сотень вишиковуються ряд за рядом у великий квадрат перед польовим престолом. Польовий престіл для Служби Божої зроблений з столика, який стоїть на дерев'яному помості, встеленім зеленню. По обох боках престолу звисають кінці обруса, на яких рясніє пасмо червоної вишивки. Фелон отця Лаби золотиться у проміннях сонця. Співає дивізійний хор, вже славний на всю Галичину. Я ще не чув такого могутнього співу *Отче наш*.

Після Служби Божої присяга.

Три німецькі офіцери виходять наперед. Всі три високі, однакового росту. На них зелені парадні уніформи, блискучі шоломи, білі рукавиці з широкими й цовгими нарукавниками, високі чорні чоботи. Той, що несе німецький прапор, має через плече широку білу стрічку. Два інші по боках мають витягнені,

притиснені до плеча прямі шаблі. Маршують вперед: випрямлені ноги разом підносяться високо, їхні тіла пливають повільно, майже непомітно. Зупиняються. Обертаються до зібраних лав. З гучномовців металічним тоном пролунали перші слова присяги: *Іх швере бай Готт дізен гайліген Айд...*

Весь майдан мовчить... Ніхто не повторяє слів присяги... Чи всі рекрути забули німецький вивчений текст?.. Німецькі інструктори підхоплюють слова гучномовців і виразно й голосно їх скандують. За ними мішаються вояцькі голоси якимось невиразним відгомонам.

Присягаю Богові цією святою присягою — що в боротьбі проти більшовизму — безумовно служитиму верховному командувачеві німецьких збройних сил, Адольфові Гітлерові — і як хоробрий вояк буду готовий — кожночасно за цю присягу віддати своє життя.

Мені в горлі сухо. Я не можу з себе видобути: «Присягаю». Я навмисне пропускаю: «Адольфові Гітлерові». Я не хочу свідомо брати на себе важкої відповідальності присяги, за яку я не певний, чи зможу «безумовно... віддати своє життя». Я немов опинився на безкрайому степу, на якому ніде не видно ні шляху, ні дороговказу...

Повертаючись до наших бараків, ми дефілювали перед офіцерами, яких я вперше бачив. На спортовому майдані по полудні виступали на сцені просто неба артисти *Веселого Львова*: співали, танцювали, розповідали жарти. Невеликий гурт вояків обступив сцену, більше крутилося по грищі — зустрічалися з товаришами з інших сотень, прислухалися, що розповідали цивільні, які приїхали до табору. Я купив собі півдунки пива й носився з нею, мов курка з яйцем, бо пиво скоро нагрілося і мені не хотілося його пити. Мені хотілося поговорити з кимось про сьогоднішню при-

сягу, що це не була моя присяга, що сьогодні я нікому не складав присяги.

Миросько біля сцени задивився на чорняву співачку, що докінчувала з своїм партнером дует *Де ти бродиш, моя доле...* Я його штовхнув, але він не звертав на мене уваги. Я потягнув ковток пива, і воно дослівно застрягло мені в роті — таке тепле й несмачне. Обернувся, щоб його десь виплюнути, і наткнувся на незнайомого вояка, який усміхався. Від усмішки якимось провокативно піднеслися на його губі кутики чорних вусиків.

— Щось ви, друже, неспокійний, не можете знайти собі місця, — почав він лагідним тоном, — щось нас муляє? Може сьогоднішня присяга?

Я збентежився, що він читає мої думки.
— Ви думаете, що Німеччині, Гітлерові, потрібні слова вашої присяги? Вони для них, мов вітер — повіяв і нема. Їм треба, друже, твоїх м'язів, а присяга тільки формальність. Давай, — він простягнув руку по мою ідунку, — зап'ємо присягу. Але воно тепле й гірке, — скривився.

— Так, дуже тепле й гірке, — я повторив за ним.
— Ходи, я куплю свіжого.

Це був початок мого знайомства з Ярославом Соколом.

* * *

Ярослав учора присягав удруге — тепер перед генералом Шандруком. Він і Стефко вернулися, принісши з собою дванадцять пляшок вина й дванадцять пляшок яблочного мосту — майже по пляшці на кожного вояка нашої чоти. Комар ще затримався в дивізійному штабі. Ми залишили в окопах кількох спостерігачів, а самі повилазили й засіли в долині, попиваючи вино й мост, чекаючи, хто почне розпові-

259

дати, як відбулася присяга. Стефко, як завжди мовчав, а Ярکو, як звичайно, не поспішав. Врешті, піднісши пляшку на висоту своїх очей, знехотя заговорив, ніби до пляшки, а не до нас:

— Присяга, присягою, знаєте, хлопці, було навіть гарно, тільки, мені здається, усій параді чогось бракувало... Був один ділий полк, що стояв у запасі, з кожної іншої сотні прийшли представники, були німецькі фюрери, був навіть губернатор без губернаторства, Вехтер. Німецькі офіцери попричіпали собі на кашкети тризубці, і ми їх дістали. — Ярکو показує на овальний тризубець на своєму пиріжку.

— Як це все змінилося, — говорить, немов до себе, притуляючи до уст пляшку вина, — а як довго треба було чекати на таку зміну.

Він примружив очі, немов щось собі пригадував.

— Чи хтось собі пригадує сотенного третьої сотні в Гайделягері? Мало хто з вас був у тому таборі, — махнув рукою. — Одного разу той німець скочив на клумби перед бараком і своїми чобітьми почав фиркати, як зноровлений кінь, та розкидати тризуб, що його вояки виклали з камінців. Я тоді був такий лютий, що був би його на місці застрілив, якби в моїх руках був кріс і набої. А тепер вони собі самі попричіпляли тризубці...

Ярко замовк на довгу хвилю.

— До присяги ми вишикувалися відкритим прямокутником на розлогій долині, — він почав скоріше розповідати. — Всі бур'яни стоптали нашими черевиками. Перед нами начальство: генерал Шандрук, його штаб, Вехтер. Біля Шандрука бородатий генерал — такої бороди я в житті не бачив: навпівсива, рівненько, мов до шнурочка, розділена посередині, кінці по обох боках симетрично півколом закручені догори, кожний волосок вишикований, ніби окремо че-

саний на параді. Його кожний рух генеральський — такого генерала пізнаєш навіть в цивільному костюмі. Одначе ніде не було видно «нашого» генерала, — Ярکو підкреслив «нашого», — *СС-бригаденфюрера* Фрайтага. Не знаю, чому не з'явився — може не міг би спокійно знести присяги богові *унтерменше*?

Ярко знову зробив довгу павзу.

— Спереду нашого прямокутника розкладений гранатомет, неподалік на протилітунській триніжці нашорошився скоростріл, по боках ледве мають український синьо-жовтий і німецький червоно-чорний прапори. Два старшини виступають перед лави і стають обабіч гранатомета лицем один до одного. Два інші стають так само біля скоростріла. Наш Комар і ще один вояк стають під наш прапор. Кожний кладе одну руку на зброю чи прапор, а другу підносить до неба, наставивши вказійний і середній пальці до присяги.

«Струнко!» — падає команда.

Мов електричний струм проплив по рядах, хлопці виструнчуються у святковому піднесенні.

«Присягаю Всемогутньому Богові!» — проводить присягу дивізійний священик.

«Присягаю Всемогутньому Богові!» — несеться грімко в повітря.

Навіть я, що вже не одне пережив, не одне бачив, відчув незвичайне піднесення, — ніби сам собі дивується Ярکو.

— Після присяги промовляв головний дивізійний священик. Шандрук закликав, щоб витримати на стійках у боротьбі за нашу батьківщину Україну та наш народ, бо ніхто не знає, що ще перед нами... Накінець була, гейби дефіляда перед новим командувачем Української Національної Армії.

Ярко якось дуже довго порається біля нової пляшки вина — не може її відкоркувати, ми сидимо тихо, немов якраз склали свою нову присягу.

— А кому присягали послухенство, Гітлерові? — перервав тишу Глушевський.

— Гей, Геню! та навіть коваль знає, що Гітлер уже кіблює під звалищами руїн Берліну, якого він боронив до загину, — допікає Криворучка.

— Який текст присяги? Кому присягали? Гей, Яр-ку, пробудися! Скажи врешті!

Ярко, немов нікого не чує, наливає кожному до кубика вина. Коли всі мали вино, він поставив пляшку між свої ноги, з кишені витягнув військову книжечку, і почав читати з уклеєного в ній папірця текст присяги, надрукований на цикльостилі:

Присягаю Всемогутньому Богові перед Святою його Євангелією та Животворчим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров'я скрізь та повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину Україну. Свідомий великої відповідальності, присягаю як воjak Українського Національного Війська, виконувати всі накази своїх начальників слухняно й беззаперечно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Діва. Амінь.

Хлопці ожили: одні заплескали в долоні, інші повставали на ноги, хтось крикнув: «Слава!» Ярко скинув свій піржок з тризубцем і насадив на мою голову. Він встав, підкинув пляшку з рештою вина у повітря і вистрілив. Нас оббризкали краплі вина змішані з дріб'язками скла.

— Це посвячення нашої нової присяги! — вигукнув і ще кілька разів вистрілив у повітря.

Почалося стріляння, що мов вогонь у степу, побігло по всій лінії. З другого боку обізвалися кулемети, десь глухо вибухали міни. Ми бігом поверталися до наших шанців.

* * *

— Дивіться, дивіться, хто до нас іде! — кликав Стефко.

Групка старшин без поспіху наближається до нас, зупиняється час від часу, коли вони між собою щось говорять. З ними Смолій, що замашисто вимахує руками.

— Це наш генерал Шандрук! — вигукує Ярко. Відрухово поправляю на собі уніформу, накладаю на голову шолом, який якраз скинув. До них з наших шанців крокує Комар. Ось вони вже близько. Генерал випереджує цілу групу й вже нахилився над моїм окопом.

— Як зовуть?

— Стрілець Колос, — відповідаю, дивуючися сам собі з певности мого голосу.

— Як даєш собі раду, козаچه? — спокійним твердим голосом питається генерал.

Я не знаю, що відповідати, бо ніхто ще не назвав мене козаком, а він уже пішов до наступної вовчої ями. Я хочу, щоб він повернувся до мене, щоб я щось йому відповів.

«Що ти йому сказав би?» — питаюся себе.

* * *

Нам принесли газету «До бою.» Колись ми часом отримували дивізійний тижневик «До перемоги» — а тепер тільки «До бою». Газетка має тільки чотири сторінки. На останній сторінці поданий список нагороджених залізним хрестом другої класи — між них є Комар. Всередину газетки вкладений односторінковий фоторепортаж «Генерал Шандрук на фронті.»

Одна більша світлина генерала по середині сторінки: він в німецькому мундирі, на голові кашкет з

генеральським шнуром, на погонах дві зірки і два паски. Вгорі сторінки поміщена одна світлина з дивізійної присяги — точно стоять на присязі, як описав Ярکو.

Внизу сторінки поміщені фотографії з фронту: на одній генерал присів навпочіпки біля стрільця — генерал без кашкета — він лисий і старий; який біля нього молоденький вояк — як на фото все в деталях видно! На другій світлинці генерал поклав руку на плече вояка, що має напіввідкритий рот, чи то від здивування, чи подиву, чи може щось відповідає генералові; на третій — генерал вліз у вовчу яму, одну руку поклав на кулемет, а другою на щось показує.

На четвертій світлинці генерал стоїть перед окопом, а перед ним виструнчений вояк, обернений плечима до звітодавця. Я приглядаюся ближче і пізнаю вояка — це я в шоломі голошу генералові, як мене зовуть. Яка шкода! Хто ззаду мене пізнає? Зате добре схоплена постать генерала з далековидом на грудях. Біля нього стоїть Комар з піднесеною правою рукою — виглядає, як дороговказ серед поля без дороги.

Я розчарований. Так хотілося б побачити своє лице біля генерала. Чи я виглядаю так по-хлоп'ячому, як інші вояки на світлинах? Чи може я вже трохи змужнів?

Розділ вісімнадцятий

Наша чота відходить з передової лінії — не на відпочинок. Підкріплюємо ударну групу, яка має за завдання здобути замок Гляйхенберг. Ми не знаємо, яка велика ця ударна група, з яких відділів вона складається та яка її вогнева сила, але знаємо — кожний вояк дивізії знає — замок Гляйхенберг, хоч дуже мало його бачило зблизька, а ще менше було в його мурах.

Замок Гляйхенберг — наш міт, який нас не хоче покинути, який має надприродну силу притягати до себе і... живцем поїдати свої жертви. Чи хтось напише про цей замок маленький епос?

— Під кінець війни німці подуріли, — каже до мене Стефко, — пощо їм того засраного замку, як вони вже не мають свого фюрера?

Мене чомусь вражає Стефкова шорстка мова. — Може той замок належить рідні Фрайтага або начальника його штабу, то вони хочуть в день закінчення війни в ньому закріпити своє право на посідання? — досолоє Степан. — А скільки там золотих і срібних речей! І кімнат довкола — може тридцять-сорок, а під замком стайні на коні — хоч засідай на трон і князюй, як за царя Гороха! — Степан заплямкав вдавано.

— Що ви мудруєте? — втручається десятник Рій, — замок Гляйхенберг найдалі висунений пункт у лінії фронту — з замку все видно по тамтому боці фронту, мов на долоні. То стратегічний пункт, — підніс авторитетно голос, неначе він не ройовий, а головнокомандувач фронту.

— До дублян та стратегія, пане уша, — не витримує Глушевський, — десятник там був? Бачив, як на долоні? Я там був і бачив ту стратегію. Мури замку грубі, як кожного замку, а большевики так ті мури подірали своїми протитанковими канонами, що ті мури тепер виглядають, як решето. А на подвіри не розпореш, як тлусте паце на празник, а вони тебе розірвуть, коли не сховаєшся. Хай би німці самі пішли штурмувати той стратегічний пункт!

— Геенюю, — протяжно обзивається Степан, — ти то як справжній маршал заговорив, аж забув за свої панє дзею і пся креф.

— Ану, ану, заспокоює Комар, — нема ради

хлопці, тіштеся, що йдемо тільки на той замок, а то скажу вам в секреті — він чомусь притишив голос, — німці мали пляни зробити з нас диверсантів і кинути групами поза фронт. Що тоді було б, га?

Мене закутала, мов сніговія подорожнього серед дороги, моторошність і тривога — мені не хочеться йти в наступ на замок. З такого наступу хтось не повернеться. Щоб не Стефко, не Ярко — хай уже буду я, щоб тільки не поранило мене важко, щоб я не мучився.

— «Боже прости мені грішному» — сповідаюся. — «Який ти грішник? Ти не Сталін, не Гітлер. Ти навіть не генерал Фрайтаг. Вони грішники — скільки вони людей післали на смерть?» — «Еее, вони не віруючі, їм все одно. Вони такі тверді невірні, що їм байдуже, чи підуть до пекла.» — «А ти підеш до пекла?» — «Я не хочу йти до пекла, я хочу до неба, але не тепер. Я ще не хочу вмирати. Обіцяю, що як вийду живий з цієї війни...» — «Ти знову обіцяєш? Ти вже стільки наобіцяв, що нічого більше не лишилося тобі обіцяти, а ніякої обітниці не дотримуєш. Кого ти ошукуєш?» — «Нікого, нікого. Я тому не винен, що так складається. Може як вийду з цієї війни, піду в монахи?..»

Прийшов Ярко з пляшкою від свого роя, бо його далі тягнуло до нас, хоч він має своїх підлеглих, і поналивав Стефкові, Роеві й мені до кубків «на щастя», приговорюючи: «Нема руму нема штурму, як казали за Франца Йосифа»; дає мені дві пачки цигарок. Це якось не згідне з його стилем, бо він мене завжди відраджував від курення — а тепер сам дає.

Сіріє. Ми готові. Лежу, чекаючи на наказ. Я заспокоївся, тривогу заступив стан апатії чи може віра в призначення, мені так байдуже, ніби в замку на нас чекають з застеленими столами. Над головами знайоме шарудіння — це стрільна нашої артилерії. Вибухи. Я готовий.

— Впереед!!!

Підбігаємо лісом. Несподівано зататакали «максими», сухо розриваються гранати, з шипучим стукотом б'ють відламки об дерева, галуззя обсипається — вибухи, вибухи, вибухи! Ліс, земля запалали вогненними язиками — б'ють «катюші»! Біда!

Прилипаю до землі. Краєм ока бачу, як Стефко зникає за деревом, Степан скаче, ніби втікає від лютого пса. Біжу за ними, щоб їх не стратити з очей, щоб у лісі не залишитися самому. Знову залопотіло листя, обсунулися гілляки — нова сальва «катюш», розриви гарматних стрілен; уривчасті серії кулеметів... Вперед!

Щось мигнуло з правого флангу — рудаво-зеленувата тінь, друга, третя — там за галявиною. Вони втікають? — Ні. Вони обходять нас ззаду.

— Ворог з правого флангу! — кричу, остерігаючи вояків.

Збоку підводиться вояк, витягає шию, ніби не дочуває мого крику. Впав... не встає.

Підповзаю до найближчої заглибини. — Де вони? — Нема по них сліду?

— Відступати!!! Відв'язуватися! Не втікати!!! — долітає хрипкий голос Комара.

Мимохідь повертаю голову в напрямі голосу й бачу Стефка — чуюся безпечніше. Подаю йому знак рукою, що бігтиму назад. Він підніс палець — розуміє.

— Бах-бах-бах! — гримає його рушниця, як я шмагаю до дерева, яке собі наперед намітив.

Нізвідки виплигнула голова в широкому шоломі, чорні очі-вуглики намірилися на мене. Стріляю навмання аж глушать мої вуха тріскотіння пострілів. Тіло червоноармійця на мить зависло на кущах, валиться на землю, його гвинтівка падає штиком униз, погойдується на галузці і відкочується. Дивлюся за Стефком. Він підносить палець догори під тим самим деревом — все гаразд.

— Перший кулемет! Перший кулемет! Змінити

становище! — вибухи глушать команду Комара. —
Що з другим кулеметом?!

— Амуніційний до мене! — гримить Ярків бас.

Кулемети заграли довгими серіями, то зливаючи-ся в унісон, то роздвоюючися, немов дикі солісти в невгамованій оркестрі; вибухи гарматніх стрілен б'ють, мов бубни; відламки дзижчать довкруги.

Щоразу вояки збігають вниз і залягають в рові. Задиханий Комар біжить, вслід за ним, із голосними прокльонами жене Собко без свого кулемета. Нагорі кулемет не вгаває, немов у розгарі забув про все і хоче вистріляти всю амуніцію... і вривається. Все за-тихло. Комар поглядає на кожного зокрема, немов питається, що сталося.

— Де Ярко? — підносить він голос, дивлячись на Собка.

— При кулеметі, — понуро голосить Собко.

— Ти його лишив самого?

— Він мені наказав бігти назад. — Комар зблід.

— Готувитися до протинаступу! Негайно!

— Готувитися до протинаступу! Негайно! — розноситься по рові з кожного рота.

Я готовий. Ми всі готові. Впереед!!!

Комар вискочив, біля нього Стефко, за ним Собко, Ковалисько. Очі дивляться просто, не чую, чи хто стріляє, чи розриваються гранати, шрапнелі, міни... Вперед! Ми вже під горою. Біля дерева перевернений кулемет. Бляха на покривці цівки кулемета загнута від удару об дерево. На тому місці стовбур полискує з-під оббитої кори, мов оголена кість. У тіні лежить вояк. Його босі ноги стирчать пальцями догори. Лице заросле, у чорних вусах поблискують срібні цятки, очі розводнені, без виразу непорушно вдивляються в синь неба. — Ярко? — Ні, не Ярко, — це його двійняк — Ярко молодший, Ярко живий. — Це Ярко... На мить в моїх очах крутяться цілі дерева, немов

буря їх вивертає... Хапаю за обсохлий сук на дереві...

Комар клякає біля Ярка на два коліна, схиляє голову, немов відмовляє молитву, а може просить Господа про прощення, що його залишив самого? Врешті підносить очі й довго дивиться по верхках дерев...

Розділ дев'ятнадцятий

З-за гори вилуплюється сонце, мов жива куля із земної шкаралупи, непомітно підноситься, надуваючися в тремтячих порухах — таким я його бачив вдома вранці на Івана Купала. Тепер воно червоніше, ніби розлючене. На кого? Може на мене? Тому, що я тебе більше не зустрічатииму з мого окопу? Сьогодні останній раз тебе вітаю — ще хвилина-дві, і я тебе попрощаю назавжди. Сьогодні останній день війни! Сьогодні впаде останній постріл...

Ми — остання команда — горстка вояків, що вкопалася на цій голій висоті, ми остання охорона тилів куреня перед несподіваним наскоком противника. Всі інші вояки вже відійшли з фронту.

В куті вовчої ями спить Стефко. Під його повіками ворущаться чоловічки, уста склалися в усмішку. Стефку! Чи це твоя радісна усмішка, чи ехидна? Хай ще поспить. Довкруги спокійно, тихо, ні пташина ні звірина не ворущиться, аж не хочеться вірити, що це війна... А може природа відчуває день зміни?

Немов на спомин наших вояцьких днів, учора докінчив я читати цікаву книжку про Першу світову війну. Взяв я цю книжку від Криворучки; він десь її роздобув. (Він шукає книжок, як інші вояки сала чи цукру.) Книжка без палітурок, без початку, без кінця — певно червоноармійці з тих сторінок крутили собі ріж-ки до курення махорки — тому я не знаю її назви — надрукована вона готичним шрифтом.

Герой у книжці — звичайний сірий вояк, якого, як

нас, до пересадки вишколювали на «доброго» вояка на рекрутському навчанні. Герой — це вояк, який на фронті воював голодним, часом переїдався аж живіт напинався, мов бубон, часом попадав у страх до паніки, часом поводився, мов безстрашний герой, часом був спраглий кохання дівчини, щоб зовсім зняковіти, коли трапилася нагода бути сам-на-сам з гарною панною, часом хотів полетіти на крилах додому до рідних, часом забував про своїх батьків і сестер — його вояцькі дні, тижні, місяці, роки, такі самі, як мої, як Стефка, як нас усіх...

Герой — сірий вояк, як сірі вояцькі мундири, як сірі краплі дощу. Але під кожною шинелею б'ється інакше серце, інакше думає кожний вояк, він інакша людина. Ці, здавалося б, сірі бездушні роботи, здібні, як усі інші люди, жартувати, сміятися, плакати, жалітися, гніватися, лютувати, філософствувати.

«Хто хоче війни? Кому потрібна війна? — питається один вояк під час відпочинку. — Як ми виграємо війну, що я з неї матиму за користь? Чи я стану міністром, чи повернуся до своєї старої роботи копача торфу?»

«Не знаєш, хто хоче війни? — відповідає інший. — Кайзери, королі, цісарі, царі.»

«Пощо їм війни, як вони все мають, чого душа забажає?» — дивується третій.

«Аааа, так ти думаєш, що вони все мають. Але вони не мають того, що ти і я маємо, що всі вояки мають. Вони не мають геройських чинів. Тому вони крадуть героїство від нас для своєї слави, щоб їм віддавали честь у тріумфальних парадах, щоб літописці записали їхні імена поміж великими полководцями.»

«То чому ми б'ємося і вмираємо за них? Хай вони самі здобувають собі славу! Я привів би сюди одного найбільшого нашого маршала і одного найбільшого маршала противника, — ні краще самого цісаря і

царя, — поставив би між бойовими лініями велику трибуну, дав би їм палиці — хай б'ються до перемоги...»

«Або хай б'ються навкулачки!» — вигукує хтось.

«Або ліпше надягнути на їхні кулаки боксерські рукавиці, щоб не покалічили один одного,» — із сміхом докидає його товариш.

«Як завгодно, згідно з їхнім бажанням, — продовжує перший, — а ми приглядалися б до їхніх змагань з обох боків бойової лінії. Коли один з них виграє, ми роз'їдемося до дому.»

«Я хотів би воювати на такій війні,» — розреготався хтось ззаду, а за ним уся група.

Так, як в давнину наш Кожем'яка бився з печенізьким велетнем, — підсміхнувся я. — А хто тут за нас борюється б? Ми не маємо ні цісаря, ні царя, ні короля, ні князя, ні гетьмана. Хіба генерал Фрайтаг? — я мало не розреготався вголос.

Коли я почув таке мені відоме зловіще шарудіння в повітрі, моє тіло машинально пришикло, притискаючися до стінки ями. Далеко перед нами лускають вибухи. Це, мабуть, наша артилерія вистрілює останні набой своєї залізної порції. Завтра вони будуть не потрібні, бо сьогодні останній день війни. Ще один вибух — чи це останній наш постріл?

Стефко протер очі. Його забруднені землею пальці лишили над білявими бровами два темні пасочки.

— Чи не час нам вже забиратися звідсіля? — поглянув на сонце, примруживши очі. — Що довкруги діється? Я опам'ятався. Вихиляю голову з окопу.

— Я нікого не бачу, — кажу до себе з острахом, який перемінюється в тривогу.

— Може вони ще не виспалися, — Стефко витягнув вперед лікті, порухав раменами, покругив головою, мов робив ранішню гімнастику. — Свисни до них на всякий випадок, — промимрив.

Неочікувано на схилі нашої висоти затарабанили вибухи, які покотилися на самий вершок і розігралися, мов люта громовиця. Із клубів сивого диму виростають з землі дивовижні скульптури, які з гуркотом зникають, мов міражі в пустині.

Такий то останній — безпощадний день війни? Коли буде останній постріл?

В долині широкою розстрільною наступають червоноармійці. У видовжених різких тінях, які під го-ру кидає від їх постатей яскраве сонце, вони виглядають, як якісь велетні з іншої планети.

Зататакав літак. Шшшш-тарах-бабах!!! В ушах потужно вдарили дзвони... В очах блиснули вогники... і темна темінь... На мить тиша...

Знову вибухи, вибухи, вибухи!!!

Здрагаюся. Де Стефко? В розі окопу купа землі, на якій темніють мокрі плями крові. З купи стирчить безголова шия, з якої звисає шолом, як головка маку на зламаному стовбурі, а посинілі пальці одної руки сперлися на шолом, немов його підтримують, щоб не скотився.

Панічно відгребуюся своїми руками, мов з гробу. Цівка рушниць стирчить з землі. Витягаю саме залізо без прикладу й жбурляю далеко за окіп. На моїх грудях піджак посічений, пояс розірваний; набійниці облипли темнобурою липкою масою землі й крові. З трудом видряплююся з окопу. Ремені з поясом беззвучно зсуваються з плечей на землю, тільки багнет, мов з жалю, зойкнув, вдарившись об камінь. Які вони осоружні! Обходжу їх, немов вони перетворилися у трійливе гаддя. Скидаю з себе обсіпаний піджак, перемочену сорочку. Мій військовий значок падає з шиї з розірваним шнурком. Я його не підношу.

Сонце гладить мої голі груди теплим промінням, мов рука матері головку своєї дитини, заспокоює... З останнім пострілом, я немов визволився з пут, я вільний... Я уже нічого не боюся...